T.N&A

Redaksioneel
Phil van Schalkwyk 1

Brieven als Buit: Zicht op het andere taalverleden
Marijke van der Wal 3

Die ontwikkeling van en die verbande tussen die Nederlandstalige en die Afrikaanse letterkunde (deel 1)
H.P. van Coller 22

'E-POS II'. Transnationale relaties in de poëzie van Peter Holvoet-Hanssen en Charl-Pierre Naudé
Yves T'Sjoen 42

'Ho$h Hollanders'. Die Holland-merker in die 27-tronkbende
Tertius Kapp 70

De status van het Afrikaans in Zuid-Afrika en in de Nederlandssprekende landen
Willy Martin 95

Omslag: Ontwerp deur Christa van Zyl, gebaseer op 'Het Nachtkafee', deur Vincent van Gogh

TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS 21STE JAARGANG NR. 2 2014

T.N&A

TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS
21STE JAARGANG NR. 2 2014

T.N&A

TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS

21STE JAARGANG (2014) 2DE UITGAWE

T.N&A is 'n geakkrediteerde tydskrif en word uitgegee deur die Suider-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek, met finansiële steun van die Nederlandse Taalunie. T.N&A wil die studie van die Nederlandse taal-, letterkunde en kultuur bevorder, ook in sy verhouding tot die Afrikaanse taal- en letterkunde. Daarbenewens wil die tydskrif die Afrikaanse taal- en letterkunde in Nederlandstalige gebiede bevorder. Die tydskrif verskyn twee keer per jaar.

Alhoewel die redaksie kopieregkwessies kontroleer, lê die verantwoordelikheid en aanspreeklikheid in hierdie verband by die outeur(s).

Redaksie: Prof. P.L. van Schalkwyk
Uitleg: Christa van Zyl
Gedruk en gebind deur: V&R Drukkery, Pretoria, Tel: +27 (0)12 333 2462
Redaksie-sekretariaat: Skool vir Tale, Noordwes-Universiteit, Potchefstroomkampus, Privaatsak X6001, Potchefstroom 2520, Suid-Afrika. **Tel.:** +27 (0)18 299 1492; **e-pos:** Phil.VanSchalkwyk@nwu.ac.za

Inskrywings en betalings:

Die ledegeld bedra:

- R150 per jaar vir binnelandse lede; en
- R200 per jaar vir buitelandse lede

Betaal u ledegeld **elektronies** in die bank of oor die internet in,

- naamlik op die volgende rekening:
  Banknaam: ABSA
  Bankrekeningnommer: 1190 154 676
  Taknaam: Ben Swartstraat, Wonderboom-Suid
  Takkode: 632005 (nie nodig vir elektroniese betalings nie)
  Verwysingsnommer: U van en voorletters (baie belangrik)
- E-pos of pos daarna die bewys van u betaling *saam met* die vorm van lidmaatskap aan die SAVN se penningmeester, dr. Terrence Carney, by die onderstaande adres: E-posadres: carnetr@unisa.ac.za of kobie.dekamper@gmail.com Posadres: Afrikaans en Algemene Literatuurwetenskap, UNISA, 0003, Pretoria

Of betaal u ledegeld oor die pos:

- Maak 'n tjek of posorder uit aan Die Suider-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek.
- Pos die tjek of posorder *saam met* die vorm van lidmaatskap aan die SAVN se penningmeester, dr. Terrence Carney, by die onderstaande adres:
  Afrikaans en Algemene Literatuurwetenskap, UNISA, Posbus 392, 0003, Pretoria

Redaksieraad:

W.A.M. Carstens (Noordwes-Universiteit)
J. Dewulf (University of California)
M.E. Meijer Drees (Universiteit Utrecht)
H.J.G. du Plooy (Noordwes-Universiteit)
H. Ester (Radboud Universiteit Nijmegen)
E. Jansen (Vrije Universiteit en Universiteit van Amsterdam)
R.S. Kirsner (University of California)
J. Koch (Adam Mickiewicz Universiteit)
O.J. Praamstra (Universiteit Leiden)
P. Swanepoel (Universiteit van Suid-Afrika)
Y. T'Sjoen (Universiteit Gent)
H.P. van Coller (Universiteit van die Oranje-Vrystaat)
J. van der Elst (Noordwes-Universiteit)
A.T. Zuiderent (Vrije Universiteit Amsterdam)

ISSN 1022-6966

Redaksioneel

Phil van Schalkwyk

Hierdie nommer van *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, sowel as die volgende een, word ten dele gewy aan artikels gebaseer op referate wat by die Agtste Internasionale Kongres van die Suider-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek, Julie 2014, gelewer is. Die kongrestema was *Nederlands (die Nederlandse taal- en letterkunde) in gesprek met...* Daar is ook bestek geneem van die Suider-Afrikaanse Neerlandistiek.

Marijke van der Wal lewer in haar bydrae verslag van die *Brieven als Buit*-projek wat daarop gerig is om die Nederlandse taalgeskiedenis aan te vul vanuit 'n korpus private briewe uit die sewentiende en agttiende eeu. Sy fokus hier op metodologiese probleme, korpussamestelling en spesifieke taalveranderinge, en bied 'n verduideliking vir variasiepatrone wat aan die lig gekom het.

H.P. van Coller ondersoek in 'n tweedelige artikel, waarvan deel 1 in hierdie nommer verskyn, die ontwikkeling van die verbande tussen die Nederlandstalige en die Afrikaanse letterkunde. Deel 1 verskaf konseptuele en literêr-historiese uitgangspunte deur onder meer *invloed* en *literêre evolusie* te problematiseer en die vyf fases in die ontwikkeling van die Nederlandse en Afrikaanse literêre sisteme diachronies en vergelykend te belig, met uiteindelike toespitsing op die rol van die Middelnederlandse letterkunde as referensiepunt binne die Afrikaanse letterkunde.

In sy artikel gaan Yves T'Sjoen vanuit 'n dokumentêre oogpunt in op die interdissiplinêre poësieprojek 'E-POS II', met spesifieke aandag aan die kreatiewe uitset van die transnasionale samewerking tussen die Vlaamse digter Peter Holvoet-Hanssen en sy Suid-Afrikaanse kollega Charl-Pierre Naudé.

Tertius Kapp stel binne die konteks van die Suid-Afrikaanse nommerbendes ondersoek in na die 'Holland'-merker in die berugte 27-tronkbende. Teen die agtergrond van postkoloniale teorie en die gebruik van nasionale merkers in die Suid-Afrikaanse bende-omgewing bied hy 'n hipotese aan wat betref die oorsprong daarvan.

In sy beskouingsartikel gee Willy Martin 'n omvattende oorsig van Suid-Afrikaanse en Nederlandstalige kundiges se perspektiewe op die huidige situasie en status van Afrikaans.

Hartlike dank aan die binne- en buitelandse keurders en aan Christa van Zyl vir die grafiese ontwerp.

Noordwes-Universiteit

Brieven als Buit: Zicht op het andere taalverleden

Marijke van der Wal

Letters as Loot: a view on the alternative linguistic past
Private letters, which may be characterized as conversations at distance, are assumed to give access to the everyday language of the past. An enormous treasure of such letters, dating from the seventeenth and eighteenth centuries and confiscated by the English during warfare, was at the core of the Leiden Letters as Loot *research, initiated and directed by Marijke van der Wal. Examining these letters from the socio-historical 'language from below' perspective, she and her team have been able to fill gaps in the history of Dutch by exploring and describing the alternative language history. This article discusses methodological problems and corpus compilation, details specific linguistic changes and offers an explanation for revealed variation patterns. It also illustrates the importance of insight into the writing experience of people from different social ranks.*

1. Oorlogstijden en briefverkeer

Communicatie tussen personen op geografische afstand verliep eeuwenlang hoofdzakelijk via briefverkeer. Via brieven werden netwerken van geleerden, diplomaten en familieleden opgebouwd en in stand gehouden. Een indruk van de omvang van geleerdennetwerken in de Nederlandse Republiek van de 17de eeuw geeft de in 2013 gelanceerde website ePistolarium (http://ckcc.huygens.knaw.nl/epistolarium/). Brieven van personen uit de elite bleven bewaard in verschillende archieven (zie o.a. Ruberg, 2005), maar wat gebeurde er met de talloze brieven die in de 17de en 18de eeuw verstuurd moeten zijn door mannen en vrouwen die niet tot de toplaag van de maatschappij behoorden en contact onderhielden met afwezige familie en vrienden? Die brieven werden ongetwijfeld als kostbare levenstekens enige tijd gekoesterd, maar de meeste gingen uiteindelijk voor het nageslacht verloren. Een uitzondering op deze regel vormen brieven die zich in oorlogstijden aan boord van aangevallen schepen bevonden, bijvoorbeeld de brief die Johannes Peeterman, bottelier op het schip de Vriendschap, op 3 mei 1781 aan zijn vrouw Harmijntje in Amsterdam schrijft.[1]

Zijn schip staat op het punt om vanaf de Kaap naar Batavia te vertrekken, maar inmiddels is het nieuws bekend "van den oorlog Die den 20 Desember In Amsterdam Is Gedekkelareert van Engelant". De vierde Engelse oorlog is

een feit en alles is in rep en roer. Johannes, die zijn vrouw aanwijzingen geeft over het versturen van haar brieven, meldt expliciet hoe zijn huidige brief haar zal bereiken: “Ik sent UE de Brief met De Serf Die heeft myn belooft dat Hy hem Zal besorgen Dat Ik ook Hoop.” Christiaan de Cerff, stuurman op de Hoogkarspel, zou naar huis vertrekken en dus de post kunnen afleveren, maar dat loopt anders. De Hoogkarspel en vier andere rijk beladen VOC-schepen worden in de Saldanhabaai ten noorden van Kaap de Goede Hoop door een Engels oorlogseskader verrast. De schepen, lading en alle papieren aan boord werden in beslag genomen, waaronder ook de persoonlijke post van bemanningsleden. De te bezorgen brief van Peeterman en de brieven die De Cerff en andere opvarenden tijdens hun reis van het thuisfront hadden ontvangen en in hun scheepskisten hadden bewaard, werden oorlogsbuit.[2]

De gebeurtenis in de Saldanhabaai is illustratief voor tijden van oorlog. Oorlog betekende zowel zeeslagen als de lucratieve kaapvaart, een legitieme oorlogsactiviteit van zeevarende naties, die koopvaardijschepen een kapersbrief verschaften en daarmee toestemming gaven om vijandelijke schepen buit te maken. De daarbij geconfisqueerde papieren, zowel zakelijke als privédocumenten, fungeerden voor het High Court of Admiralty in Engeland als bewijsmateriaal om de vijandelijke nationaliteit van een schip vast te stellen en zo aan te tonen dat de in beslagname van een schip rechtmatig was geweest. Na de juridische procedure werden alle documenten in het archief van de High Court of Admiralty opgeslagen, waar ze bewaard zijn gebleven. Zo zijn allerlei scheepspapieren zoals journalen en ladinglijsten, boekhoudingen van plantages, zakelijke correspondentie en privébrieven uiteindelijk in de National Archives (Kew/Londen, Groot Brittannië) terecht gekomen. Daar bevinden zich meer dan duizend dozen met Nederlands materiaal uit diverse oorlogsperiodes vanaf het midden van de 17de tot en met het begin van de 19de eeuw.[3] De enorme omvang van het materiaal werd pas duidelijk in 2005, toen de historicus Roelof van Gelder een eerste, globale inventarisatie had gemaakt. Die inventarisatie maakte het voor mij, en later voor mijn onderzoeksgroep, mogelijk om gericht archiefdozen in de National Archives te gaan onderzoeken en vervolgens ter plekke digitale foto’s te maken van het aangetroffen materiaal. Uit Van Gelders verslag (zie Van Gelder, 2006) en zijn inventarisatie, die tegenwoordig beschikbaar is op de website van het Nationaal Archief te Den Haag (http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00424), bleek dat de dozen zeker 40.000 brieven bevatten, veel zakelijke post, maar ook zo’n 15.000 privébrieven, verstuurd vanuit het Caraïbisch gebied, Azië en Afrika naar Nederland en vice versa. Met name die privébrieven zijn van onschatbare waarde voor inzicht in het taalverleden.

2. Persoonlijke brieven en het andere taalverleden

Egodocumenten zoals persoonlijke brieven zijn voor de taalgeschiedenis van groot belang, omdat in brieven aan naaste familieleden en andere intimi relatief informele taal kan worden aangetroffen (Elspaß, 2012: 156; Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2012: 32; Van der Wal, 2006). De brieven in The National Archives zijn bovendien bijzonder waardevol, omdat onder de afzenders mannen *en* vrouwen, soms zelfs kinderen, uit alle lagen van de maatschappij vertegenwoordigd zijn, met uitzondering van de toplaag. De taal van de toplaag, de elite van vooral goed opgeleide mannen, en het taalgebruik van literaire auteurs hebben lang ons beeld van de Nederlandse taalgeschiedenis bepaald. Het buitgemaakte en herontdekte brievenmateriaal heeft echter mogelijkheden geopend voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar het taalgebruik van 'gewone' briefschrijvers.[4] Dat intrigerende onderzoek naar de zo geheten *language history from below* is gerealiseerd binnen het *Brieven als Buit*-programma, een vijfjarig onderzoek dat van 2008 tot en met 2013 aan de Leidse universiteit is verricht.[5] De resultaten hebben zicht gegeven op het andere taalverleden dat, niet alleen in Nederland maar ook in andere Europese landen, heeft bestaan naast de ontwikkeling van de standaardtaal (zie Watts & Trudgill, 2002). In het vervolg van dit artikel zullen de aanpak van het onderzoek (par. 3), de methodologische problemen en oplossingen (par. 3 en 4), en enkele resultaten (par. 5 en 6) aan de orde komen. In par. 7 worden de resultaten samengevat.

3. Brieven als Buit: werkwijze en corpus

Waar te beginnen met zo'n 15.000 persoonlijke brieven in honderden archiefdozen? Allereerst hebben wij twee dwarsdoorsnedes in het omvangrijke brievenmateriaal gemaakt met een bewust gekozen interval van ongeveer honderd jaar: een voor de periode 1664–1674, van kort voor de tweede Engelse oorlog tot en met het einde van de derde Engelse oorlog, en een voor de periode 1776–1784, die van de vierde Engelse oorlog en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. Die keuzes waren gericht op een verkenning en beschrijving van het laat-17de-eeuwse en het laat-18de-eeuwse taalgebruik in de brieven en op vergelijking van de twee periodes om zicht te krijgen op hoe taalveranderingen zich in een eeuw hebben voltrokken.

Voordat taalkundig onderzoek verricht kon worden, was er een lang voortraject nodig om van de handgeschreven brieven in Londen tot bruikbaar digitaal onderzoeksmateriaal in Leiden te komen. De brieven moesten geselecteerd, gefotografeerd en vervolgens getranscribeerd worden vanaf de digitale foto's die we met ons onderzoeksteam hebben genomen. Het lastig leesbare 17de-eeuwse

schrift, de verschillende handschriften in beide periodes en de vaak ontbrekende interpunctie en alinea-indeling maken het transcriberen niet eenvoudig. Het tijdrovende transcriptieproces is uitgevoerd met de onmisbare hulp van *Wikiscripta Neerlandica*, een door mij opgezet transcriptieproject van vrijwilligers. Die werkzaamheden hebben na een drietrapscorrectiefase geresulteerd in een corpus van zo'n 2000 brieven. Daaruit zijn twee uitgebalanceerde 17de- en 18de-eeuwse elektronische corpora samengesteld voor taalkundig onderzoek. Niet alle getranscribeerde brieven werden voor de onderzoekscorpora gebruikt: het aantal woorden per scribent werd tot een maximum beperkt om onevenwichtigheid door oververtegenwoordiging van veelschrijvers te voorkomen. Ook werden voor de 18de eeuw de niet-autografen uitgesloten. In Tabel 1 staan de aantallen brieven, woorden en scribenten voor beide eeuwen; op de autograafkwestie ga ik in par. 4 nader in.

Periode	**Subcorpus**	**N brieven**	**N woorden**	**N scribenten**
1664-1674	Totaal	549	228.000	424
(1664-1674	Autograaf	260	118.000	202)
1776-1784	Totaal	384	196.500	292
Totaal beide subcorpora		933	424.500	716

Tabel 1. Subcorpora gebruikt voor taalkundig onderzoek

Dit corpus privébrieven is, met een uitbreiding tot ruim duizend brieven, voor iedereen beschikbaar op http://brievenalsbuit.inl.nl, de in samenwerking met het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) ontwikkelde internetapplicatie.[6] De foto's van de brieven, de transcripties en onze, uit onderzoek verkregen, metadata zijn daar toegankelijk met uitgebreide zoekmogelijkheden. Bovendien zijn de brieven door het INL taalkundig verrijkt, d.w.z. van een woordsoort voorzien, en gelemmatiseerd, d.w.z. woord voor woord gekoppeld aan hedendaags Nederlandse woorden. Dat laatste levert een prachtig hulpmiddel bij de interpretatie op: bezoekers van de website zien het modern Nederlandse equivalent verschijnen met het bewegen van de muis boven een woord. Zo kunnen ook lastige brieven voor de lezer begrijpelijk worden. De lemmatisering vergroot en vergemakkelijkt bovendien de zoekmogelijkheden aanzienlijk. Wie bijvoorbeeld de woordvorm *kapitein* intikt bij de zoekmogelijkheden, zal tot zijn verbazing slechts één resultaat krijgen uit de ruim duizend brieven. Wanneer je echter het lemma *kapitein* intikt, komen er maar liefst 875 treffers uit. Die treffers verschijnen in meer dan 100 verschillende woordvormen. Dat verrassende resultaat heeft te maken met de enorme spellingvariatie in de brieven, een spellingvariatie die vele malen groter is dan wat

aangetroffen wordt in gedrukte teksten of brieven van de hoogste maatschappelijke laag uit dezelfde periodes. Voor gebruikers zij hier voor de duidelijkheid vermeld dat taalkundige verrijking, lemmatisering, uitgebreide metadata en geavanceerde zoekmogelijkheden ontbreken op een andere website van het Meertensinstituut (www.gekaaptebrieven.nl), die vooral zakelijke documenten bevat. Zie ook Van der Wal (2013) voor de verschillen met de *Brieven als Buit-INL*-internetapplicatie.[7]

Voor onze sociolinguistische *language history from below* benadering moeten we de variabelen gender, klasse en leeftijd kunnen bepalen.[8] Gender is weinig problematisch: het is over het algemeen gemakkelijk om uit een brief op te maken of de afzender een man dan wel vrouw is. Voor leeftijd is vaak aanvullend archiefonderzoek nodig en dat geldt eveneens voor de sociale klasse. Bij de sociale klasse hebben we bovendien niet alleen het probleem om te bepalen tot welke klasse een briefschrijver behoort, maar ook welke klassen we voor de 17de en 18de eeuw moeten onderscheiden. De sociale stratificatie die uit onderzoek van historici is gebleken, is het uitgangspunt voor onze indeling in vier sociale klassen geworden (Frijhoff & Spies, 1999: 188–190; Bruijn, 2008: 16):

	Stratificatie van historici	***Brieven als Buit* corpus**
1	adel, regenten en patriciaat	
2	rijke kooplieden, reders, academici, grootgrondbezitters, hoge ambtenaren, hoge officieren bij leger en marine	Hoge klasse /H
3	kleine ondernemers, welvarende boeren, meester-ambachtslieden, kapiteins, lagere officieren (zoals stuurman), schoolmeesters	Hoge-Midden klasse /HM
4	kleine winkeliers, kleine boeren, zeelui uit lagere rangen, kleine schippers, ambachtslieden	Lage-Midden klasse /LM
5	handarbeiders, dagwerkers, zeelieden uit de laagste rangen, bedienden, soldaten	Lage klasse/ L
6	Bezitsloze, zwervers	

Tabel 2: Sociale stratificatie in de 17de- en 18de-eeuwse Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden

Van de allerhoogste klasse van aristocratie en regenten hebben wij nauwelijks brieven en daar waren we ook niet op uit, want dat is nu juist de sociale laag waar al veel materiaal van beschikbaar was. Onze vierdeling Hoog, Hoog-Midden,

Laag-Midden en Laag is in de *Brieven als Buit-INL*-internetapplicatie te vinden. Dat geldt eveneens voor gender en voor leeftijd, waarbij jonger dan 30, 30 tot 50 en ouder dan 50 de onderscheiden categorieën zijn. Zo is bijvoorbeeld te zoeken naar taalverschijnselen in brieven van vrouwen uit de lage-middenklasse in de leeftijd van 30-50 jaar. Wanneer er geen enkele aanwijzing voor de leeftijd of sociale klasse van een scribent was te vinden, werden deze labels niet toegekend en bleven de betreffende brieven buiten beschouwing bij onderzoek gericht op sociale klasse of leeftijd. Een andere zoekcategorie is het label *autograaf*, een cruciaal onderscheid voor het onderzoek zoals we nu zullen aantonen.[9]

4. Zelf geschreven of niet?

Moeten we ons de afzenders van brieven voor de geest halen met een pen op papier of ging het anders en vertelden zij misschien hun verhaal aan iemand die de brieven voor hen schreef? Met die mogelijkheid moeten we rekening houden. Weliswaar is de alfabetiseringsgraad in Nederland in de 17de en 18de eeuw relatief hoog in vergelijking met andere landen, maar er zijn de nodige analfabeten en ook semi-alfabeten die alleen maar kunnen lezen en niet kunnen schrijven. Bovendien was iemand die ooit elementair had leren schrijven en nauwelijks schrijfervaring had, lang niet altijd in staat om een brief op papier te zetten. Wanneer analfabeten en mensen met weinig schrijfervaring contact moesten onderhouden met afwezigen, hadden zij de hulp van anderen nodig. Dat konden schrijfvaardiger personen in hun naaste omgeving zijn, die wij *sociale scribenten* noemen, of beroepsschrijvers (*professionele scribenten*). Voor ons sociohistorisch onderzoek naar diversiteit is het uiterst belangrijk om vast te stellen of we met zelf geschreven brieven ofwel autografen te maken hebben: anders koppelen we taalgebruik aan een afzender die de brief helemaal niet geschreven heeft. Om een voorbeeld te geven: wanneer de brief van een matroos voor hem is geschreven door de schrijver op het schip of wanneer de brief van de vrouw van een matroos geschreven werd door de vrouw van de kapitein. In beide gevallen heeft de eigenlijke scribent een andere sociale status dan de afzender.

De al of niet autografische status van brieven hebben wij vastgesteld met behulp van de Leiden Identification Procedure (LIP), een binnen ons onderzoeksprogramma ontwikkelde procedure die gebaseerd is op vorm- en inhoudskenmerken (zie Nobels & Van der Wal, 2012).

Hier beperken we ons tot enkele illustratieve voorbeelden van de autografenproblematiek. Soms wordt het ons gemakkelijk gemaakt om te bepalen of een brief zelf geschreven is of niet, bijvoorbeeld wanneer een vrouw nadrukkelijk zegt dat zij de brief zit te schrijven. Vaak is echter nader onderzoek nodig. Wat moeten wij bijvoorbeeld concluderen uit het geval van drie brieven

geschreven op 8 november 1672 in Enkhuizen die een identieke layout en identiek handschrift vertonen maar van verschillende afzenders (Meintje Doedes, Cornelisje Jacobs, Antje Christiaans) zijn? Er zijn in principe verschillende opties: één van de drie afzenders heeft brieven voor de twee anderen geschreven of een vierde persoon heeft voor alle drie de vrouwen geschreven. In dit geval hebben wij het laatste geconcludeerd, omdat alle afzenders tot de lage klasse behoren, terwijl het handschrift redelijk professioneel is. Het is uiteraard niet eenvoudig om bij honderden brieven zicht te krijgen op mogelijk identieke handschriften. Daarvoor is gebruik gemaakt van het handschriftvergelijkingsprogramma GIWIS (Groningen Intelligent Writer Identification System) dat op elkaar lijkende handschriften opspoort en rangschikt (zie voor nadere informatie Nobels, 2013: 53–76).

Een tweede, in zekere zin omgekeerd geval is het raadsel van Hendrikje ten Broek, de vrouw van de in par. 1 genoemde Christiaan de Cerff. In 1779 heeft zij diverse brieven naar haar man gestuurd die echter in twee verschillende handen zijn geschreven (de een met vrij puntige, de ander met meer ronde letters). Wij concludeerden dat haar brieven niet zelf-geschreven zijn en dat zij kennelijk een beroep op twee verschillende personen heeft gedaan. Alleen de handtekening "Hendrikie Ten broek" in een derde handschrift en een kattebelletje bij een sinterklaascadeautje zijn authentiek (zie Van der Wal, 2010: 45–49; 80–82).

Of het nu gaat om meerdere handschriften bij één afzender, of om één handschrift bij meerdere afzenders of om gevallen van unieke afzenders en unieke handschriften, om de status van de brieven vast te stellen is het veelal nodig te bepalen wat het handschrift van de afzender is geweest. Als we één of meerdere brieven van een bepaalde afzender in eenzelfde handschrift aantreffen, kunnen de brieven zowel zelf-geschreven of door eenzelfde sociale of professionele scribent vervaardigd zijn. Andere, officiële documenten zoals testamenten en ondertrouwacten kunnen dan beslissend zijn. Zo blijkt de handtekening onder het testament van Meimerigje Buyk-Kleynhens en haar man Coenraad (Figuur 2) identiek te zijn aan de handtekening en het handschrift van de brieven (Figuur 1) die zij stuurde en die op een van de VOC-schepen in de Saldanhabaai in 1781 werden geconfisqueerd.

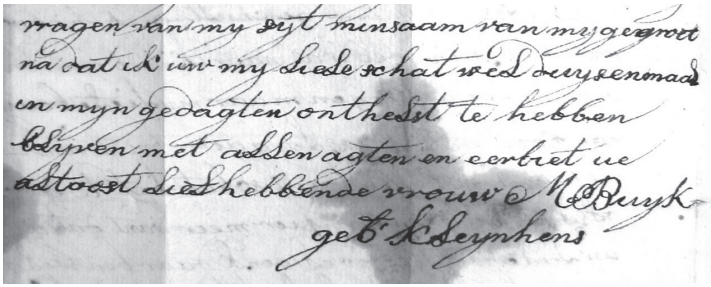
vragen van my zijt minsaam van my groet
na dat ik uw my liefe schat veel duysenmaal
en myn gedagten onthesit te hebben
blijven met aldsen agten en eerbiet ue
astoost liefhebbende vrouw M Buyk
geb K Seynhens

Figuur 1 Slot van een van Meymerigje Buyk's brieven

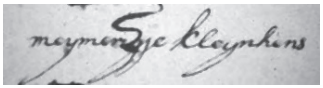

Figuur 2 Handtekening van Meymerigje Buyk onder testament

In zo'n geval kunnen we het autografenlabel toekennen, maar als uit een officiële acte blijkt dat een man of vrouw geen handtekening, maar een merkteken zet, dan concluderen we dat schrijfvaardigheid ontbrak en kunnen we de betreffende brief als niet-autograaf bestempelen. Wanneer tenslotte onvoldoende bewijsmateriaal gevonden werd, kreeg een brief de status 'onduidelijk'.

Het resultaat van de LIP-procedure is een driedeling in autografen, niet-autografen en brieven met een onduidelijke status. Het 17de-eeuwse gedeelte van ons elektronisch corpus bevat die drie categorieën brieven. Het zijn categorieën die in ons linguïstisch onderzoek op verschillende manieren gebruikt zijn. De 17de-eeuwse niet-autografen en brieven met onduidelijke status worden, samen met de autografen, gebruikt voor onderzoek naar regionale variatie. Het is immers aannemelijk dat niet- of weinig schrijfvaardigen hulp zochten in hun naaste omgeving en niet in een andere regio. Daarmee kunnen die brieven dus gerelateerd worden aan de regio van de afzender, ook wanneer deze niet de scribent is geweest. Dit geldt voor *vanuit* de Republiek verstuurde brieven. Aan die *naar* de Republiek kunnen we niet zonder meer de regio koppelen, omdat dan bijvoorbeeld de scheepsschrijver wiens hulp werd ingeroepen mogelijk niet uit dezelfde regio afkomstig was als de afzender. In de 18de eeuw is de alfabetiseringsgraad inmiddels zo zeer toegenomen dat wij voor die periode veel autografen hebben aangetroffen. We konden daarom niet-autografen zoals de brieven van Hendrikje ten Broek terzijde leggen en ons hele 18de-eeuwse corpus uit autografen samenstellen. Dat betekent dat we voor onderzoek naar gender, sociale klasse en leeftijd het complete 18de-eeuwse corpus en het autografengedeelte van het 17de-eeuwse corpus gebruiken.

Na de oplossing van de autografenproblematiek kan het historisch-sociolinguïstisch onderzoek van start gaan. Tot welke resultaten dat heeft geleid zal duidelijk worden door in te gaan op enkele frequente taalverschijnselen die in het brievenmateriaal aanwezig zijn. Dat zijn allereerst de opvallende vaste formules.

5. Formulair taalgebruik

Vaste formules zijn terug te voeren op heersende schrijfconventies waarmee de briefschrijvers in aanraking zijn gekomen tijdens het schrijfonderwijs op school of thuis, bijvoorbeeld bij het voorlezen van brieven. Die overdracht in de praktijk

door het overschrijven, het lezen en horen voorlezen van brieven is belangrijker geweest dan de vaak veronderstelde invloed van brievenboekjes (zie Van der Wal & Rutten, 2013a; Rutten & Van der Wal, 2013). Er zijn schrijfconventies die samenhangen met het teksttype brief. Een brief moet er op een bepaalde manier uitzien om als brief herkend te worden: een adressering, een aanhef, een slot en een ondertekening. Verder zijn er naar inhoud twee soorten formules: christelijk-rituele zoals In *Godes schut ende scherm* aanbevolen en intersubjectieve formules die gericht zijn op de relatie tussen de afzender en de geadresseerde. Een intersubjectief voorbeeld zijn de gezondheidsformules waarmee briefschrijvers de eigen gezondheid vermelden en informeren naar die van de geadresseerden. Zo begint de in par. 1 genoemde Johannes Peeterman zijn brief als volgt:

1. Zeer Geagten & Beminde
   Huijsvrouw & Moeder En Kint
   In hoop als dat deesen UE Beneffens Moeder
   En Kint In Een volkoome welstant Meugt
   aantreffen Ik ben Godt Zy dank vris En
   Gesont Ik Leg Zoo Klaar om met t Schip
   De Vrintschap Na batavia te steeven

Er zijn echter ook formules die een heel andere functie hebben, namelijk om de tekst te structureren. Zo wordt *ik laat u weten (als) dat*... herhaaldelijk gebruikt om een nieuw onderwerp aan te duiden en dat geldt ook voor het korte *Voorts*. Die tekststructurerende formules zijn zeker handig in brieven zonder interpunctie en alinea-indeling (zie Figuur 3 waar na de beginformule *Looft God in Amsterdam 14 november anno 1664* de verdere tekst zonder interpunctie en alinea's doorloopt).

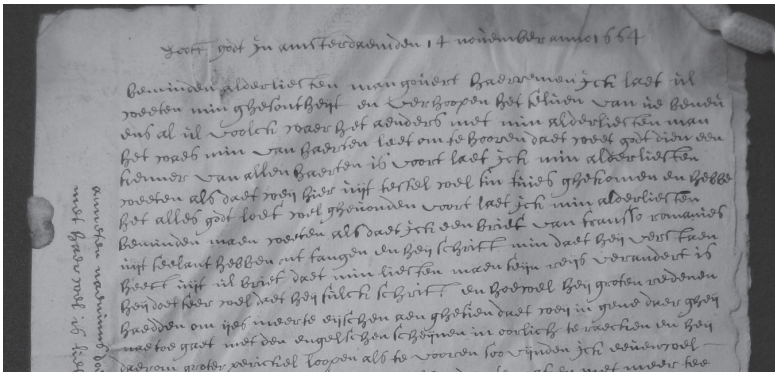

Figuur 3 Begin van de brief van Annetje Fransen aan haar man Govert Harmensz (1664)

Formulair taalgebruik is een opvallend kenmerk in de brieven, maar geldt dat voor alle brieven in dezelfde mate of is er diversiteit in het gebruik van die belangrijke formules? De meeste teksttype-formules heeft iedere briefschrijver nodig; anders zou een geschrift niet als brief herkenbaar zijn. Maar hoe zit dat met de anderssoortige formules? We zoomen in op twee voorbeelden: de gezondheidsformule *kloek/ fris en gezond* en de tekststructurerende formule *ik laat u weten (als) dat*... die we onderzoeken in 17de-eeuwse autografen en in het 18de-eeuwse subcorpus dat geheel uit autografen bestaat.

In veel 17de-eeuwse brieven wordt de gezondheidsheidstoestand van de briefschrijver getypeerd met de vaste frase k*loek en(de) gezond*, zoals in (2):

2. een vriendelycke groetenisse sij gescreeven aen u l mijn seer en wel beminde man hans pieterse ick laet u l weten als dat ick en onse pieter nogh **kloeck ende gesont** ben

Wanneer we de 17de-eeuwse autografen onderzoeken, ontdekken we dat die formule niet in alle sociale klassen even vaak wordt gehanteerd. De formule komt aanzienlijk frequenter voor in brieven van de twee lagere klassen dan in die van de twee hogere klassen. Vergelijk hiervoor Figuur 4 waar de frequentie per 10.000 woorden voor elke sociale klasse in de 17de eeuw met zwarte kolommen is weergegeven.

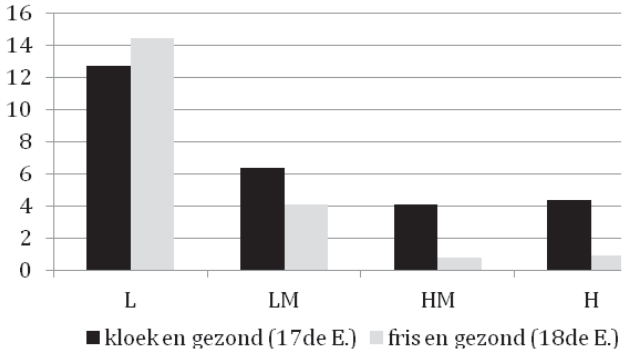

Figuur 4. Frequentie per 10.000 woorden en per sociale klasse van kloek en gezond

We zien een afname van ongeveer 12 voorkomens per 10.000 woorden in de Lage klasse via ongeveer 6 in de Lage-Midden klasse naar 4 in de Hoge-Midden en Hoge klassen. Er blijkt ook een sterk diachroon verschil te zijn: geen enkel voorkomen van *kloek en gezond* is aangetroffen in 18de-eeuwse brieven. In plaats daarvan vinden we de formule die ook Peeterman hanteerde:

fris en gezond, een formule die op één voorbeeld na niet in het 17de-eeuwse corpus voorkomt. Het woord *kloek* is, ook buiten de gezondheidsformule, in de 18de eeuw niet meer gebruikelijk; *fris* is daarvoor in de plaats gekomen. De formule verandert in 100 jaar van *kloek en gezond* naar *fris en gezond*, maar de sociale verschillen blijven aanwezig. Bovendien laat Figuur 4 zien dat in vrijwel alle klassen de frequentie van de gezondheidsformule in de 18de eeuw lager is dan in de 17de eeuw.

Bij de tekststructurerende formule *Ik laat u weten (als) dat*.., die gebruikt wordt om een nieuw onderwerp aan te snijden, zien we hetzelfde patroon als eerder namelijk afname in frequentie bij stijgende sociale klasse zowel voor de 17de als voor de 18de eeuw (vergelijk Figuur 5). Wederom is er een diachroon effect: de frequentie van de formules is in alle klassen in de 18de eeuw afgenomen; in de hoogste klasse is de formule zelfs afwezig.

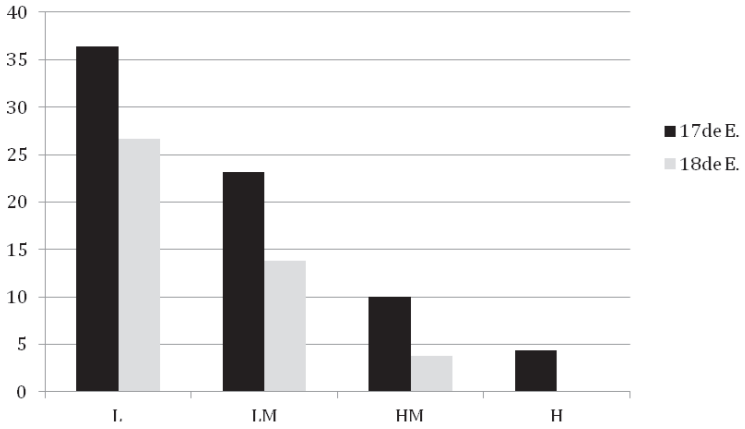

Figuur 5 Frequentie per 10.000 woorden en per sociale klasse van *ik laat u weten (als) dat*... in de 17de en 18de eeuw

De twee besproken formules dienen ter illustratie. Ook bij andere formules komen evidente klasseverschillen, diachrone verschillen en ook genderverschillen naar voren (zie Rutten & van der Wal, 2014: 135–164). Vrouwen blijken veelal formules vaker te gebruiken dan mannen. Daarmee is diversiteit aangetoond, een prachtig resultaat van onderzoek, maar de vraag rijst direct hoe we de geconstateerde verschillen kunnen verklaren. Waarom hanteren de lagere klassen meer formules dan de hogere klassen, waarom vrouwen meer dan mannen en waarom zijn de formules in de 17de eeuw frequenter dan in de 18de eeuw? Waarom is het bijvoorbeeld niet andersom? Op die intrigerende vraag kunnen we een antwoord geven wanneer we aandacht besteden aan de historische

context en met name alfabetisering en schrijfervaring. We hebben al in par. 4 de uiteenlopende alfabetiseringsgraden in de 17de eeuw genoemd, die variëren van compleet analfabetisme (niet kunnen lezen en schrijven), alleen kunnen lezen, kunnen lezen en beperkt mechanisch schrijven (handtekening en korte notities) tot goed kunnen lezen en goed kunnen schrijven. Die graden van alfabetisering waren sociaal en gender bepaald: meer personen uit de hogere klassen leerden schrijven dan uit de lagere klassen en meer mannen dan vrouwen. Ook moeten we rekening houden met de factor schrijfervaring. Schrijfervaring had te maken met oefening en met regelmatig gebruik in het beroep en was ook weer sociaal en gender bepaald: lagere klassen en vrouwen hadden niet alleen minder opleiding, maar ook minder schrijfervaring in hun beroepen en dagelijks leven dan hogere klassen en mannen. Denk bijvoorbeeld aan de benodigde schrijfervaring in beroepen als koopman, kapitein en stuurman tegenover de eenvoudiger beroepen als matroos en soldaat en de werkzaamheden van vrouwen, waarvoor veelal schrijfvaardigheid geen vereiste was.

Deze verschillen in schrijfervaring passen naadloos op de patronen die resulteerden uit ons onderzoek naar formules. Hoe moeten we dat nu begrijpen? Minder ervaren schrijvers, personen uit lagere klassen en vrouwen, hebben houvast nodig bij het schrijven van een brief. Dat vinden ze in gereedliggende brokken tekst, in formules. In plaats van zelf te moeten bedenken hoe een boodschap te formuleren, kunnen ze die handige formules gebruiken bij het schrijven van een brief. Minder ervaren schrijvers hebben die hulpmiddelen meer nodig dan ervaren, creatieve schrijvers. Goed opgeleide mensen met veel schrijfervaring (mannen en hogere klassen) gebruiken die formules veel minder, omdat ze die veel minder nodig hadden. Die schrijfervaringsverklaring geldt ook voor de geconstateerde diachrone verschillen. Uit historisch onderzoek is bekend dat in de late 18de eeuw alfabetisering en schrijfervaring over de hele linie zijn toegenomen. Dit wordt weerspiegeld in de gevonden afname van formules: de verschillen tussen sociale klassen zijn er nog steeds, maar de frequentie van de formules is afgenomen en de genderverschillen zijn bij sommige formules in de 18de eeuw verdwenen. Die gegevens komen overeen met de toegenomen schrijfervaring.

Na deze verklaring van de in autografen aangetroffen variatiepatronen en diachrone verschillen resteert er nog een interessante vraag. Tot zover hebben we gesproken over mensen uit allerlei rangen en standen die zelf een brief konden schrijven. Maar degenen die niet konden schrijven (en soms ook niet konden lezen), hoe moesten zij in contact blijven met hun geliefden ver weg? We hebben al de mogelijkheid van sociale en professionele scribenten genoemd. Een enkele keer kunnen we een professionele scribent identificeren; wat vaker hebben we sociale scribenten achterhaald zoals een kapiteinsvrouw die voor de vrouw van een bemanningslid schrijft.[10] Heel vaak tasten we echter in het duister en

weten we alleen dat de afzender de brief *niet* heeft geschreven. Hoe gingen die schrijfvaardige helpers te werk? Iets van die praktijk komt aan het licht wanneer we de 17de-eeuwse niet-autografen onderzoeken op het gebruik van formules en dat gebruik vervolgens vergelijken met de autografen. In Figuur 6 staan de resultaten voor zes belangrijke formules, onder meer voor de twee die hier aan de orde zijn geweest.

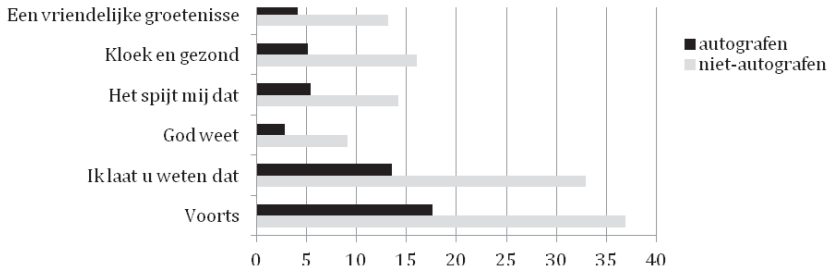

Figuur 6 Frequentie per 10.000 woorden van zes formules in 17de-eeuwse autografen en niet-autografen.

In alle gevallen blijkt de frequentie van de formules in de niet-autografen veel hoger te zijn dan in de autografen. Dat kunnen we niet verklaren met beperkte schrijfvaardigheid of geringe schrijfervaring zoals dat het geval was bij weinig ervaren scribenten van autografen. Bij de niet-autografen is iets anders aan de hand: hier speelt het gemak van formules, als je iets voor iemand anders moet schrijven. In zo'n geval zijn vaste formules met een algemene inhoud een handig stramien om op voort te borduren.

Met ons onderzoek naar formulair taalgebruik hebben we zicht gekregen op schrijfvaardigheid in het verleden en op variatie en verandering in het gebruik van formules. Ons onderzoek heeft niet alleen bij deze epistolaire formules, maar ook bij een reeks van fonologische, morfologische, morfosyntactische en syntactische verschijnselen variatie aan het licht gebracht en bovendien oplossingen geleverd voor discussies over specifieke taalveranderingen. Daar geven we in par. 6 nog enkele voorbeelden van.

6. De verspreiding van specifieke taalveranderingen: 'from above' of 'from below'?

Met ons brievenmateriaal is het mogelijk om het verloop van specifieke taalveranderingen in kaart te brengen en de vraag te beantwoorden of het gaat om taalveranderingen die zich verspreiden vanuit de hogere sociale klasse ('from

above') of vanuit de lagere sociale klasse ('from below'). Namen mannen daarbij het voortouw of speelden vrouwen een evidente rol? Een treffend voorbeeld is de verspreiding van de aanspreekvorm *UE*, een afkorting voor *Uwe Edelheid* of *U Edele*, die we in brieven van bekende auteurs en hooggeplaatste personen al in de eerste helft van de 17de eeuw veelvuldig tegenkomen. Tot onze verrassing is echter diezelfde aanspreekvorm *UE* in ons laat-17de-eeuwse brievenmateriaal slechts marginaal aanwezig.[11] In plaats daarvan treffen we een andere aanspreekvorm aan, namelijk UL, oorspronkelijk een afkorting van *Uwe Liefde*, zoals in het briefje dat Jan Pael in 1671 aan zijn vader en broer schreef:

3. beminde vader en broer ick laet **ul** wete onser gesontheyt hope dat met vader en broer oock soo is vader **ul** breijf ontfangen

Dat is dus een opmerkelijk verschil met het traditionele beeld van 'het 17de-eeuws'. Een eeuw later hanteert Meymerigje Buyk echter de aanspreekvorm *UE*:

4. Het was mij besonder aangenaam uyt **ue** drie miesieve **ue** welstan[d] en **ue** behouden arrivement aan de Caap te verstaan

Zij is niet de enige: ook Peeterman (zie (1)) en vrijwel alle laat-18de-eeuwse briefschrijvers gebruiken *UE*. Dat is een opvallende verandering en de vraag is hoe die verandering in zijn werk is gegaan. In de vakliteratuur werd al eerder verondersteld dat *UE* in de 17de eeuw vanuit de kanselarijtaal in het taalgebruik van de hoogste sociale laag terecht is gekomen – zie bijvoorbeeld Van Leuvensteijn (2002: 289–290). Kunnen we nu ook bewijzen hoe de verdere verspreiding van *UE* heeft plaatsgevonden? Met de sociolinguïstisch-historische benadering en met ons brievencorpus van honderden scribenten uit alle klassen onder de toplaag kunnen we inderdaad overtuigend aantonen hoe de verspreiding in zijn werk is gegaan. De Figuren 7 en 8 laten voor de percentages *UL* en *UE* een evident verschil zien tussen de 17de en 18de eeuw. In de 17de eeuw is *UL* in alle sociale klassen duidelijk aanwezig (60% tot 100%), terwijl de nieuwere vorm *UE* in de twee hoogste klassen een minderheidsvariant vormt en in de Lage-Midden klasse uiterst beperkt voorkomt. De 18de eeuw geeft een heel ander beeld: *UL* is in 100 jaar vrijwel verdwenen en komt alleen nog marginaal (10% en minder) voor in de twee laagste klassen. *UE* daarentegen blijkt met 90% tot 100% een alles overheersende positie te hebben ingenomen in alle klassen.

Nu valt eveneens vast te stellen dat *UE* zich vanuit de hogere sociale lagen heeft verspreid. Het gaat om een evidente taalverandering 'from above', waarbij mannen het meest progressief waren zoals we elders hebben aangetoond (Rutten & Van der Wal, 2014: 229).

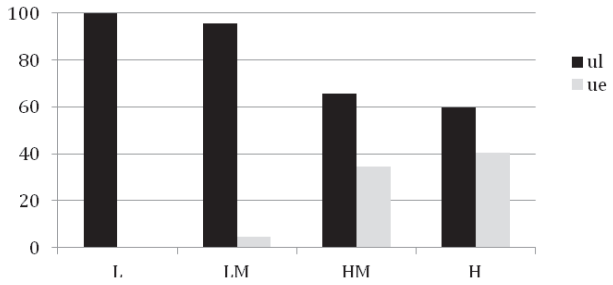

Figuur 7 Percentage *ul* en *ue* in de categorie epistolaire aanspreekvormen, per sociale klasse in de 17de eeuw

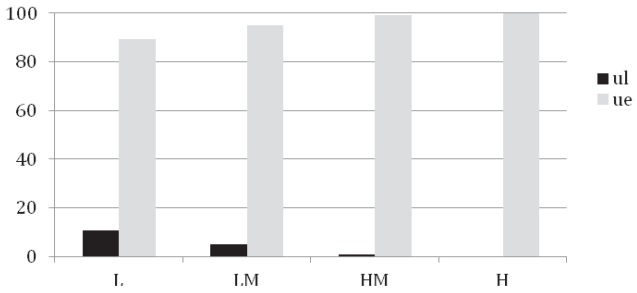

Figuur 8 Percentage *ul* en *ue* in de categorie epistolaire aanspreekvormen, per sociale klasse in de 18de eeuw

Nu valt eveneens vast te stellen dat *UE* zich vanuit de hogere sociale lagen heeft verspreid. Het gaat om een evidente taalverandering 'from above', waarbij mannen het meest progressief waren zoals we elders hebben aangetoond (Rutten & Van der Wal, 2014: 229).

Mannen en hogere klassen blijken ook een beslissende rol te spelen bij de verspreiding van *elkander/elkaar*, de reciproque vormen die uiteindelijk het eerder frequente *malkander/mekaar* zijn gaan vervangen (Nobels, 2013: 121–126; Simons, 2013: 148–160). Ook hier betreft het dus een taalverandering from above, een verandering die echter later is doorgezet dan in de vakliteratuur is aangenomen. In onze laat-17de-eeuwse brieven wordt namelijk uitsluitend *malkander/mekaar* (5) gevonden, terwijl zowel *malkander/mekaar* als *elkander/elkaar* in ons laat-18-eeuwse corpus voorkomen (6, 7).

5. soo dat wij oock veel bij **malkander** komen (1665)
6. om ons in alle welzijn **malkander** weer te laaten ontmoeten (1781)
7. en 't geluk schenke van **elkander** weder te zien (1780)

We kunnen bewijzen dat de beslissende omslag naar *elkander* niet halverwege de 17de eeuw heeft plaatsgevonden (een beeld dat bestond op grond van literair taalgebruik), maar meer dan een eeuw later (Simons, 2013: 148–160).

Om misverstanden te voorkomen zij vermeld dat er ook veranderingen zijn die beginnen in de lagere klassen en waarbij vrouwen het voortouw nemen. Op grond van ons brievenmateriaal kunnen we een gedetailleerd beeld geven van het complexe proces van sjwa-apocope bij werkwoordsvormen van de 1e persoon tegenwoordige tijd, een verandering waarbij de kortere vormen *ik breek, ik schrijf* ontstonden naast de oorspronkelijke vormen *ik breke, ik schrijve*. De regionale verspreiding van deze fonologische verandering liep van noord (Noord-Holland) naar zuid (Zeeland) en kende verschillende stadia (zie Rutten & Van der Wal, 2014: 323–361). In de beginfase van deze sjwa-apocope treffen we in alle onderzochte regio's de nieuwe, kortere vormen vooral bij vrouwen en in lagere klassen aan.[12]

7. Resultaten

In dit artikel hebben we de diversiteit van het 17de- en 18de-eeuwse taalgebruik laten zien en schrijfvaardigheid en schrijfervaring als verklaring voor patronen in formulair taalgebruik gepresenteerd. Ook hebben we de precieze routes van enkele specifieke taalveranderingen kunnen aantonen. Dat alles illustratief, binnen de beperkingen van dit artikel. Een uitvoerige presentatie van onze onderzoeksresultaten is te vinden in twee proefschriften, Nobels (2013) voor de 17de eeuw en Simons (2014) voor de 18de eeuw, en in de overkoepelende *Letters as Loot*-monografie (Rutten & Van der Wal, 2014), die alledrie in open access beschikbaar zijn. Dat geldt ook voor het *Brieven als Buit*-corpus, dat online met geavanceerde zoekmogelijkheden beschikbaar is in de internetapplicatie, die in 2014 de Language Industry Award voor de beste website in de taalsector heeft gekregen.[13] Die publicaties en het huidige artikel maken duidelijk dat met een bepaalde taalbenadering en met bepaald brievenmateriaal zicht op het andere taalverleden mogelijk is. De sociohistorisch-linguïstische of meer specifiek de *language history from below*-benadering toegepast op het unieke, in oorlogstijden buitgemaakte brievenmateriaal uit de zeventiende en achttiende eeuw is in het *Brieven als Buit*-programma bijzonder vruchtbaar gebleken.

Universiteit Leiden

Bibliografie

Bruijn, Jaap R. 2008. *Schippers van de VOC in de achttiende eeuw aan de wal en op zee.* 2e druk. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.

Bruijn, Jaap R. 2010. Twee stuurlieden in een strak gestructureerd bedrijf. In: Marijke van der Wal (red.). *De voortvarende zeemansvrouw. Openhartige brieven aan geliefden op zee.* Sailing Letters Journaal III. Zutphen: Walburg Pers. p. 17–30.

Elspaß, Stephan. 2012. The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation. In: Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.). *The Handbook of Historical Sociolinguistics.* Chicester: Wiley-Blackwell. p. 156–169.

Frijhoff, Willem & Marijke Spies. 1999. *1650. Bevochten eendracht.* Den Haag: Sdu.

Nevalainen, Terttu & Helena Raumolin-Brunberg. 2012. Historical sociolinguistics: Origins, motivations, and paradigms. In: Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.). *The Handbook of Historical Sociolinguistics.* Chicester: Wiley-Blackwell. p. 22–40.

Nobels, Judith & Marijke van der Wal. 2012. Linking words to writers: Building a reliable corpus for historical sociolinguistic research. In: N. Langer, S. Davies & W. Vandenbussche (eds.). *Language and History, Linguistics and Historiography. Interdisciplinary Approaches.* Bern etc: Lang. p. 343–361.

Nobels, Judith. 2013. *(Extra)Ordinary Letters: A View from Below on Seventeenth-Century Dutch.* Utrecht: LOT. http://www.lotpublications.nl/extraordinary-letters-extraordinary-letters-a-view-from-below-on-seventeenth-century-dutch

Ruberg, Willemijn. 2005. *Conventionele correspondentie: briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850.* Nijmegen: Vantilt.

Rutten, Gijsbert & Marijke van der Wal. 2013. Epistolary formulae and writing experience in Dutch letters from the seventeenth and eighteenth centuries. In: Marijke J. van der Wal & Gijsbert Rutten (eds.). *Touching the Past. Studies in the Historical Sociolinguistics of Ego-Documents*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. p. 45–65.

Rutten, Gijsbert & Marijke van der Wal. 2014. *Letters as Loot. A sociolinguistic Approach to Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch.* Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. http://www.jbe-platform.com/content/books/9789027269577

Simons, Tanja. *2013. Ongekend 18e-eeuws Nederlands: Taalvariatie in persoonlijke brieven.* Utrecht: LOT. http://www.lotpublications.nl/ongekend-18e-eeuws-nederlands-ongekend-18e-eeuws-nederlands-taalvariatie-in-persoonlijke-brieven

Van der Wal, Marijke. 2006. *Onvoltooid verleden tijd. Witte plekken in de taalgeschiedenis*, oratie uitgesproken op 17 november 2006. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/19766

Van der Wal, Marijke. 2008. 18de-eeuwse brieven, taalverandering en de 'language history from below'. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 15(1): 93–101.

Van der Wal, Marijke (red.). 2010. *De voortvarende zeemansvrouw. Openhartige brieven aan geliefden op zee.* Sailing Letters Journaal III. Zutphen: Walburg Pers.

Van der Wal, Marijke. 2013. Brieven als Buit: het belang van het handschrift. *Textual*scholarship.nl: zie: http://www.textualscholarship.nl/?p=12886

Van der Wal, Marijke & Gijsbert Rutten. 2013a. The Practice of Letter Writing: Skills, Models and Early Modern Dutch Manuals. *Language & History* 56: 18–32.

Van der Wal, Marijke & Gijsbert Rutten. 2013b. Variatie, conventies en verandering: zeventiende- en achttiende-eeuwse buitgemaakte brieven onder de loep. *Internationale Neerlandistiek* 51: 122–138.

Van Gelder, Roelof. 2006. *Sailing Letters. Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot-Brittannië.* Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.

Van Leuvensteijn, Arjan. 2002. Epistolaire aanspreekvormen in de correspondentie van Maria van Reigersberch. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118: 288–298.

Watts, Richard & Peter Trudgill (eds.). 2002. *Alternative histories of English.* London & New York: Routledge.

Websites

www.brievenalsbuit.nl en www.hum.leiden.edu/research/letters-as-loot/.
De website van het Brieven als Buit-onderzoeksprogramma, zowel in het Nederlands als in het Engels.

http://brievenalsbuit.inl.nl
Het *Brieven als Buit corpus*. Universiteit Leiden. Samengesteld door Marijke van der Wal (leider onderzoeksprogramma), Gijsbert Rutten, Judith Nobels en Tanja Simons, met medewerking van vrijwilligers van het Leidse *Wikiscripta Neerlandica* transcriptieproject, en gelemmatiseerd, voorzien van tags en zoekfaciliteiten door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL). 2013 & 2e release 2015.

http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00424

Sailing letters inventaris door Roelof van Gelder, website van het Nationaal Archief te Den Haag.

Noten

1. Deze brief is te vinden in: http://brievenalsbuit.inl.nl
2. Zie Bruijn (2010: 24–29) voor de belevenissen van De Cerff in de Saldanhabaai.
3. Het betreffen zowel vier Engelse oorlogen als andere conflicten. Voor een overzicht daarvan zie Van der Wal (2008: 94).
4. Voor de historische sociolinguïstiek in het algemeen zie Nevalainen & Raumolin-Brunberg (2012); voor de language history from below-benadering zie Elspaß (2012).
5. Dit onderzoeksprogramma met de officiële titel *Letters as Loot. Towards a Non-Standard View on the History of Dutch* werd gesubsidieerd door NWO en uitgevoerd binnen het Leiden University Centre for Linguistics (LUCL). Zie verder:
   www.brievenalsbuit.nl
   www.hum.leiden.edu/research/letters-as-loot/
6. Aan de 933 brieven uit onderzoekscorpus zijn voor beide periodes nog zakelijke brieven toegevoegd in verband met vergelijkend onderzoek, zodat de corpusapplicatie ruim 1000 brieven bevat.
7. Op de *Gekaapte brieven*-website zijn in meerderheid zakelijke brieven en andere documenten zoals notariële aktes, rekeningen, kwitanties, diverse lijsten, notities etc. te vinden afkomstig uit zeven archiefdozen die binnen het kader van *Metamorfoze*, een nationaal project ter conservering van belangrijk papieren erfgoed werden gefotografeerd.
8. Regionale diversiteit hebben we eveneens onderzocht, maar die komt hier niet ter sprake. Daarbij moet opgemerkt worden dat het merendeel van de brieven uit het huidige Noord-Holland en Zuid-Holland en uit Zeeland afkomstig is.
9. Afgezien van de besproken labels zijn in de internetapplicatie gegevens over herkomstregio van de afzender en andere metadata zoals plaats van verzending, plaats van de geadresseerde en dergelijke te vinden.
10. Zie Van der Wal & Rutten (2013b: 127–135) voor de identificatie van schoolmeester en secretaris Ludovicus Cobes/ Cobus als professioneel scribent van een van de brieven die Geertruit Weckmans in 1664 vanuit Nieuw-Nederland stuurde. In hetzelfde artikel wordt haar echtgenoot Pieter Meessen Vroman geïdentificeerd als de sociale scribent van een tweede brief. Voor professionele en sociale scribenten in het algemeen en voor het voorbeeld van kapiteinsvrouw Kathelijne Haexwant zie Rutten & Van der Wal (2014: 180–185).
11. Deze aanspreekvorm en de epistolaire aanspreekvorm *UL* komen in de brieven naast andere, pronominale aanspreekvormen als *gij*, *u*, *jij* voor.
12. De regio Zeeland vormt een uitzondering: daar wordt in de beginfase wel een gender-, maar geen klassenverschil aangetroffen (zie Rutten & Van der Wal, 2014: 347).
13. Deze Language Industry Award werd op 14 maart in Gent uitgereikt voor de beste website in de taalsector 2013.

Die ontwikkeling van en die verbande tussen die Nederlandstalige en die Afrikaanse letterkunde (deel 1)

H.P. van Coller

The development of and the relations between the Dutch and Afrikaans literatures (Part 1)

The relations between the above-mentioned literary systems usually are described in terms of influence, a problematic term with different meanings and assessments in literary history. Thomas Vaessens (2013) implies that many models of literary evolution are infused with teleological purposefulness; literature apparently on its way to a predestined end. This view is however a caricature of the theories of amongst others Sklovskij, Mukarovsky and Vodica; Tynjanov clearly stated that each synchronic system contains in itself its past and future. When the evolution of the Dutch and Afrikaans literary systems is compared, similarities are apparent which in effect gives weight to the hypothesis of Gatsjef (Koch, 2013). In describing the influence of Dutch literature it is noteworthy that there is no strict historical parallel: rewriting of Dutch Medieval literary texts for example happened very late in the evolution of Afrikaans, apparently to create a literary past (tradition) for Afrikaans, thus legitimizing a young literature.

1. Inleidende opmerkinge

Daar is reeds verskeie modelle op tafel geplaas wat op 'n neo-positivistiese wyse die evolusie van letterkunde (en spesifiek die Afrikaanse letterkunde) beskrywe en bykans voorspel. Brink (1991) se toepassing van Amuta (1989) en Ashcroft *et al.* (1989) se teorieë is die daarstelling en gebruikmaking van so 'n model om die ontwikkeling van die Afrikaanse letterkunde te beskrywe. Die fases in dekolonisering wat hy onderskei, is in sy geval ook bykans 'n werkhipotese om die toekoms van die Afrikaanse letterkunde te beskrywe. Reeds die titel van sy studie, *Afrikaans: Op pad na 2000*, maak dit duidelik. Van Coller en Odendaal (2005) benut ook hierdie model in hul vergelyking van die Afrikaanse en Nederlandse literêre sisteme. Jerzy Koch (2013) maak gebruik van 'n ander model in sy beskrywing van die Afrikaanse letterkunde deur sy benutting van Gieorgi Gatsjef (1929-2008) se term "verhaasde ontwikkeling". Dit kom daarop neer dat die letterkundes van klein tale dieselfde ontwikkelingsgang vertoon as dié van die groot Wes-Europese literature, maar dan weens die versnelling in 'n gekondenseerde vorm.

Neo-positivistiese verklaringsmodelle geniet selde teoretiese status en is hipoteties van aard: hoewel daar byvoorbeeld bepaalde wetmatighede bestaan in die ontwikkeling van verwante tale (bv. die sogenaamde Germaanse klankverskuiwing), geld dit waarskynlik nie die ontwikkeling van álle tale nie.

Daar sou waarskynlik ook verskil kon word oor die vraag of álle letterkundes noodwendig dieselfde fases vertoon; in die geval van die Afrikaanse letterkunde veral ook omdat daar nie konsensus bestaan oor die 'begin' van die Afrikaanse letterkunde nie (kyk Van Coller, 2012). In 'n hoofstuk getitel "The beginnings of Afrikaans literature" (in Attwell & Attridge, 2012: 262-285) word dit duidelik uiteengesit dat die begin van die Afrikaanse taal of die Afrikaanse letterkunde nie presies aangedui kan word nie, omdat dit om 'n proses gaan: van taalverandering en -stabilisering enersyds en al groter teenwoordigheid van proto-Afrikaans in tekste andersyds.

Tog is daar, soos later aangetoon sal word, wel opvallende parallelle tussen die Afrikaanse en die Nederlandstalige letterkundes.

2. Oor invloed en literêre evolusie

Wanneer daar oor die verhouding tussen die Nederlandse en Afrikaanse letterkundes gepraat word, is daar verskeie terme wat benut kan word: 'invloed', 'navolging', 'skatpligtigheid' en 'intertekstualiteit'. Hieruit is duidelik dat die ouer letterkunde in die bevoorregte posisie geplaas word (soos dit ook in die genoemde modelle van Ashcroft, Amuta en Brink die geval is). Al hierdie terme is van die mees problematiese in die literatuurwetenskap. Enersyds, omdat hulle binne die paradigma van die bekende stimulus-respons-model uit die kommunikasiekunde op 'n bepaalde wyse gebruik word. Brontaal (-teks) en doeltaal (-teks) is hierin duidelik onderskeibaar én staan in 'n hiërargiese verhouding: die werk (of letterkunde) wat 'n ander sou beïnvloed, staan in die bevoorregte posisie en die ander is bykans 'n passiewe ontvanger.

Dit is egter geen probleemlose siening nie: ontvangers word dikwels via ander outeurs of tekste beïnvloed wat op hul beurt weer beïnvloed mag wees deur ander; 'n oneindige proses vergelykbaar met die wyse waarop betekenis tot stand kom deur voortdurende semiose. 'n Bydraende faktor wat die hele kwessie bemoeilik, is dat invloed onbewus kan geskied óf dat daar selfs nie eers van invloed sprake mag wees nie, maar eerder van gelykgestemdheid, byvoorbeeld wat die poëtikale denkbeelde betref. Daar is ook sprake van 'n sikliese verloop wat betref die waardering van invloed. In die klassieke tydperk word navolging of imitasie positief geëvalueer en is geoordeel dat letterkundige werke aan lesersverwagtings moes voldoen (Lotman se sogenaamde *Estetika van Identiteit*). 'n Sprekende voorbeeld is die wyse waarop die Nederlandse sewentiende-eeuse skrywers van byvoorbeeld die *uitvaertspoëzie* of lykdigte hulle moes neerlê by verwagtings betreffende *decorum* wat ingesluit het die benutting van vaste topoi soos die lof (*Laus*), die rou (*Luctus*) en die troos (*Consolatio*).

Na die Romantiek word veel eerder gestrewe na oorspronklikheid, bevryding van reëls en die deurbreking van verwagtings (Lotman se *Estetika van Opposisie*). Definisies van die literêre werk was vir 'n lang tyd eerder intrinsiek en dit het ingehou dat die literêre werk iets unieks was, 'n wêreld in woorde. Meer resepsiegerigte of pragmatiese benaderings beklemtoon die rol van die leser/ontvanger en sy verwagtinge.

'Negatiewe' invloed is die term wat soms gebruik word om 'n bepaalde soort invloed te beskryf wat die oorspronklike parodieer, daarvan 'n travestie of selfs pastiche maak. Die pastiche is 'n vermenging van fragmente uit ander werk ('n vorm van nabootsing) en is soms byna 'n vorm van plagiaat (Van Gorp e.a., 2007: 348). Die opkoms van die hele begrip *intertekstualiteit* het baie van die voorafgaande weer op losse skroewe geplaas, omdat tekste gesien word as oewerloos en sonder vaste grense; altyd verbind aan ander (kon)tekste. Uiteraard problematiseer so 'n benadering ook die begrip invloed en selfs plagiaat. In 'n sekere sin is ons – in die ekstreme variant hiervan – bykans terug by die siening dat literatuur aan almal behoort en dat skrywers lustig kan oorneem solank hulle dit erken óf 'n nuwe produk skep.

Invloed kan ook beskryf word as die verhouding tussen tradisie en ontwikkeling. Sodoende raak dit dikwels verweef met bepaalde teorieë van literêre evolusie. Daarvolgens word letterkunde gesien as ontwikkelend, tekste reageer op voorafgaande tekste en temas én die hele proses staan in diens van ('n ietwat vae) 'vooruitgangsideaal'.

N.P. van Wyk Louw (1955: 18-25, oorgedruk in 1986: 20-27) behandel die begrip 'oorspronklikheid' in besonderhede en verwys in die proses ook na 'invloed'. In wese hou sy bedenkinge ook verband met die genoemde 'vooruitgangsideaal': die woord 'tradisie' word dikwels in afkeurende sin gebruik en die 'nuutste' word weer gesien as die 'regte' (en 'beste', impliseer hy) terwyl hulle juis radikaal verskil (Louw, 1955: 19; 21). Hoewel Louw nie (kon) verwys na Lotman se *Estetika van Identiteit* nie, is sy denke daarmee in pas en wys hy op die klassieke oudheid (en alle literatuur tot en met die Romantiek) waar oorspronklikheid hoegenaamd nie gesien is as ideaal nie en navolging veel hoër geskat is.

Vaessens (2013: 12 e.v.) se kritiese standpuntinname teen die weergawe van die literêre verlede "als een logisch-chronologische reeks van literaire conventieveranderingen, veroorzaak door 'bewegingen' of 'stromingen'" hou hiermee verband, ook omdat bepaalde opvattings oor 'oorspronklikheid', 'vernuwing' én 'invloed' binne die geykte opvattings van literêre evolusie sentraal staan. Hy het veral 'n broertjie dood aan wat hy noem "teleologische doelgerichtheid" (Vaessens, 2013: 10), asof letterkunde op pad is na 'n voorbestemde eindpunt of doel met die implikasie dat wat verby is ook passé is. Daarom praat Vaessens (2013) veel eerder van "frames" of "interpretatiewe

raamwerke" (wat hy weliswaar aan die ontwikkeling van die Nederlandse/ Wes-Europese letterkunde ontleen) soos die romantiek, realisme, avant-garde, modernisme en post-modernisme as sogenaamde perspektiewe op die moderne tydperk; leeswyses van tekste wat nie noodwendig tot hierdie historiese tydperke behoort nie. Vir Vaessens is dit die leser wat *kies* hoe 'n bepaalde teks gelees (behoort te) word.

Teen Vaessens se benadering, spruitende uit sy bekende post-modernistiese afkeer van hiërargie, bron, 'groot' verhale, eenheid en betekenis, sou heelwat besware ingebring kon word, ook van metodologiese aard. Sy benadering is eerstens nie literêr-histories nie, maar teoreties en bied weinig historiese houvas. Hy verskuif die fokus ook heeltemal na die eie tyd sodat die leser besluit hoe 'n ouer teks gelees moet word, sonder om die kontemporêre opvattings oor literatuur (en die gepaardgaande verwagtingshorison) te betrek. Daarmee word *gespreksvoorwaardes* tot niet gemaak en letterkunde gedekontekstualiseer wat naas interpretatiewe ook in etiese aspekte gevolge het: 'n teks wat byvoorbeeld duidelik bedoel is as deel van 'n siklus of staan binne 'n bepaalde poëtika word nou op 'n totaal ander wyse gelees en geïnterpreteer. 'Avant-garde' staan konsepsueel ook nie op dieselfde vlak as die ander rame nie, omdat dit histories verankerd is: wat immers in 1910 avant-gardisties (normdeurbrekend dus) was, is dit vandag nie meer nie, terwyl realistiese of romantiese kenmerke relatief stabiel bly (kyk ook Vandevoorde, 2014).

Boonop bied Vaessens geen werklike alternatief vir Tynjanov en veral Vodicka se sienings van literêre evolusie nie. Vandevoorde (2014: 197) bestempel Vaessens se kritiek op die tradisionele literatuurgeskiedenis as die skep van 'n karikatuur en wys myns insiens tereg daarop dat alle literêre ontwikkeling nie sinoniem is met vooruitgang nie. Die term "suggereert een veel neutralere, meer op continuïteit gerichte visie op literatuurwetenschap". Tynjanov (1972: 81) het reeds gesê: "The evolution of literature cannot be understood so long as the evolutionary problem is overshadowed by questions of episodic, unsystematic literary origins (so-called literary influences) and extra-literary origins [..] Pure synchrony is now turning out to be an illusion: each synchronic system contains in itself its past and its future as inseperable structural elements of the system."

Dit was veral die Russiese Formaliste en Praagse Strukturaliste wat oor literêre evolusie geskryf het. Victor Sklovskij gebruik al die begrip van outomatisme by die waarneming van 'n (kuns)objek. Wat later gebeur, is dat die objek byna nie meer raakgesien word nie. Daarom is die uitdaging vir die skrywer om voortdurend 'n tegniek van vervreemding (*ostranenie*) toe te pas: deur die gebruik van kunsgrepe op 'n bepaalde wyse word die aandag gerig op die (nuwe) manier waarop die werklikheid gerepresenteer word. Terselfdertyd veroorsaak dit dat die ontvanger ook die werklikheid met nuwe oë sien. Literêre evolusie is volgens hom die

geskiedenis van "vervreemding en kunstgrepen" (Van Luxemburg e.a., 1981: 225).

Tynjanov sien literatuur as 'n sisteem bestaande uit verskeie samehangende elemente. By hom is daar ook die denkbeeld van mededinging en aflossing: iets raak geoutomatiseerd én geyk en moet derhalwe 'gedeoutomatiseer' word. Literêre evolusie is daarvolgens 'n interne aangeleentheid van 'n literatuursisteem deurdat tekste op mekaar reageer. Aflossing is nie voorspelbaar nie en geskied nie wetmatig nie (Kyk ook Fokkema & Ibsch, 1992: 82). Vorige genres, soorte of elemente verdwyn ook nie, maar word bloot anders gehiërargiseer en mag later weer herleef. Sy siening van literêre periodes met dominante norme en genres vorm ook die basis vir die periodebegrip wat later deur Wellek en Warren (1976: 266) gepropageer is. Die voordeel van Tynjanov se teorie is dat die grense tussen letterkunde en ander vorme van literatuur nie strak is nie en afhanklik is van aspekte buite die tekste self. Die nadeel is dat hy weinig oog het vir ander aspekte wat literêre evolusie bepaal naamlik historiese gebeure, hoewel hy die aanset daartoe wel verwoord het. Die belangrikste bydrae van Tynjanov is waarskynlik sy idee dat letterkunde "(and/or communication, and ór any kind of action) is not a matter of substance, but rather a matter of relations, and that the aim of research is to study the principles underlying such relations, This was formulated by Tynjanov a long time ago, but also in Pierre Bourdieu's work from the 1970's onwards" (Delabastita e.a., 2006: 113).

Jan Mukarovsky gaan uit van die standpunt dat 'n fenomeen nie beskryf kan word in isolasie nie, maar slegs met die hulp van die netwerk van verhoudings waarbinne dit staan. Mukarovsky se onderskeid tussen *artefak* en *estetiese objek* is welbekend, maar belangrik is dat dit verband hou met literêre evolusie: die estetiese objek word gevorm teen die agtergrond van die heersende literêre norme. Wat belangrik is, is dat Mukarovsky duidelik belang geheg het aan die verband tussen die kunswerk en die historiese tyd: maatskaplike ontwikkelinge dra by tot 'n veranderde resepsie (kyk Kunne-Ibsch, 1978: 120; kyk ook Fokkema & Kunne-Ibsch, 1977: 142 e.v.).

Vodicka gaan verder deurdat hy nie net die aandag vestig op die interne literêre evolusie nie, maar ook kyk na die ontstaansgeskiedenis van die teks én na die ontvangs daarvan. Ten spyte van die skepsis oor die ontstaansgeskiedenis as verwant aan byvoorbeeld die deterministiese 'biografiese' benadering, het Vodicka klem gelê op die belang van bronnestudie en ook beïnvloeding. Ook die biografie van 'n skrywer kán van belang wees as dit verband hou met die ontstaansgeskiedenis van 'n werk. 'n Werk ontstaan ook in 'n bepaalde historiese tyd waarin literatuuropvattings bestaan en Vodicka het daarom ook die (eksterne) werklikheid belangrik geag. Laastens is die resepsie van belang, as iets wat ontwikkelend is en afhanklik is van literêre opvattings (poëtikale sienings) van 'n bepaalde historiese tyd.

3. Die fases binne die ontwikkeling van die Afrikaanse en Nederlandse letterkundes

In die lig van die voorafgaande opmerkings ten aansien van die evolusie van letterkunde, sou 'n aantal 'wetmatighede' op 'n rytjie geplaas kon word as hipotetiese aannames oor die ontwikkeling van onderskeidelik die Nederlandstalige en die Afrikaanse letterkundes of literêre sisteme:

3.1. 'n Aanvanklike fase waarin oorlewering meestal mondeling geskied, anonimiteit veelvuldig voorkom en die literatuur in diens staan van die religieuse, die politiek en dergelike 'eksterne' faktore. Dit is 'n periode van *de facto* kolonisering: die opkomende Afrikaanse (volks)taal en kultuur was ondergeskik aan Nederlands en Engels in Suid-Afrika en die Nederlandse volkstaal aan Latyn en Frans tydens die Middeleeue. In hierdie tydperk is die volkstaal nog nie gestandaardiseer nie en is dit wat status, maar ook wat gebruiksmoontlikhede betref, ondergeskik aan die dominante tale. Veral die kulturele elite gebruik die taal van die koloniseerder of ander kulture met meer prestige (kyk ook Pleij, 2007: 727).

3.2. In 'n volgende fase kry ons "appropriasie van die dominante kultuur se modelle en tradisies" (Van Coller & Odendaal, 2005: 9) en (literêre) werke en modelle word daaraan ontleen. Dit geskied deur vorme van herskrywing wat onder andere *imitatio* (nabootsing), *aemulatio* (nabootsing met verbetering) en vertaling insluit; almal vorme van intertekstualiteit. In die Nederlandstalige literatuur is die ridderroman, die Arthurroman, die graallegendes, die pikareske roman en die brief- en reisroman (Van den Berg & Couttenier, 2009: 117; 121), voorbeelde van maar net enkele sub-genres wat ontleen is aan ander tale en letterkundes. In die Afrikaanse letterkunde bestaan daar eweneens talle voorbeelde: T.F. Burgers se verwantskap met Hildebrand se *Camera obscura* in sy realistiese dorpsketse *Dorp in het onderveld* (Burgers, 2004)[1], S.J. du Toit en G.A. von Wielligh se gebruikmaking van die Europese reisverhaal, vertaling van bekende Engelse gedigte deur Reitz en Celliers en selfs die hertalings deur Totius van die Nederlandse psalms.

3.3. Die opkoms van 'n geldende nasionalisme waarin gestrewe word na 'n eie identiteit en dit wat eiesoortig is. Dit moet ook beskerm word teen invloed van die voormalige koloniseerder. Taalpurisme is een gevolg, maar ook die skep van 'n eie literêre tradisie.

Dit is inderdaad die groeiende nasionalismes in die verskillende lande wat bydra tot 'n koersverandering in die letterkunde, maar dit is ook duidelik dat eksterne faktore hierin 'n rol speel: politieke emansipasie beteken nie altyd

taalemansipasie nie, soos in die geval van die onafhanklikheid van België (Van den Berg & Couttenier, 2009: 22). Tog hou groeiende kulturele self-bewussyn in dat tale gestandaardiseer word, die kunstenaar sy identiteit vestig deur 'ondertekening' van sy produk, aanspraak maak op eiendomlikheid en dat die estetiese besef versterk word.

3.4. 'n Fase van byna gehele emansipasie waarin selfvertroue toeneem en die eie literêre sisteem nie meer so angsvallig beskerm hoef te word nie. Tot sover volg hierdie patroon die onderskeidinge van Amuta (1989), Ashcroft e.a. (1989) en Brink (1991). Binne evolusiedenke is dit egter moontlik om 'n verdere fase van ontwikkeling te onderskei, naamlik:

3.5. 'n Fase waarin onafhanklikheid so toegeneem het dat die eie literêre tradisie en kernaspekte daarvan (modelle, temas, stylsoorte, sub-genres, seminale outeurs en tekste) toenemend op parodiërende wyse herskryf word, maar dikwels kreatiewe groeipunte raak. Die plaas- en dorpsroman is 'n sprekende voorbeeld hiervan in die Afrikaanse letterkunde en die beweging van die neo-romantiek, die moderne generasieroman in die Vlaamse en die eietydse Calvinistiese roman is voorbeelde in die Nederlandse prosa.

Wanneer die verhouding tussen die Afrikaanse literatuursisteem en die Nederlandstalige (dus Nederlandse en Vlaamse) literatuursisteme bekyk word, is dit vir die eerste gedeelte beslis een waar die Afrikaanse in 'n afhanklikheidverhouding tot veral die Nederlandse literatuursisteem staan. Wat bo aangedui is as die eerste fase van oraliteit kan nie net so van toepassing gemaak word op Afrikaans nie. Daar was baie (relatief) ongeletterde Afrikaanssprekendes wat stories vertel het, rympies gemaak het en veral nie hulle produkte as kunsprodukte gesien het nie. Van die orale werk is wel vasgelê (kyk: Grobbelaar, 2009 en Van Zyl, 2003; ook oor Boerneef se werk, Van Zyl, 1975). Anonimiteit was dus aan die orde van die dag, soos trouens ook die geval in die vroeë Middeleeue. Daar was egter ook baie geletterde persone wat vlot in Nederlands (en/of Engels) was wat al begin het om proto-Afrikaans in tekste te gebruik. Waarin die twee sisteme egter veral ooreenstem, is dat die volkstaal ondergeskik is aan ('n) ander kultuurtaal of -tale (Latyn; Nederlands; Engels), dat die kulturele elite hulle veral bedien van die kultuurtaal en daarin skryf en dat opleiding en onderwys vrywel slegs in die kultuurtaal geskied. Naas die eerste literêre pogings in Oud-Nederlands en later Middelnederlands was daar 'n bloeiende Latynse literatuur, ook in die Lae Lande. In Suid-Afrika was daar ook 'n relatief dinamiese Nederlandse literêre produksie (kyk o.a. Huigen, 2015).

In die tweede fase was daar veel meer geleerde mense, soos L.H. Meurant, S.J. du Toit, Th. F. Burgers, F.W. Reitz, A. Pannevis, ensovoort wat egter (ook) in Afrikaans geskryf het. Daar het toe dus 'n fase bestaan wat diglossiese

kenmerke vertoon het en daarom herinner aan die Middeleeue waar die geleerde Middeleeuer gewoonlik Latyn én die volkstaal kon beheers. Daar bestaan geen eenstemmigheid oor die begrip *diglossie* nie én ook nie oor die situasie in Suid-Afrika, veral in die negentiende eeu nie. In Van Coller (2012) word na Deumert se siening verwys dat daar 'n geleidelike oorgang na Afrikaans was in veral die negentiende en vroeg twintigste eeu. Huigen (2015: 61) onderskryf hierdie mening met die volgende stelling: "Die baanbrekende proefskrif van Ana Deumert, *Language standardization and language change* [...] toon aan dat variasies van Afrikaans wat naby aan Nederlands was, tot in die jare 1910 algemeen in gebruik gebly het. *Deumert werp daarmee die gebruiklike siening omver dat Afrikaans reeds rondom 1800 'n gevestigde taal was en dat daar sedertdien in Suid-Afrika sprake was van diglossie, die gebruik van twee verskillende tale: Afrikaans as spreektaal en Nederlands as skryftaal* [my kursivering, HPvC]." Later op dieselfde bladsy beweer Huigen daarteenoor: "Nederlands was nog algemeen in gebruik, met name in formele situasies [...] Vanuit die perspektief van 'n opgeleide Kapenaar was dit [Nederlands] 'n variant van die taal wat hy daagliks gepraat het [Afrikaans] nie 'n totaal ander taal nie."

'n Mens kan 'n relatief streng siening van die term *diglossie* hanteer soos Snow (2012: 72) sodat hy baie min gevalle van diglossie in die moderne wêreld sinjaleer, hoewel sy uitvoerige definisie van die begrip (kyk 71 e.v.) duidelik ook slaan op hedendaagse Suid-Afrika. Daar is egter ook veel pragmatieser omskrywings, soos dié van Kirtley (2007) wat 'n goeie saak daarvoor uitmaak dat die verskil tussen Omgangsengels en die Engels wat in die akademiese diskoers gebruik word, 'n diglossiese situasie daarstel.

Zubiri (2014: 67) gee die volgende bruikbare definisie van *diglossie*: "[W]hen we use the controversial term diglossia in this paper we refer to the expanded definition [of Fergusson's original definition] proposed by Fishman for whom diglossia refers to all kinds of situations in which there is a functional distribution of two linguistic varieties within a speech community. The varieties can be different languages or they can be dialects, sosciolects or registers of the same language. Generally, diglossia implies one of the varieties termed high in contrast to the other which is considered low." Van Rensburg (2014) se definisie is kort en klaar: "Waar iemand meertalig optree in dieselfde taal, daar is diglossie" en Conradie en Groenewald (2014: 50) se definisie kom naby daaraan: "*diglossie*, 'n situasie waarin twee vorme van dieselfde taal naas mekaar bestaan." In die lig hiervan was veral die negentiende-eeuse situasie in Suid-Afrika (en ook in die Kaap) bepaald diglossies: talle mense het probeer om in formele situasies hul substandaardvariëtiet (nie variant soos Huigen daarna verwys nie) 'op te gradeer' na wat hulle dikwels gedink het Nederlands was, maar het Nederlands ook in ander formele situasies benut, soos in naamgewing, huweliksgeleenthede, en dergelike.

Die Middeleeuer, soos Van Maerlant, Van Ruusbroec en talle skrywers van moraliteitspele of diere-eposse het meestal van Latynse (of Franse) voorbeelde gebruik gemaak, hoewel daar ook enkele uitsonderings was (soos *Van den Vos Reynaerde*) waar 'n voorbeeld ontbreek en die skrywer skynbaar op oorspronklike wyse 'n kunswerk in die volkstaal geskryf het. In die Afrikaanse letterkunde was dit ook 'n fase van *afhanklikheid* waar lustig gebruik gemaak is van Nederlandse en Engelse voorbeelde. So staan "Tam o'Shanter" deur Robert Burns as model vir Reitz se gedig, "Klaas Geswind", herskryf Jan Celliers Shelley se gedig, "The Cloud" in sy "Die vlakte" en vind die werk van die Nederlandse predikantedigters van die negentiende eeu neerslag in talle versies en gediggies. Selfs die uitstekende gedig, "Op Hartebeesfontein" wat dikwels beskryf word as oorspronklik, kan in verband gebring word met Bredero se gedig "Boerengeselschap", al is dit slegs ten opsigte van ooreenkomstige strekkings en patrone (kyk ook Van Zyl, 2001). Daarom het Opperman ook daarna verwys as 'n Afrikaanse "Boerengeselschap" (Kannemeyer, 1978: 69). Maar dit herinner ook aan 'n ander vroeëre Middeleeuse ballade, die sogenaamde "Kerelslied" met sy bekende openingsreël: "Wi willen van den kerels zinghen" (Kyk ook Ohlhoff, 1994: 41).

4. Die rol van die Middelnederlandse letterkunde as referensiepunt binne die Afrikaanse letterkunde

Wat wel opmerklik is, is dat die Afrikaanse letterkunde wat inderdaad 'n gesprek aanknoop met die eerste twee fases van die Nederlandse letterkunde, naamlik die vroeë en latere Middeleeue, spruit uit 'n veel latere fase van ontwikkeling. Dit is veral D.J. Opperman wat sistematies put uit die Middelnederlandse letterkunde met sy omdigting van seminale tekste uit daardie tydperk. Byna elke oorsig van die Middelnederlandse letterkunde begin met vermelding van die volgende fragment uit die twaalfde eeu. Dit was 'n *probatio pennae* of uittoets van 'n nuwe (gans)veer waarmee destyds deur monnike in kloosters geskryf is. Op die rugkant van 'n bladsy van 'n manuskrip het een van dié monnike die volgende geskryf:

hebban olla vogala nestas hagunnan
hinase hic enda thu
uuat [wat] unbidan uue [we] nu [?].

Daarby skryf hy die teks ook vir alle duidelikheid oor in Latyn, wat destyds die taal van geleerdheid was:

abent omnes volucres nidos inceptos nisi ego et tu
quid expectamus nunc

In Afrikaans beteken dit: "Alle voëls het met neste begin, behalwe ek en jy. Waarop wag ons nog?" Volgens Van Oostrom (2006: 93) sou die eerste gedeelte se vertaling ook kon lui: "Besit alle voëls neste waarmee (al) begin is ...". Hierdie teksfragment is eers in 1932 ontdek deur 'n Oxfordse taalkundige, Kenneth Sisam in die Bodleian Library te Oxford. Sporadies ontvlam polemieke deurdat byvoorbeeld beweer word dat dit eintlik in Oudengels geskryf sou wees. Hoewel daar taalkundig weinig verskille bestaan tussen Oudnederlands en Oudengels word aangevoer dat die manuskrip nie 'n Engelse een is nie, dat die manier van skryf duidelik 'n vastelandse (Vlaamse) herkoms aantoon én dat die voorkoms van die onnodige 'h'-klanke wys op 'n Wes-Vlaamse monnik. Vandag word hierdie teksgedeelte algemeen aanvaar as die eerste stuk geskrewe Nederlands.

Die Afrikaanse digter D.J. Opperman se gedig "Na 'n besoek aan die dieretuin" in *Negester oor Ninevé* (1947) lê 'n implisiete verband met hierdie teksfragment in die versreëls: "Twee kraaie het hul nes gemaak/ van stukkies draad [...] net in 'n enkelkamer ek en jy/ van hulle vreugde afgeskei". In die versie wat Nienaber & Nienaber-Luitingh (1962: 41) opneem in hul *Woordkuns* is die verband eksplisieter, omdat die ondertitel van die gedig só lui: "*Hebban olla vogala*...", waardeur Opperman se gedig direk in verband gebring word met hierdie fragment wat algemeen gesien word as die eerste in die (Oud)nederlandse digkuns. As gedig impliseer Opperman se vers nie net die universaliteit van die temas van die liefde (én ontheemding) nie; dit is 'n doelbewuste skakeling met 'n tradisie én 'n letterkunde; opvallend juis deur 'n Afrikaanse digter wie se werk waarskynlik die meeste intertekstualiteit met die Middelnederlandse letterkunde vertoon. Deur hierdie implisiete huldebetuiging word ook gesuggereer dat daar 'n verwantskap bestaan tussen die Afrikaanse en (Middel)-nederlandse letterkunde of sterker, 'n skatpligtigheid van die Afrikaanse taal en letterkunde teenoor die Nederlandse taal en letterkunde. Later sal ander Afrikaanse digters soos Stephan Bouwer en Daniel Hugo ook intertekstueel na hierdie oud-Nederlandse gedig verwys.

Een van die bekendste en opmerklikste werke uit die twaalfde eeu is die *Reis van Sint-Brandaan*, 'n werk wat ook by Opperman 'n rol speel in sy Brandaan-reeks uit *Engel uit die klip* (1948). Dit is 'n werk waarin verskillende genologiese tradisies (soos 'n heilige lewe naas heldeverhaal) verenig word. Dit is soos baie verhale uit hierdie tydperk 'n *queeste* of 'n reinigende perigrinasie na sin en selfinsig; Jungiaans gestel: 'n individuasieproses. Dit is die storie waarin die abt, Brandaan, 'n boek lees oor die skepping met sulke vreemde en vir hom aanvegbare vertellings dat hy die boek in die vuur gooi. Daarna verskyn 'n engel aan hom wat hom beveel om met sy eie oë ondersoek te gaan instel. Hy bou 'n skip op die model van Noag en reis daarna vir nege jaar lank op die see. Sy ervaringe van wonderbaarlike dinge laat hom gelouterd terugkeer na sy huis; 'n

byna argetipiese patroon van die tipiese *queeste* en heldemites. Kort daarna sterf hy as 'n heilige (Van Oostrom, 2006: 186).

Die verhaal van Brandaan se reise staan in 'n sterk tradisie van seevaardersverhale. Binne hierdie tradisie kom die verhale van die avonture van Sinbad en Odysseus na vore. Die reis is soortgelyk aan die Ierse *Immrama* (navigasieverhale) en het eienskappe van die Ierse kloosterlike tradisie waarin monnike op afgeleë eilande gaan woon het en daar 'n lewe gelei het wat God sal goedkeur. Verder is daar raakpunte met die reise wat deur Iere en Normandiese seereisigers onderneem is na die Weste, in die rigting van Groenland en Amerika.

By 'n moderne Afrikaanse skrywer soos Etienne Leroux is sy hooffigure (soos Gysbrecht Edelhart in *Die mugu*, 1958) dikwels reisigers, besig met letterlike én psigiese peregrinasies. Gysbrecht Edelhart is byvoorbeeld op soek na 'n loterykaartjie wat hom in staat sal stel om al sy (jeug)drome werklikheid te maak. Gedurende sy episodiese reis, verwant aan dié van Brandaan, ontmoet hy verskeie (arge)tipes én keer ook hy uiteindelik as gelouterde op sikliese wyse oplaas terug na die plek waarvan hy vertrek het. Jaco Fouché se roman, *Die avonture van Pieter Francken* (2005) en Ingrid Winterbach se latere roman, *Die aanspraak van lewende wesens* (2012) is 'n voortborduur op dieselfde stramien. Al hierdie genoemde Afrikaanse romans is dus 'n teruggryp na vroeëre literêre modelle en toon sterk verwantskap met *Brandaan*, maar waarskynlik eerder via hul modernistiese voorgangers James Joyce se *Ulysses* (1922) en Alfred Döblin se *Berlin Alexanderplatz* (1929). Leroux se anti-held, Gysbrecht Edelhart, stap ook duidelik in die spore van literêre voorgangers soos Leopold Bloom en Franz Biberkopf.

Die *Reis van Sint-Brandaan* gaan terug op die vertelling rondom 'n Ierse heilige, Brandaan wat ook seereise onderneem het, maar skep 'n volledige selfstandige teks waarin humor, spanning en avontuur ruimskoots en knap vermeng word. Volgens Van Oostrom (2006: 188) is hierdie werk 'n verhaal van skuld en boete, verlossing en genade. Boonop bevat dit 'n vermenging van filosofie, mitologie, inligting en vermaak. Heel modern is ook die metafiksionele trekkies: Brandaan vernietig aan die begin die wonderbaarlike boek, maar sy eie skeepsjoernaal word plaasvervangend van dié boek én stel as 't ware die 'eintlike' boek daar. Hoewel hierdie teks voorkom in twee belangrike handskrifte, die sogenaamde Comburgse (Gent, ongever 1400) en die Hulthemse (Brussel, ongeveer 1410) moet hulle beide 'n vroeëre voorganger hê vanuit die dertiende eeu (Van Oostrom, 2006: 192).

Van Oostrom (2006: 194) impliseer dat daar vandag waardering bestaan vir hierdie werk en die "mixing" daarin as gevolg van die postmoderne era waarin ons leef. Dit spreek boekdele vir Opperman dat hy reeds hierdie waardering gehad het in *Engel uit die klip* (1950) met sy herdigting van hierdie Middeleeuse werk. By Opperman is daar ook sprake van 'n reis, deur die "grammadoelas

van sy eie land ... om uiteindelik ook regverdiging te vind vir die 'boosheid' van die kunstenaarskap" (Grové, sd.: 20). Dit is juis die kunstenaarskap wat die beswering, die "amulet teen die vuur" is. En ook by Opperman word sy agt sonnette plaasvervangend ten opsigte van die verbrande boek.

Thomas van Cantimpré (Cantiprantanus) skryf in 1232 nog 'n werk oor 'n merkwaardige en heilige vrou. In hierdie geval oor Christina met sy werk *Vita Christina Mirabilis* (*Die lewe van die wonderbaarlike Christina*). Dit is voltooi agt jaar nadat hierdie heilige sterf op 'n gevorderde leeftyd. Die Limburgse minnebroeder (Franciskaner) Broeder Geeraert skryf die Middelnederlandse *Leven van Sinte Kerstine de wonderbare* (*Die lewe van die Heilige Kristina die wonderbare*). Volgens hierdie teks was Christina 'n merkwaardige vrou wat in afsondering (in 'n woud) en boetedoening gelewe het, in die nabyheid van die mistieke teenwoordigheid van Christus. Christina is 'n wonder, omdat sy vroeg sterf, maar as 't ware tot lewe gewek word. In haar boetedoening gaan sy tot die verregaande en spring in oonde, warm ketels en yskoue water. Boonop raak sy in so 'n mate ontliggaam in haar mistieke hoogvlugte dat sy letterlik rondswewe. Haar kerk is ook nie die letterlike gebou nie, maar die woud en veral die bome.

Van Oostrom (2006: 399 e.v.) gee 'n oorsig van die resepsie van hierdie uitsonderlike teks waaruit blyk dat geslagte letterkundiges groot moeite gehad het met hierdie lewe van 'n "dorpsgekkin". Dit walg hulle, verdwaas hulle óf hulle probeer dit rasioneel verklaar deur dit te beskrywe as 'n komatiese toestand waarin sy sou verkeer. Verklaarbaarder lyk dat dit bloot 'n ekstreme vorm van die mistiek was waar verbete gestrewe is na eenwording met Christus deur flagellasie en selfverminking (mutilasie). (Metafisiese) levitasie is 'n toestand waarin mense of voorwerpe op 'n bonatuurlike wyse die wette van swaartekrag sou deurbreek en kon sweef. Volgens bygeloof is dit veroorsaak deur 'n bepaalde geestestoestand. D.J. Opperman se derde digbundel *Blom en baaierd* (1956) word tradisioneel gesien as die teenmekaarstel van twee wêrelde, soos in die titel geïmpliseer: die *orde* (skoonheid, beskawing, geestelikheid en intellek) teenoor die *chaos* (die driflewe, die Id, die barbaredom). By Opperman neem hierdie kontras verskillende vergestaltings aan in die bundel, ook onder andere dié van swart en wit; Christelikheid en animisme. Antonissen (1956: 324) noem "Kroniek van Kristien" 'n "imponerende teenhanger van die 'Brandaan-siklus'" en vermeld dat "die bereidheid om elke liggaam te word", deur Opperman beskou word "as die allernoodsaaklikste bereidheid van die digter". Daaruit kan afgelei word dat die ontliggaming van Kristien nie net 'n digterlike procédé is nie, maar as 't ware voorwaarde vir die digter.

Dekker (1958: 262) noem dat Opperman in sy "Kroniek van Kristien" die gegewens van die Middeleeuse heilige lewe oorneem en transporteer na "[die?] Afrikaanse vlak in ons tyd". Wat hier gekontrasteer word, is "twee wêrelde

van blom en baaierd deurmekaar": geestelike ekstase en die hartstog van die vlees wat immers in veel mistieke werk voorkom. Dekker noem haar lyflike gedaantewisselinge "waanbeelde"; geen dieptepsigologie nie, maar "helle visioene" [...] "in die gees van 'n Jeroen Bosch". Kannemeyer (1983: 128) beweer dat die motief van "vereenselwiging en verlossing" hier tot 'n hoogtepunt in Opperman se digkuns gevoer word. Daarom noem hy Kristien, in die spore van Dekker, ook "beliggaming van die digterideaal". Van Vuuren (1999: 466) plaas die klem veral op die gedurfde transponering deurdat dit aktueel is en in feite oortreding van die Ontugwet[2] nader. Frases soos "mistieke eenwording", "fisieke metamorfose" en "mirakelagtige transformasies" word ook deur haar in verband gebring met die essensie van sy kunstenaarskap.

Nienaber en Grové (1960) se werk is 'n uiters deeglike bespreking van hierdie heiligelewe. Daar word baie inligting oor die materiële handskrif en die herkoms en taal daarvan gegee, asook verskeie voorbeelde waar Broeder Geraert óf stukke uit sy Latynse bron weglaat omdat dit te eksplisiet is óf stukke invoeg om op didaktiese wyse sy eie siening te gee (onder andere skynbaar sy afkeer van Ridderromans). Hulle aanvaar haar dood as skyn, maar die (aard van haar geestestoestand) as werklik (Nienaber & Grové, 1960: 53). Nienaber en Grové (1960: 16 e.v.) noem genade die sentrale motief in Opperman se werk. Die hele skepping "in sy teenstrydigheid en sonde" lê oop voor die digter. Daarom is hierdie gedig "'n kroniek van 'n moderne 'heilige'" wat vreemde gedaantes aanneem en lyding verdra. Binne hulle opvatting is die gedig 'n voorbeeld van 'n religieuse gedig, "maar met 'n duidelike kunsteoretiese [poëtikale] implikasie: In die selfopoffering van Kristien, haar pyn en uiteindelike bruidskap word die sin van die digterskap op aangrypende wyse geopenbaar as 'n proses van onpartydige verkenning, medelyding en verlossing" (Nienaber & Grové, 1960: 17 en 18). In die lig van die negatiewe resepsie van hierdie heiligelewe, moet Opperman se herskrywing van hierdie bevreemdende Middeleeuse teks uitgesonder word as 'n besondere positiewe én geslaagde (kreatiewe) resepsie.

4.1 *Ridderepiek / Ridderroman*

Die Ridderepiek word soms verdeel in die voor-hoofse en hoofse epiek. Meestal bestaan die werke uit Ridderverhale, wat dan weer tematies onderverdeel kan word. Een van hierdie onderafdelings word gekoppel aan Karel die Grote en 'n ander aan Koning Arthur. Tot 'n mindere mate, handel sommige werke oor antieke materiaal uit Oosterse Bisantynse bronne, die hof-, liefdes- en avontuurnovelles en kruistog-verhale. Die grense tussen die groot historiese werke is nie altyd duidelik nie. Die diere-epiek is nog 'n tipe wat as 'n parodie van die Ridderverhaal gesien kan word. Die kleiner epiese verhale het van die

vyftiende eeu af belangrik geword. Onder hierdie verhale was ook die klug, "minnereden" waar die ou rymskemas weggelaat is ten gunste van die prosavorm (kyk onder andere Ohlhoff, 1988: 17-134; Van Oostrom, 2006: 325 e.v.).

'n Ridderroman is 'n verhaal oor ridders wat leef in die feodale maatskappy waar daar 'n bepaalde verhouding tussen die leenheer en sy vasal of leenman bestaan. In hierdie milieu bestaan daar ook vaste kodes wat gedrag en alliansies bepaal, onder meer lojaliteit en respek. Die Ridderromans word verdeel in twee hoofgroeperings: die voor-hoofse en hoofse romans. Eersgenoemde staan bekend as Frankiese of Karelromans en handel dikwels oor die lewe en avonture van die legendariese koning Karel die Grote. Die beeld wat van Karel geskep word in die verskillende romans is geensins eenselwig of selfs konstant nie. Soms word daar lustig die spot met hom gedryf en die voorstelling van hom varieer van 'n eerbare en heldhaftige figuur tot 'n wrede en barbaarse heerser (kyk ook Ohlhoff, 1988: 47; 48). In 'n sekere opsig is die Ridderverhale ook 'n manier om sekere waardes (soos getrouheid aan die leenheer; respek vir 'n vrou, dapperheid en lojaliteit) te propageer in die vorm van spannende verhale. Boonop was die waarskynlike ontvangers (mense in die adellike kringe) juis diegene wat voortdurend op pragmatiese wyse aan dié bepaalde waardes herinner moet word: 'betrokke' literatuur in 'n heel vroeë vorm.

In die voor-hoofse Ridderepiek speel die feodale trou 'n groot rol, ook familievetes en stryd teen die Arabiere of Sarasene soos toe na hulle verwys is. Die hele sfeer herinner aan talle televisiesepies waar ruwe helde bloedwraak pleeg op 'n wrede manier en manlikheid en krag hoë waardering geniet. In die hoofse tradisie is daar veel groter verfyning en gesofistikeerdheid, vroueverering staan voorop en gedrag geskied volgens vaste verwagtinge en kodes. Die twee voorstellings wat Etienne Leroux maak van Herakles in sy roman, *Die derde oog* (1966), onderskeidelik verpersoonlik deur die ruwe Demosthenes H. de Goede en die uiters beskaafde Boris Gudenov, stem presies met hierdie kontras ooreen.

Van Oostrom (2006: 325 e.v.) gee 'n oorsig oor die Ridderromans se oorspronklike kenmerke. Eerstens was nie net die inhoud belangrik nie, maar ook die taal waarin dit gegiet is. Verder "was dat hier voor het eerst op georganiseerde schaal volkstalige teksten in boekvorm kwamen. Boekstawing stabiliseerde de tekst" (Van Oostrom, 2006: 327). Die enigste oorgelewerde tekste dagteken uit die laat dertiende eeu en in die veertiende eeu kom daar al 'n vaste formaat, iets groter as vandag se boeke. Nederlandstalige Ridderromans bevat geen miniature nie en is dus nie besonder luuks nie. As voordrakuns moes dit leesbaar en hanteerbaar wees en is geskryf in 'n geformaliseerde lettertipe met min afkortings. Derduisende diere is geslag vir die nodige perkament waarop die Ridderromans geskrywe was, want dit was in sy tyd uiters gewild in 'n wye kring. As genre was dit só sentraal dat dit 'n ykpunt raak in die Middelenederlandse

letterkunde deurdat ander skrywers daarna verwys (al is dit parodiërend soos Willem in sy *Reynaert*). Die vorm daarvan word benut in geestelike epiek soos selfs die mistiek en dit het nie net die eietydse peregrinasieliteratuur diepgaande beïnvloed nie, maar ook die 'ernstige roman' van vandag wat nog springlewendig is. Dit ten spyte van baie skrywers (soos Etienne Leroux, 1980: 90; 99) se vrees dat die einde daarvan in sig is. Dat dit selfs 'n Afrikaanse skrywer soos Leroux sterk beïnvloed het, spreek boekdele vir die seminale aard van hierdie sub-genre. Dit is alombekend dat Leroux se mentor, die Nederlandse letterkundige en skrywer Jan Greshoff, hom 'n hele leeslys van onder andere Nederlandse skrywers en boeke gegee het. Sonder empiriese bewys bly dit slegs 'n gissing, maar dit sou skaars verwonder as Ridderromans daaronder getel het.

Daar is talle ander ontlenings aan of intertekstuele gesprekke met die Middelnederlandse letterkunde in Afrikaans. N.P. van Wyk Louw (1955) skryf reeds in die vyftigerjare van die vorige eeu besonder waarderend oor die Middelnederlandse kersliedere.[3] Dit is egter D.J. Opperman wat in sy "Kersliedjie" die Middeleeuse kerslied benut as basis vir sy siniese herskrywing en transponering van die goddelike geboorte na Distrik Ses. Van Wyk Louw se transponering van die Middelnederlandse wagterslied na die Roggeveldse wêreld van sy jeug in "Klipwerk" (uit *Nuwe verse*, 1955) is waarskynlik ook nie so bekend nie. Daar is immers wêrelde wat die rondeel (lied 72 uit die bekende Gruuthuse handskrif) wat begin met "so wie bi lieve in rusten leit" skei van Louw se reëls "Die beenbek het gesê, o die beenbek het gesê". Ewe ver staan Pirow Bekker se kortverhaal "Die invloed" (uit: *Die bruid en ander verhale*) ook met die eerste oogopslag van die alombekende Middelnederlandse volksballade, "Twee coninckskinderen". In werklikheid is dit nie net 'n kreatiewe herskrywing van sy voorganger nie, maar is dit in opbou (die onmiddellike begin *in medias res*, die stel van vertellersvrae, die sprongsgewyse vertelling, die benutting van ongenuanseerde skurke én die dramatiese inhoud wat aan sages herinner) ook 'n navolging van ballade-eienskappe. Reeds die titel is 'n sleutel (soos 'n mens sou kon verwag van 'n skrywer wat immers promoveer op die onderwerp, *Die titel in die poësie* 1970) en verwys nie net na die invloei van die water nie, maar na die invloed van die Middelnederlandse teks én die storie van Hero en Leander waarop dit gebaseer is.

Cloete (1963: 209) skryf oor die Middelnederlandse rondeel, "Egidius", dat dit nie net 'n elegie is vir 'n gestorwe vriend nie, "dit is ook 'n gedig oor hemelse en aardse dinge". Gouws (1988: 335) wat hierdie gedig én Cloete se gelyknamige herskrywing daarvan in sy bundel *Idiolek* (1986) diepgaande bespreek, wys daarop dat die dood in die bronteks juis besweer word deur die taal en die dood self ondergeskik stel aan die taal, die "liedekijn" én aan die poësie. Daarom vind hy die digter Cloete se interpretasie van die gedig veel beter as die literator Cloete

s'n. Ongeag of daar akkoord gegaan kan word met Gouws se lesing van die twee gedigte, is dit duidelik dat Cloete se gedig bestaan by die grasie van die oorspronklike en dat Cloete hier (en in baie van sy werk) die (Middel)nederlandse letterkunde diepgaande interpreteer.

Nog 'n opmerklike herskrywing (in hierdie geval eerder van 'n Middeleeuse tekssoort) is die besonder sjarmante radiodrama van AS van Straten, *Die potlooddief en die engel* (1985). Dit speel af in 'n moderne stedelike milieu met karakters wat almal hulle eie morele tekortkominge het, hoewel dié motief veerlig gehou word. Dit is trouens moeilik om in die wêreld van "amper-maagde" en wellustige mans (wat boonop potlode vaslê!) die laat-Middeleeuse moraliteitspel te herken. In hierdie sub-genre word daar dikwels van allegoriese karakters gebruik gemaak wat juis goeie of slegte dade verpersoonlik. Sentraal staan die mens en sy karaktereienskappe en gebreke (Van Gorp et al., 2007: 303). Dit spreek boekdele vir Van Straten se vernuf dat hy in hierdie hoorspel onwaarskynlike engele en 'n flinke porsie didaktiek naatloos kan versoen met die vermelde milieu.

Die vraag wat hom dadelik opdring, is waarom die Middelnederlandse letterkunde veral in 'n veel later periode van relatiewe selfstandigheid van die Afrikaanse literêre sisteem 'n verwysingspunt raak? Een antwoord is dat die Afrikaanse literêre sisteem nog op soek was na sy historiese wortels en dat elke sisteem met die pretensie van wetenskaplikheid en outonomie 'n verlede probeer (her)skep. Dit is ook in hierdie tydperk van ontvoogding en groeiende nasionalisme dat die historiese Nederlandse letterkunde gesien is as "Afrikaanse verlede" (Kyk Conradie, 1934; Dekker, 1958). Dit gee die Afrikaanse letterkunde meteens 'n verlede én 'n tradisie waarmee kreatief omgegaan kan word én dit legitimeer derhalwe sodoende 'n jong letterkunde (en taal).

Noordwes-Universiteit

Bronnelys

Amuta, Chidi. 1989. *The Theory of African Literature***.** London & New Yersey: Zed Books.

Antonissen, Rob. 1956. *Die Afrikaanse letterkunde van aanvang tot hede.* Kaapstad, Bloemfontein, Johannesburg: Nasionale Boekhandel Beperk.

Ashcroft, B., Griffiths, G. & Tiffin, H. 1989. *The Empire Writes Back.* London & New York: Routledge.

Attwell, David & Attridge, Derek (eds.). 2012. *The Cambridge History of South African Literature.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bekker, Pirow. 1970. *Die titel in die poësie*. Kaapstad: Tafelberg.

Brink, André P. 1991. *Afrikaans: Op pad na 2000.* Tiende D.F. Malherbe-gedenklesing. 15 Mei 1991. Bloemfontein: Universiteit van die Vrystaat.

Burgers, Thomas F. 2004. *Dorp in het onderveld* Trans. Olf Paamstra. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.

Buursink, M., K. Hupperetz, E. Lichter, K. de Roo & W. Schonau. 1978. *De wetenschap van het lezen.* Amsterdam: Van Gorcum.

Cloete, T.T. (red.). 1963. *Van Hendrik van Veldeke tot Spieghel.* Pretoria: Van Schaik.

Conradie, E.J. 1934. *Hollandse Skrywers uit Suid-Afrika.* Deel 1. Pretoria: De Bussy.

Conradie, Jac & Groenewald, Gerald. 2014. Die ontstaan en vestiging van Afrikaans. In: Carstens, W.A.M. en Bosman, N. (reds.). *Kontemporêre Afrikaanse taalkunde.* Pretoria: J.L. van Schaik. p. 27-58.

De George, Fernande & De George, Richard (eds.). 1972. *The Structuralists: from Marx to Levi-Strauss.* New York: Double Day Anchor.

Dekker, Gerrit. 1958. *Afrikaanse literatuurgeskiedenis.* Kaapstad, ens.: Nasou.

Delabastita, Dirk, D'hulst, Lieven & Meylaerts, Reine (eds.). 2006. *Functional Approaches to Culture and Translation. Selected papers by José Lambert.* Amsterdam/ Philladelphia: Johm Benjamins Publishing Company.

Deumert, A. 2004 (1999). *Language standardization and language change. The dynamics of Cape Dutch.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.

Ferguson, Charles. 1959. Diglossia. *Word* 15: 325-240.

Fishman, Josua. 1967. Bilingualism with and without diglossia: diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues* 32(2) 29-38.

Fokkema, D. & Ibsch, E. 1992. *Literatuurwetenschap & Cultuuroverdracht.* Muiderberg: Dick Coutinho.

Fokkema, Douwe W. & Kunne-Ibsch, Elrud. 1977. *Theories of Literature in the Twentieth Century. Stucturalism, Marxism, Aesthetics of Reception, Semiotics.* London: C. Hurst & Co.

Gouws, Tom. 1988. Die transskriptuele lees: hiaat, haplografie en transkripsie in die poësie van Breytenbach, Krog en Cloete – 'n logolinguale lesing. [D.Litt-tesis]. Potchefstroom Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys, Potchefstroom.

Gouws, Tom. 1989. Die transkripsielees van T.T. Cloete. *Literator* 10(3): 31-47.

Grobbelaar, Pieter W. 2009. *Kinders van konings.* Pretoria: Protea Boekhuis.

Grové, A.P. sd. *D.J. Opperman. Monografieë van die Afrikaanse letterkunde 9.* Kaapstad: Nasou Beperk.

Huigen, Siegfried. 2015. 'n Perspektief op die Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde, 1652 tot 1925. In: Van Coller, H.P. (red.). *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis* Deel 1. Pretoria: J.L. van Schaik. p. 21-70.

Kannemeyer, J.C. 1978. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur.* Deel I. Kaapstad en Pretoria: Academica.

Kannemeyer, J.C. 1983. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur.* Deel II. Kaapstad en Pretoria: Academica.

Kirtley, Susan. 2007. Medieval diglossia and modern academic discourse. *Rhetoric Review* 26(3): 253-267.

Koch, Jerzy. 2013. Dinamika van die geskiedenis van die Afrikaanse literatuur. 'n Buitestander se blik. Ongepubliseerde voorlesing by die Jaarvergadering van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns, Stellenbosch, 13 September 2013.

Kunne-Ibsch, Elrud. 1982. Receptie-onderzoek: constanten en varianten van een literatuurwetenschappelijk concept in theorie en practijk. In: Buursink, e.a. *De wetenschap van het lezen.* Amsterdam: Van Gorcum. p. 113-133.

Leroux, Etienne. 1980. *Tussengebied.* Johannesburg: Perskor.

Lijphart-Bezuidenhout, Truida. 1972. Onderveldse dorpstonele. *Standpunte* 25(4): 8-21.

Lijphart-Bezuidenhout, Truida. 1984/85. Thomas Francois Burgers – Tooneelen. *Tijdschrift voor Nederlands en Afrikaans* 2(1984): 38-56; 191-207; 273-282; 3 (1985): 158-162.

Louw, N.P. van Wyk. 1955. *Maskers van die erns.* Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.

Louw, N.P. van Wyk. 1986. *Versamelde prosa 2.* Kaapstad: Human & Rousseau.

Nienaber, G.S. & Grové, A.P. 1960. *Christina en Kristina.* Kaapstad: Nasionale Boekhandel.

Nienaber, C.J.M. & Nienaber-Luitingh, M. 1962. *Woordkuns.* Hatfield: J.L. van Schaik.

Ohlhoff, C.H.F. 1988. Middeleeuse Letterkunde. In: Van der Elst, J; Ohlhoff, C.H.F. & Schutte, H.J. 1988. *Momente in die Nederlandse Letterkunde.* Pretoria: Academica. p. 17-134.

Ohlhoff, Heinrich. 1999. Perspektief op die Afrikaanse poësie. In: Van Coller, H.P. (red.). *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis.* Deel 2. Pretoria: J.L. van Schaik. p. 21-243.

Opperman, D.J. 1947. *Heilige beeste.* Kaapstad, Bloemfontein, Johannesburg: Nasionale Boekhandel Bpk.

Opperman, D.J. 1956 (1950). *Engel uit die klip* 1947-1950. Kaapstad, Bloemfontein, Johannesburg: Nasionale Boekhandel Bpk.

Pleij, Herman. 2007. *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400 – 1560.* Amsterdam: Bert Bakker.

Snow, Don. 2012. Revisiting Ferguson's defining cases of diglossia. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 34(1): 61-76.

Tynjanov, Jurij. 1972. Problems in the study of language and literature. In: De George, Fernande & De George, Richard (eds.). *The Structuralists: from Marx to Levi-Strauss.* New York: Double Day Anchor. p. 8-83.

Vaessens, Thomas. 2013. *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur.* Nijmegen: Uitgeverij Vantilt.

Van Coller, H.P. 1999. *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis* Deel 2. Pretoria: J.L. van Schaik.

Van Coller, H.P. & Odendaal, B.J. 2005. Die verhouding tussen die Afrikaanse en Nederlandse literêre sisteme. (I). *Stilet* XVII(3): 1-17.

Van Coller, H.P. 2012. The beginnings of Afrikaans literature. In: Attwell, David & Attridge, Derek (eds.). *The Cambdridge History of South African Literature.* Cambridge: Cambridge University Press. p. 262-285.

Van Coller, H.P. 2015. *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis* Deel 1. Pretoria: J.L. van Schaik.

Van den Berg, Willem & Couttenier, Piet. 2009. *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900.* Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Van der Elst, J., Ohlhoff, H. & Schutte, H.J. 1988. *Momente in die Nederlandse letterkunde.* Pretoria: Academica.

Vandevoorde, Hans. 2014. Een literatuurgeschiedenis zonder geschiedenis. *Internationale Neerlandistiek* 52(2): 196-200.

Van Gorp, Hendrik, Delabastita, Dirk & Ghesquiere, Rita. 2007 (agste en hersiene druk). *Lexicon van literaire termen*. Mechelen: Wolters-Plantijn.

Van Luxemburg, Jan, Bal, Mieke & Weststeijn, Willem. 1981. *Inleiding in de literatuurwetenschap.* Muiderberg: Dick Coutinho.

Van Oostrom, Frits. 2006. *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300.* Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Van Rensburg, F.I.J. 2010. Van Wyk Louw en die Nederlande. *Stilet* XXI(2): 147-159.

Van Rensburg, M.C.J. 2014. Persoonlike mondelinge mededeling. Junie 2014.

Van Vuuren, Helize. 1999. Profiel van D.J. Opperman. In: Van Coller, H.P. (red.). 1999. *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis* Deel 2. Pretoria: J.L. van Schaik. p. 447-472.

Van Zyl, W.J. 1975. *Die Afrikaanse volkspoësie met spesiale toetsing op Boerneef se poësie.* Ongepubliseerde magisterverhandeling. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch.

Van Zyl, W.J. 2001. Al ziet men de luy. *Literator* 22(1).

Van Zyl, W.J. 2003. Boerneef en die volkspoësie. *Tydskrif vir Letterkunde*, 40(1): 54-70.

Van Zyl, W.J. 2009. Thomas Francois Burgers en die Nederlandse en Afrikaanse

dorpsverhaal. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 16(1): 29-48.

Wellek, René. & Warren, Austin. 1976 (1949). *Theory of Literature.* Harmondsworth: Penguin Books.

Zubiri, Harkaitz. 2014. The consequences of diglossia in the cultural habits of a minority language: Analysing the consumption of basque culture. *The Global Studies Journal* 6: 67-77.

Note

1. Om sonder meer Burgers se werk te bestempel as "navolging" gaan verby aan ondersoeksresultate in die Afrikaanse literêre kritiek, kyk: Lijphart-Bezuidenhout, 1984/85 en Van Zyl, 2009.
2. Die Ontugwet was 'n Suid-Afrikaanse wet uit 1927 wat geslagsgemeenskap tussen mense van verskillende rasse verbied het. Die tweede Ontugwet van 1957 het nog meer seksuele beperkinge gestel.
3. Vir 'n bespreking van Van Wyk Louw se besondere verbondenheid met Nederland en die Nederlandse letterkunde kyk ook: Van Rensburg, 2010.

‘E-POS II’. Transnationale relaties in de poëzie van Peter Holvoet-Hanssen en Charl-Pierre Naudé

Yves T’Sjoen

‘E-POS II’. Transnational relationships between Peter Holvoet-Hanssen’s and Charl-Pierre Naudé’s poetry

Literature of a specific language region is always embedded in an international context. This means for instance that Dutch literature is part of the European context as well as part of the “world republic of letters” (Pascale Casanova). An analysis of translation and literary criticism in reference to international literature shows the transnational dynamics that characterize the respective literary fields. Not only do the points of view of critics often end up being internationally orientated, but in the course of their own literary production writers often refer to texts produced in other linguistic contexts and national literary circuits. An author’s emergence within a particular literary field is not limited to that literature, or to the literary debates and discourses in which he or she directly participates by means of his or her own works. The case study presented in this article deals with networking and translation between the Flemish and South African contexts. In this article the focus is from a documentary point of view, more specific the interdisciplinary project ‘E-POS II’, on the productive output in the transnational cooperation between the Flemish writer Peter Holvoet-Hanssen and his South African colleague Charl-Pierre Naudé.

1. Inleiding

Schrijvers resideren niet op eilanden. De archipel is de biotoop waar zij hun literatuur tot stand brengen. Het beeld van de solitaire schepper van taalbouwsels is een vanuit strategische en vooral romantische overwegingen in leven gehouden verzinsel. De schrijver als netwerker en als intermediair tussen teksten en actoren van verschillende literaire circuits en taalgebieden kan worden verbonden met een metafoor in de vijfde van acht passages, getiteld “Phrases”, in Arthur Rimbauds bundel *Illuminations*. Het subject spant daarin koorden “de clocher à clocher; des guirlandes de fenêtre à fenêtre; des chaînes d’or d’étoile à étoile” (in de vertaling van Paul Claes: “van kerktoren tot kerktoren; bloemslingers van raam tot raam; gouden kettingen van ster tot ster”). “[D]es cordes” (“koorden”) verbinden kerktorens en steden met elkaar. Vandaag kunnen we, gebruikmakend van een institutionele lezing van deze metafoor, over transnationale en interculturele vormen van literaire *networking* en *cross-reading* spreken waarvan sporen te traceren zijn in teksten. De Vlaamse schrijver Peter Holvoet-Hanssen (1960) heeft zich

tijdens zijn eerste poëtische expeditie, "de reis naar Inframundo",[1] gelaafd aan vele bronnen.

De poëzie van Holvoet-Hanssen is meermaals bekroond, onder andere met de driejaarlijkse Cultuurprijs van de Vlaamse Gemeenschap en de Paul Snoekprijs. De auteur was gedurende twee jaar stadsdichter van Antwerpen waar hij zich 'StadsPeter' liet noemen. Het dicht- en prozawerk krijgen meestal lovende reacties en hij is geregeld te gast op literaire festivals in binnen- en buitenland. In de receptie van het literaire werk (o.a. T'Sjoen, 2004 & De Geest, 2011) bestaat nauwelijks aandacht voor parateksten in Holvoet-Hanssens bundels, zoals motto's die in veel gevallen zijn ontleend aan anderstalige bronnen (T'Sjoen, 2011). Een greep uit het paratekstuele corpus levert de meest diverse interteksten op. Ik geef enkele voorbeelden. De gedichten in *Santander. Ontboezemingen in het vossenvel* (2001) worden voorafgegaan door een fragment uit *La Pelle* van Curzio Malaparte en in *Navagio. Wrakhoutgedichten* (2008) zijn dichtregels van Paul Celan en *lyrics* van Lou Reed opgenomen. Het vermeende verschil tussen high brow (Malaparte, Celan) en low brow (Reed) is voor deze schrijver niet relevant. De verzamelbundel *De reis naar Inframundo* (2011) bevat een peritekst van Lewis Furey en in de diptiek *Antwerpen/Oostende* (2012) leiden regels van Walt Whitman de lezer naar de "Zeegedichten". Niet alleen motto's in de bundels zijn meestal ontleend aan buitenlandse literatuur. Elke poëzie-uitgave, behalve dan de 'zelfbloemlezing' *De reis naar Inframundo*, presenteert soms uitvoerige "Aantekeningen" waarin de schrijver naar eigen goeddunken en niet zozeer of louter vanuit bibliografische overwegingen sporen blootlegt, commentaren levert of de aandacht vestigt op wat hij vermeldenswaard vindt. Vossenstreken en zeeroverspraktijken zijn de betekenissturende auteur Holvoet-Hanssen niet vreemd. Veelal betreffen de aantekeningen fragmenten uit en referenties aan literaire bronnen die zijn gesprokkeld buiten het eigen Nederlandse taalgebied.

Voor deze overwegend descriptief opgevatte bijdrage, waarin de nadruk onmiskenbaar ligt op de documentatie die ik als bijlage aanreik, kon ik putten uit een omvangrijke tekstenverzameling die gerelateerd is aan het multimediale artistieke project 'E-POS II' dat enkele jaren geleden is gerealiseerd. Naast beeldende kunstenaars en dichters, onder wie de Zuid-Afrikaanse dichteres Gabeba Baderoon en de Vlaamse schrijvers Lut de Block en Willem Persoon, participeerden Peter Holvoet-Hanssen en Charl-Pierre Naudé (1958) in dit samenwerkingsproject. Tot op heden is in de receptie van beider poëzie geen aandacht besteed aan deze belangwekkende productieve coöperatie. Het artikel presenteert in een addendum het tekstmateriaal zoals beide actoren het voor deze publicatie ter beschikking stelden. De bijdrage presenteert in extenso de documentaire bronnen die getuigenissen van Holvoet-Hanssen (getiteld "Innend

& spinnend") en (vertaalde) gedichten van onder anderen Holvoet-Hanssen en Naudé bevatten. Gezien de interdisciplinaire en translinguïstieke aard van het project kunnen met betrekking tot dit internationale (Zuid-Afrikaans-Vlaamse) interartistieke project relevante onderzoeksvragen worden geformuleerd, zoals met betrekking tot de interactie tussen woord en beeld.

Cultureel transnationalisme is de algemene noemer die van toepassing is op deze samenwerking tussen dichters en beeldende kunstenaars van Zuid-Afrika en Vlaanderen. Trans- of supranationalisme is echter een al te breed containerbegrip dat voor comparatief letterkundig onderzoek niet steeds bruikbaar is. Een fijnmaziger concept biedt 'minor transnationalism'. Françoise Lionnet en Shu-mei Shih (2005) onderscheiden laterale en verticale transnationale bewegingen. Laterale bewegingen betreffen literaturen en taalgebieden die niet in het centrum staan van de wereldrepubliek van de literatuur, zoals (de literatuur in het) Afrikaans en Nederlands. Verticale bewegingen zijn veeleer gericht op het epicentrum van de republiek waar sinds enkele decennia de lingua franca het Engels is. De term transnationalisme wordt in deze bijdrage aangewend met de specifieke betekenis van zijdelingse bewegingen of dialogen die twee actoren, respectievelijk in de Afrikaanse en de Nederlandstalige poëzie, met elkaar verbinden. Voor de gevalstudie is de focus uitsluitend gericht op de literaire bronnen en de poëzie van beide schrijvers. De teksten worden niet vanuit een vergelijkend vertaalwetenschappelijk, imagologisch of ander standpunt geanalyseerd. In deze documentaire bijdrage formuleer ik hoogstens enkele onderzoeksvragen uitgaande van dit specifieke geval van internationale netwerking en transculturele dynamiek tussen (literaire actoren van) het Afrikaans en het Nederlands. Het beschikbaar stellen van waardevol en niet eerder publiek gemaakt literair materiaal van Peter Holvoet-Hanssen en Charl-Pierre Naudé is het oogmerk van deze bijdrage.

2. Comparatief onderzoek naar presentie en receptie in buitenlandse literaturen

Het onderzoek naar de aanwezigheid ('presentie') en de kritische ontvangst ('receptie') van de literaire productie van een auteur in verschillende literaire systemen of in anderstalige literaturen is gebaseerd op enkele cultuursociologisch geformuleerde onderzoeksvragen (Van Rees & Dorleijn, 2006: 15-37). Welke mechanismen worden ingezet voor en welke instituties dragen bij tot de toekenning van symbolisch kapitaal aan het werk van een buitenlandse schrijver in een nationale literatuur of in een ander taalgebied? Hoe verloopt de beeldvorming van het literaire werk hier en elders? In hoeverre speelt dat werk een rol in het gesprek over literatuur in het buitenland? In welke mate dragen vertalingen, internationale

netwerken (zoals 'E-POS II', in het algemeen: tijdschriften, uitgeverijen en literaire evenementen) en literatuurkritiek daartoe bij?

In het themanummer "Het buitenland bekeken" van *Nederlandse Letterkunde* (2006) wordt met betrekking tot deze probleemstellingen en vanuit methodologisch oogpunt gepleit voor een 'integrerende' aanpak. Met werkmethodes ontleend aan de vertaalwetenschap, de comparatistiek en de receptiestudie kan inderdaad revelerend onderzoek worden ondernomen.

In de vergelijkende vertaalwetenschap is er aandacht voor "een meer internationaal literair-historisch onderzoeksperspectief" (Andringa *et al.*, 2006: 199). In deze benadering is de focus gericht op de internationale dynamiek van een literair landschap. Andringa, Levie en Sanders (2006: 197), de samenstellers van het themanummer, komen in de inleiding tot de vaststelling dat in de Nederlandse literatuurstudie relatief weinig aandacht is besteed aan "de presentie en receptie van buitenlandse literatuur binnen het Nederlandse taalgebied". De receptie in het Nederlandse literaire landschap van anderstalige auteurs, onder meer via vertalingen, interviews, essays en tal van institutionele en particuliere samenwerkingsverbanden (netwerken), is te weinig bestudeerd. De redacteurs spreken over weinig "systematische aandacht voor de verwevenheid van de Nederlandse en buitenlandse literatuur" (Andringa *et al.*, 2006: 198). Onderzoek "naar receptiepatronen en vertalingen" kan de rol van buitenlandse literatuur in Nederland en Vlaanderen verduidelijken. De Nederlandse literatuur maakt zoals elke literatuur immers deel uit "van een groter geheel: de Europese literatuur, de wereldliteratuur" (Andringa *et al.*, 2006: 199).

Naast de receptiestudie, met receptieteksten en ook vertalingen, kan onderzoek worden ondernomen naar internationale netwerken van schrijvers. Niet alleen Nederlandse en Vlaamse critici kijken over de landsgrenzen, ook literaire auteurs doen dat vanzelfsprekend. Werk van buitenlandse schrijvers zit "verweven in het Nederlandse literaire en poëticale discours" (Andringa *et al.*, 2006: 200). Het onderzoek naar de complexe verwevenheid van hedendaagse Vlaamse en Afrikaanse literatuur moet nog een aanvang nemen. Het heuristische onderzoek, zoals in dit artikel gepresenteerd binnen de context van 'E-POS II' en het dichtwerk van Holvoet-Hanssen en Naudé, levert een eerste en noodzakelijke aanzet.

In dit artikel, gebaseerd op 'historisch-documentair onderzoek', breng ik aan de hand van deze vooronderstellingen de contacten tussen Holvoet-Hanssen en Naudé in kaart. Ik spoor de intertekstuele verwijzingen naar elkaars werk op en richt mij niet zozeer op biografische realia. Zo is de vertaling die Holvoet-Hanssen van Naudé's gedicht "'n Baie groot gebeurtenis" (Naudé, 2014: 75-78) maakte nauwelijks bekend en al helemaal niet bestudeerd in de context van Holvoet-Hanssens scheppende oeuvre. Vermeldenswaard zijn

ook de Afrikaanse vertalingen die Naudé van Holvoet-Hanssens gedichten produceerde. De herhaalde ontmoetingen tussen beide actoren hebben geleid tot gezamenlijk ondernomen literaire projecten, zoals het vermelde 'E-POS II' waarin beiden prominent aanwezig zijn. Ik bestudeer niet zozeer de wijze waarop en de mate waarin Naudé functioneert in het literaire systeem in Vlaanderen. Dat onderzoek heb ik elders gepresenteerd (T'Sjoen, 2015). Aan de hand van voorliggende gevalstudie werp ik een beperkt licht op wat in het algemeen kan worden geformuleerd als het dynamische systeem van actoren en instituties dat elk literair bedrijf in hoge mate bepaalt. In de beschouwing over het literaire werk van Holvoet-Hanssen is zoals gezegd geen of alleen occasioneel aandacht besteed aan het functioneren van (vermeldingen van) buitenlandse literatuur.

3. De dichter als bloemlezer en vertaler

De referentie aan Arthur Rimbauds persona van de koorddanser in "Phrases" is niet toevallig gekozen. In de receptie van Holvoet-Hanssens scheppende werk is bijvoorbeeld met een door de auteur samengestelde bloemlezing uit het dichtwerk van Arthur Rimbaud vooralsnog geen rekening gehouden. Nochtans kan het poëticale verband tussen Holvoet-Hanssen en Rimbaud zonder meer worden geconstrueerd. In een vertaling door Hilde Keteleer heeft de dichter "tweeëntwintig liefdesgedichten en twee brieven" geselecteerd en gebundeld onder de titel *Ik heb de zomerdageraad omarmd* (Bert Bakker, Amsterdam 1999). De zelf gecreëerde link met de poëzie van "de punkdichter avant la lettre", zoals hij de schrijver Rimbaud enkele jaren geleden typeerde tijdens een publieksoptreden aan de Universiteit Gent, en waarvan we sporen terugvinden in de 'staties' of episodes die hebben geleid tot *De reis naar Inframundo* vergt een analyse op zich. De reminiscenties worden geëxpliciteerd in de 'Verantwoording' die de dichter en de vertaler achter in de bundel hebben opgenomen.

Méér revelerend dan een empirische opsomming van dergelijke ontleningen en verwijzingen (met een modieuze term aangeduid als *mentions*) is de uitwerking van een specifieke casus of dus een concreet voorbeeld van grensverleggende literaire dialoog. Voorliggende casus werpt een licht op de wijze waarop een schrijver aan (internationale) *networking* doet en buiten het eigen taalgebied of het vertrouwde literaire landschap acteert. Holvoet-Hanssen is al langer bekend met de poëzie van de Zuid-Afrikaanse schrijver Charl-Pierre Naudé en dat geldt ook in de omgekeerde richting.[2] De persoonlijke kennismaking en de productieve interacties van beide schrijvers, zoals vertalingen van elkaars poëzie, moeten worden gesitueerd in het multidisciplinaire artistieke project 'E-POS' dat is geïnitieerd en gecoördineerd door de Vlaamse grafische kunstenaar Veerle Rooms. In 2004 werkten schrijvers en beeldende kunstenaars uit Vlaanderen en

Zuid-Afrika samen teneinde naar eigen zeggen "een nieuwe communicatievorm" te genereren. De opzet van het initiatief was, in een ongepubliceerd verslag van de projectleidster, "experimenten […] in woord en beeld" te realiseren waarbij "het steeds verder evoluerend internetgebruik, de gsm-taal en de daaruit voortvloeiende hedendaagse taal- en beeldvormen" het uitgangspunt zijn. Veerle Rooms komt in haar terugblik tot de vaststelling dat in twee 'E-POS'-projecten – in 2006 kwam een vervolg op de eerste editie – niet alleen "auteurs elkaars werk gingen bevruchten" en dat zij in sommige "gevallen ook elkaars vertaler" werden, maar dat vanuit een intermediaal standpunt de beeldende kunst "inspirerend" werkte voor literaire auteurs en dat andersom beeldende kunstenaars experimenteerden met "'schrifturen' in het beeldend werk". Het 'E-POS'-initiatief was kortom gericht op een "kruisbestuiving" tussen verschillende artistieke media en discoursen met actoren "van diverse continenten".[3] Na een eerste project in 2004 is zoals gezegd twee jaar later met andere kunstenaars in Zuid-Afrika en België een nieuwe 'kruisbestuiving' nagestreefd. De groep met grafische kunstenaars bestond in 2006 uit de Zuid-Afrikanen Kim Berman en Hentie van der Merwe en de Belgen Veerle Rooms en Monique Thomaes. De betrokken schrijvers zijn Gabeba Baderoon en Charl-Pierre Naudé (ZA) en Lut de Block, Wim Persoon en Peter Holvoet-Hanssen (België). De onderneming is geïnstigeerd door het Frans Masereel Centrum (Vlaams Centrum voor Grafische Kunsten, Kasterlee). Voor het grafische luik trad Veerle Rooms op als coördinator en voor de literatuur nam Willem Persoon die rol waar. Het is dus binnen dit 'E-POS II'-project dat de literaire banden tussen Holvoet-Hanssen en Naudé zijn gesmeed.

Het artistieke samenwerkingsproject was veelzijdig en bijzonder productief. Veerle Rooms stelde een *E-POS II-gazette* samen en de participerende schrijvers vertaalden elkaars werk. Voor deze gevalstudie is vermeldenswaard dat Naudé en Holvoet-Hanssen ook vertalingen produceerden van (elkaars) gedichten. Uit een e-mailcorrespondentie met Holvoet-Hanssen blijkt trouwens dat niet alle vertalingen gepubliceerd zijn (zie verder).[4] In het addendum van mijn bijdrage zijn naast twee vooralsnog onuitgegeven verslagen over het 'E-POS II'-project de vertaalde gedichten opgenomen. Naudé zette de gedichten "Marinero (klaaglied)" en "Maanfestijn", later gebundeld in *Navagio*, om naar het Afrikaans.[5] Holvoet-Hanssen vertaalde "'n Baie groot gebeurtenis" van Naudé naar het Nederlands (Auteurscollectief, 2007: 7-9 & 10-12). De brontekst is gebundeld in Naudé's *Al die lieflike dade* (2014).

Beide auteurs participeerden in het dossiernummer, genoemd naar 'E-POS II', van het Vlaamse periodiek *Revolver* (2007). In het editoriaal wordt melding gemaakt van het samenwerkingsproject dat in 2004 het Frans Masereel Centrum in Kasterlee en het Caversham Centre for Artists and Writers in KwaZulu-Natal op het getouw hebben gezet. Naudé en Holvoet-Hanssen waren zoals

eerder vermeld pas twee jaar later betrokken bij het vervolgproject 'E-POS-II' waarvoor naast het Masereel Centrum ook de Zuid-Afrikaanse vereniging The Artists' Press van White River in Mpumalanga kunstenaars rekruteerde. In het redactioneel bericht in *Revolver* wordt verduidelijkt dat de grafische kunstenaars Berman, Rooms, Thomaes en Van der Merwe zich voor hun creaties lieten leiden door de poëzie van de Zuid-Afrikaanse Engelstalige Gabeba Baderoon en verder door Lut de Block, Holvoet Hanssen en Charl-Pierre Naudé. En ook andersom diende het grafische werk als voedingsbron voor de deelnemende dichters. Ik citeer een markante passage in het voorwoord: "Naast de persoonlijke contacten in Vlaanderen en Zuid-Afrika heeft een ontgrendelend e-mailverkeer de kunstenaars en vooral de schrijvers in een stroomversnelling van onderling inspirerende ideeën gebracht. Enkele dichters waagden het zelfs te experimenteren met grafische technieken. Allen werden vooral elkaars vertaler." (Auteurscollectief, 2007: 3).

De vragen die de inleidende tekst van het *Revolver*-nummer afsluiten, zijn vooralsnog niet bestudeerd: "De lezer zal ongetwijfeld benieuwd zijn naar wat dichters met elkaars gedichten doen. Hebben ze zich als vertalers vastgehouden aan de betekenissen ten koste van de taalmuziek? Of omgekeerd, werd er gefocust op het evenaren van klank en ritme van het origineel waarbij betekenissen vervaagden of verloren gingen?" (Auteurscollectief, 2007: 3).

4. 'E-POS II'. Dialoog tussen Zuid-Afrikaanse en Vlaamse grafische kunstenaars en dichters

Naudé publiceerde de Afrikaanstalige gedichten "Stoptrein" (Nederlandse vertaling door Willem Persoon), "'n Baie groot gebeurtenis" (Nederlandse vertaling door Holvoet-Hanssen en de Engelse versie door Naudé zelf) en "Tuisresep" (geen vertaling) in 'E-POS II' van *Revolver*. Hij vertaalde daarnaast twee gedichten van Gabeba Baderoon naar het Afrikaans, met name "Rain falls on the abstract world" en "Axis and revolution", alsook een gedicht van Lut de Block ("Impala"). Holvoet-Hanssen presenteerde "El Capitán (schipperslied)" samen met een heliogravure (chine collé) van Veerle Rooms die overigens op het omslag van *Navagio* staat, de afsluitende bundel van *De reis naar Inframundo*. Tot slot omvat de aflevering van *Revolver* de gedichten "Maanfestijn" en "Marinero (klaaglied)" die door Naudé in het Afrikaans zijn vertaald als respectievelijk "Maanfees" en "Marinero ('n klaaglied)". Deze drie gedichten zijn twee jaar later ongewijzigd gebundeld in *Navagio* (Holvoet-Hanssen, 2008: resp. 29, 53 en 45). In de rubriek "Aantekeningen" in *Navagio* spreekt de auteur naar aanleiding van "El Capitán (schipperslied)" over "[e]en kruisbestuiving tussen beeldende kunstenaars en schrijvers uit Vlaanderen en Zuid-Afrika – waar het tot

zinken gedoemde wrakhoutschip Navagio de contrasten inademde" (Holvoet-Hanssen, 2008: 59). Deze uitspraak, met een duidelijke reminiscentie aan het eerder geciteerde verslag van Veerle Rooms over beide 'E-POS'-projecten, kan een poëticale en een tekstcompositorische betekenis worden toegeschreven. De dichter bereikte in zijn coöperatie met Zuid-Afrikaanse dichters en grafische kunstenaars het einde van zijn reis naar de onderwereld. Het schip Navagio was "tot zinken [gedoemd]" en in die "kruisbestuiving" ademde het "wrakhoutschip […] de contrasten" in. De prepublicatie van de drie gedichten in *Revolver* heeft blijkens die auteurstekst de waarde van een statement, twee jaar vóór de eerste exploratietocht of de "literaire hellevaart" (Cousy, 2012) met *Navagio* een einde nam.[6] De contouren van de expeditie, die met het debuut *Dwangbuis van Houdini* een aanvang heeft genomen en na een retrospectie of een "[a]pocriefe bloemlezing 1989-1998" in *Strombolicchio: Uit de smidse van Vulcanus* (1999) langs *Santander*, *Spinalonga* en *Navagio* voer, zijn terug te vinden in *De reis naar Inframundo.* De aankondiging van de queeste naar de dieperik, een voorafname dus op Holvoet-Hanssens *Inframundo*, vinden we dus al in 2006 in 'E-POS II'.

Bij wijze van bibliografische aanvulling verwijs ik nog naar een bibliofiele uitgave van 'EPOS II'. In de "Aantekeningen" van *Navagio* wordt gewag gemaakt van het gedicht "Een aanval van liefde" dat is "geschreven voor een monotype droge naald van grafica Kim Berman". De tekst ontbreekt in het dossier 'E-POS II' van *Revolver*.

5. Charl-Pierre Naudé in het Nederlandse taalgebied

Het vertaalwerk van Naudé en Holvoet-Hanssen, zoals in het vorige kapittel bibliografisch toegelicht, verdient een nadere beschouwing. Onderzoeksvragen zijn al naar voren geschoven in het editoriaal van *Revolver*. Ik parafraseer enkele aanzetten voor vertaalwetenschappelijk en poëticaal onderzoek. Zijn de vertalingen op de betekenis van de brontaaltekst gericht of hebben de dichters zich losgemaakt van de semantische context en hebben zij de klanken en ritmes in hun vertalingen laten prevaleren? Aanvullende vragen zijn of de vertalerspoëtica van beide actoren aansluit bij hun schrijverspoëtica. In welke mate moeten we conform de typologie van Linda Hutcheon in *A Theory of Adaptation* (2006) spreken over "literaire adaptaties" en, zo ja, over welk type toe-eigeningen, hertalingen of bewerkingen gaat het? Meer in het bijzonder: is er sprake van een creatieve act van toe-eigening of dus van een annexerende vertaalslag? Hutcheon (2006: 8) heeft het over "[a] creative and an interpretive act of appropriation/salvaging". Een analyse vanuit vertaalwetenschappelijk en poëticaal perspectief kan de nodige verheldering brengen. Nu het bronnenmateriaal beschikbaar is, kan in meer specifiek vertaalwetenschappelijk vervolgonderzoek, dat niet

behoort tot mijn expertise, aan deze onderzoekskwesties aandacht worden besteed.

Naast het 'E-POS II'-project zijn de afgelopen jaren nog punten aanwijsbaar waar de wegen van Naudé en Holvoet-Hanssen kruisen. In juni 2010 was de Zuid-Afrikaanse schrijver te gast in de PEN-Schrijversflat waar hij samen met Holvoet-Hanssen een gedicht componeerde dat is gepresenteerd tijdens het Felix Poetry Festival (Holvoet-Hanssen, 2012 (deel: *Antwerpen*): 74-77).[7] Op vraag van die laatste, op dat ogenblik stadsdichter van Antwerpen, verbleef Naudé enige tijd in Antwerpen waar hij op verzoek van StadsPeter en in de context van het Felix-poëziefestival in juni 2010 het "Reusegedig (of *Continental interface*)" schreef.[8] Naudé was wel vaker te gast in de Lage Landen, zoals op uitnodiging van Poetry International en bijvoorbeeld tijdens de manifestatie MIPN - The Maastricht International Poetry Nights (25-27 oktober 2012) (T'Sjoen, 2015). Naudé's dichtwerk bezit al langer een forum in het Nederlandse taalgebied. Gedichten zijn in een Nederlandse vertaling van Robert Dorsman gepubliceerd in tijdschriften zoals *Tirade*, *Raster* en *Revolver*. Naast 'E-POS II' verwijs ik wat de publicaties in *Revolver* betreft ook naar een gedichtencyclus van Naudé, bestaande uit tien fragmenten, en een bijdrage op basis van de e-mailcorrespondentie tussen Naudé en Breyten Breytenbach (Naudé, 2009).

De schrijver refereert expliciet aan 'E-POS II' in de "Erkennings" die zijn opgenomen in *Al die lieflike dade* (2014). Naast een verwijzing naar het project dat leidde tot "Continental interface" maakt hij melding van de drie gedichten die binnen 'E-POS II' zijn tot stand gekomen en die in de dichtbundel zijn opgenomen.

> "Stoptrein", "Pasboekfoto onder kleefplastiek" en "Lof aan die versakers" het hul beslag gekry in die poësie-uitruilingsprojek E-POS II waaraan Suid-Afrikaanse en Belgiese digters deelgeneem het. Dit het in 2006 en 2007 in België en Suid-Afrika plaasgevind onder leiding van die Belgiese grafiese kunstenaar Veerle Rooms en die Vlaamse digter Wim Persoon. Van my gedigte wat in die projek geskryf is, het in die tydskrif *Revolver 133* onder redakteurskap van Gerd Segers verskyn. (Naudé, 2014: 191).[9]

Factoren die zonder meer hebben bijgedragen tot de renommee van de Zuid-Afrikaanse dichter in Nederland en Vlaanderen is Gerrit Komrij's selectie van acht gedichten uit Naudé's debuutbundel *Die nomadiese oomblik* (1995) in *De Afrikaanse poëzie in 1000 en enige gedichten* (1999) alsook het vertaalproject in het kader van Poetry International (2000) onder leiding van de vertaler Dorsman. De Nederlandse dichters J. Bernlef, Judith Herzberg, Ed Leeflang, Willem van Toorn en Anne Vegter én de vertaler Robert Dorsman bogen zich voor die

gelegenheid over gedichten van Naudé. Het resultaat van de vertaalworkshop is een publicatie in *Tirade* (gepubliceerd in december 2000) en de uitgave van de tweetalige bundel *Sien jy die hemelliggame* (2007) in de Zeeuwse bibliofiele Slibreeks. Het openingsgedicht van de bundel, "Initiasie", is bijvoorbeeld door de Nederlandse dichter J. Bernlef vertaald.[10]

6. Peter Holvoet-Hanssen en Zuid-Afrika

Voor 'E-POS II' verbleef Holvoet-Hanssen in het atelier van Mark Attwood in "de golvende streek van Mpumalanga, in een waarlijk magische oase" ("Innend & spinnend 1", zie addendum, p. 53). Hij kwam naar eigen zeggen in Johannesburg onder de indruk van de wreedheden van de apartheidstijd na "getuigenissen van ex-gevangenen in Constitution Hill en de foto's in het Apartheidsmuseum in Soweto" ("Innend & spinnend 1", p. 54). Het staat niet als dusdanig geëxpliciteerd in de annotaties achter in de bundel *Navagio* maar deze Zuid-Afrikaanse ervaring zit blijkens de documentaire bijlagen onmiskenbaar vervat in gedichten van de bundel.

Het is bij deze gelegenheid dat de auteurs elkaar ontmoetten. Voorlopig is dit de enige passage van de Vlaamse schrijver in Zuid-Afrika. De rondreis van Holvoet-Hanssen in Zuid-Afrika in oktober 2006 is door de dichter zelf uitvoerig gedocumenteerd. Hij wijdde er twee verslagen aan met de titel "Innend & spinnend" (zie addendum). Het tweede verslag van het Zuid-Afrikaanse avontuur in 2006 biedt een retrospectieve blik gedateerd 2 april 2013. Passages in "Innend & spinnend 1" worden soms woordelijk hernomen in dat getuigenis. De gegevens die Holvoet-Hanssen aanlevert in de tweede bijdrage presenteren revelerende beschouwingen voor verder interpretatief onderzoek, onder andere naar het thematische sleutelgedicht "Het wrakhoutschip" in *Navagio* (Holvoet-Hanssen, 2008: 40).

Na de uitgave van de thematisch gecomponeerde anthologie *De reis naar Inframundo* en een zelfcurerend verblijf als 'writer in residence' in Estland, na de periode van het stadsdichterschap en de publicatie van *Antwerpen/Oostende*, neemt voor Peter Holvoet-Hanssen de tweede 'poëziereis' *Liedboek voor de grote reus* een aanvang.

Ter aanvulling kan worden gewezen op de webstek van Poetry International en meer bepaald een kort bio- en bibliografisch lemma van Robert Dorsman over Naudé. Het is Naudé's ambitie ooit als scheepskapitein de Kongostroom af te varen. Het kan wellicht niet verbazen dat beide 'Capitàns' op plannen broeden dat avontuur in de nabije toekomst gezamenlijk te ondernemen. Op Holvoet-Hanssens site Kapersnest staat Naudé getypeerd als "kaperskompaan uit Zuid-Afrika".

7. Bij wijze van besluit

De bevindingen van het heuristisch onderzoek en de documentatie die hierna volgt presenteren de particuliere geschiedenis van een literaire samenwerking over landsgrenzen en taalgebieden heen. Met deze inleidende tekst heb ik de contouren van het samenwerkingsproject 'E-POS II' willen schetsen waarbinnen beide dichters actief waren. De wederzijdse appreciatie van Naudé en Holvoet-Hanssen was niet alleen de aanleiding tot vertaalwerk dat in de context van een Zuid-Afrikaans-Belgisch interartistiek project is gerealiseerd. In beider poëzie-uitgaven komen al dan niet impliciete, soms ook paratekstuele, verwijzingen voor die de samenwerking onder de aandacht brengen. Deze bijdrage schetst op basis van de bibliografische data de achtergrond van belangwekkende want betekenisverrijkende literaire sporen in beider poëzie. Op basis van deze verkennende *tour de horizon* kunnen nu vragen worden geformuleerd met betrekking tot de beeldvorming van een schrijver of een oeuvre in een ander taalgebied of in een anderstalige literatuur. Welke vertaalstrategieën liggen ten grondslag aan de vertalingen die beide schrijvers van elkaars gedichten hebben geproduceerd? Welke betekenis kunnen de reminiscenties in "Aantekeningen" en "Erkennings" worden toegeschreven voor een lezing van de betreffende gedichten? Wellicht blijft in de transmissie tussen twee literaire systemen ook veel onvertaald zoals in het 'E-POS II'-editoriaal van *Revolver* vermeld staat. In vervolgonderzoek naar laterale transnationale bewegingen in een schrijversloopbaan, zoals tussen de poëzie van het Afrikaans en het Nederlands, kan aandacht worden besteed aan de wijze waarop Holvoet-Hanssen respectievelijk Naudé elkaars poëzie bekend stellen in het eigen literaire circuit. Er zijn niet alleen de invitaties, de door en voor elkaar georganiseerde lezingen en voordrachten. Ook en vooral in beider literaire producties kunnen we vanuit het hier geschetste perspectief de schatplichtigheid en referenties opmerken en betekenis geven. Voor een analyse van *Al die lieflike dade* bijvoorbeeld is het vanuit documentair perspectief relevant te wijzen waaraan "Antwerpen", voorafgaand aan het gedicht "Continental interface", refereert en welke betekenislijnen te construeren zijn die Naudé's recente literaire productie verbinden met *Navagio* van Holvoet-Hanssen. De teksten haken onmiskenbaar in elkaar.

Van de dichter Holvoet-Hanssen is vooralsnog geen bloemlezing in het Afrikaans gepubliceerd en ook van Naudé is op enkele vertaalde gedichten na (door Bernlef, Dorsman, K. Michel, Van Toorn en anderen) geen werk in het Nederlands verschenen. Het is binnen het perspectief van dit artikel wellicht interessant op te merken dat Naudé herhaaldelijk bij de auteur van deze bijdrage heeft aangedrongen een selectie uit Hanssens poëzie voor het Afrikaanse taalgebied samen te stellen en voor te leggen aan de vertaler Daniel Hugo. Beide dichters,

actief in verschillende literaire domeinen en taalgebieden, spelen zonder meer een strategische rol inzake de introductie van het dichtwerk in het Nederlandse respectievelijk Afrikaanse literaire landschap. Laterale bewegingen van Afrikaans naar Nederlands en vice versa – deze verkenning wijst vooral op Holvoet-Hanssens bijdrage tot de bekendheid van Naudé in Vlaanderen – kunnen leiden tot een doorbraak in andere taalgebieden, bijvoorbeeld in de Europese publieke ruimte. In het geval van Naudé is dat het Duitse taalgebied (T'Sjoen, 2015). Dergelijke laterale transnationale bewegingen, met naast Naudé en Holvoet-Hansen tal van andere auteurs in Zuid-Afrika en in het Nederlandse taalgebied, dienen in kaart te worden gebracht.[11] Deze documentaire gevalstudie is een eerste bibliografische en dus noodzakelijke aanzet voor een breed opgevat onderzoek naar wat in de inleiding al 'minor transnationalism' is genoemd (Lionnet & Shih, 2005) en dus zijdelingse schrijversbewegingen tussen het Nederlandse en het Afrikaanse taalgebied.

Universiteit Gent & Universiteit Stellenbosch

Addendum: documentaire bijlagen[12]

Peter Holvoet-Hanssen & Charl-Pierre Naudé

A. Peter Holvoet-Hanssen. Twee verslagen van het Zuid-Afrikaanse en Vlaamse 'E-POS II'

Verslag 1

INNEND & SPINNEND 1
Peter Holvoet-Hanssen

And it hurt too much to allow any tears.

Ezekiel Mphahlele, *Blind alley*, 1953

White River, dinsdagochtend 3 oktober 2006. De E-POS II-ploeg is neergestreken in de golvende streek van Mpumalanga, in een waarlijk magische oase: de verbluffend mooie residentie en studio's van de Attwood-Mason familie, waar creativiteit voortdurend andere vormen aanneemt en begeestering door eeuwenoude bomen glinstert.

Projectleidster Veerle Rooms stippelde een planning uit: telkens zou

een 'koppel' kunstenaars (beeldend/woord) als kennismaking met elkaar en met de groep zichzelf voorstellen en op zoek gaan naar onderlinge samenwerkingsverbanden.

In de werkplaats van de gastvrije meesterdrukker Mark Attwood bijten Veerle Rooms en ik de spits af: we leggen uit waar onze verkennende duo-samenwerking naartoe wil. Eerder had ik net als Veerle veel tijd doorgebracht op een Vlaamse begraafplaats en de afgebleekte foto's van overledenen - soms zo goed als weggevaagd - in mij opgenomen (voor een gedichtenreeks die zich afspeelt in een 'Dodenstad', om op te nemen in mijn dichtbundel 'Navagio', slot van mijn 'Reis naar Inframundo'-project). In Johannesburg kwamen daar de indringende beelden bij van slachtoffers van het apartheidsregime: de getuigenissen van ex-gevangenen in Constitution Hill en de foto's in het Apartheidsmuseum in Soweto werden op ons netvlies gebrand.

Veerle Rooms vertelde over een thema dat haar niet loslaat: het spanningsveld tussen *het willen behouden* van identiteit en *het willen loslaten* van identiteit (de bevrijding ervan, denk bv. ook aan de vroegere paspoortverbrandingen door Zuid-Afrikaanse verzetsstrijders).

Ik pikte erop in met het gedicht 'Minutero' waarbij geen ik/jij- of wij/zij-standpunt wordt gebruikt maar de camera zelf naar de toeschouwer/lezer kijkt. (Het gedicht kan u lezen in het Antwerpse Provinciale Fotomuseum, bij een zogenaamde 'zigeunercamera' in de permanente tentoonstellingsruimte.)

Aangemoedigd door de gedrevenheid van Veerle verhaalde ik van mijn vroegere queeste naar een mogelijk ontbrekend derde getal in onze binaire wereld - terwijl de oude tegenpolen gevaarlijk opgloeien: West vs. Oost, ... Gedachtensprongen die je niet moet klasseren onder 'new age op speed' of 'kabbalablablabla' maar getuigen van een oprechte bezorgdheid en een niet aflatende exploratiezucht.

Ik tekende een schema op papier, startend vanuit mijn lievelingsletter V (hoofdrolspeler van enkele vorige hersenspinsels). Tot mijn verbazing bleef iedereen ondergedompeld luisteren, dus ik ging maar voort. Ik vertelde over een schip gemaakt van wrakhout - de 'Navagio' - op weg van de ene pool (geboorte, toegankelijkheid, licht, identiteit,…) naar een andere pool die voor ons stervelingen immer schemerend nadert (dood, ontoegankelijkheid, duisternis, verdwijning van het ego, 'Necropolis',…). Een wrakhoutschip gedoemd tot zinken, maar met levenslust ondanks alles *op reis*. Kim Berman (printmaking artist, Johannesburg) zou later spreken van 'making this journey' gekoppeld aan mijn slagzin 'to make a flotsam ship of jetsam words'.

Ik las een nieuw 'Schipperslied'-gedicht voor: in de stuurhut een grimmige kapitein die boven de menselijke moraal verheven is en met zijn cargo op weg is van Metropolis naar de haven van Necropolis…

kom dan, Groot-Vizier van de nacht
open de poort - dodensluisdok
dat ik binnenvaar met mijn vracht
uitgevilde zinnen, een brok
van Kamsjatka, stukjes Java (…)
wrakstukken van Spinalonga
ademende rots van Venda
wonderboom, fontein van bramen
frozen ghost of the Deep Dark Hole
in de vijfde isoleercel
blauw van knuppelslagen, sjamboks
veulens op hun mooist en een wens
van een kamikazepiloot
(…)

De lading bevat momentopnamen die als een spin in een web gevangen worden: innend & spinnend, *catching & hatching*. Momenten van Kwaliteit (positief of negatief geladen) die worden opgeslagen in een *switching point* - het snijpunt tussen de tegenpolen, in het raakvlak met een andere, nog onbekende wereld: een gebied van *transformatie*. In de hoogte de golflengte der sjamanen, in de diepte duikboten en scheepswrakken. Daar is ook het spanningsveld waar Veerle Rooms over sprak, vechtend voor waarden: tussen het willen behouden (denk aan haar thema: identiteit) en het verdwijnen…

in het donker voer een schip voorbij
vooraan een wit lichtje en rafelvlag
rood het lichtje achter naast het rad

Zoveel leed en anoniem wordende slachtoffers van aids en (oorlogs)geweld. Bloed en scherven in een tranendal. Zand tussen de vingers. Maar af en toe ook strandjutters die met de moed der wanhoop wrakhout oppikken en krachten bundelen: ik denk weerom aan Kim Berman en de Artist Proof Studio in Johannesburg (bezoek i.m. die 'Bus Factory' in Jo'burg: een zinderende plek waar jong talent uit de stad en omliggende townships een volwaardige opleiding krijgt).

Ik sprak van een *ontmoetingsplaats* en een *uitnodiging* om kostbare lading naar het schip te brengen. Een versregel over een vluchteling, slapend onder een boom met rond hem de dreiging van gevaar. De foto van een dodelijk zieke moeder, aan de rand van vergetelheid. Een adembenemende lucht- of lichtspiegeling, een gebaar, een uitspraak van een spelend kind of wat ook dat als een bliksem treft en in het brein blijft sudderen.

Groot was mijn vreugde toen ik zag dat men gezwind op deze uitnodiging inging en hoe alle aanwezige kunstenaars - zoveel verschillende disciplines en invalshoeken - die namiddag in dialoog traden, met elkaar op zoek. Heerlijk was dat, als gezoem op de kade, lossend en ladend.

Aan boord - waar deze reis naartoe gaat weet ik niet, maar gewis dat dit avontuur uit kleine circuits wil barsten en uit oude dwangbuizen zal breken, in een poging verder te gaan dan een eenmalige duo-samenwerking. Op zoek naar nieuwe verbindingen en onverwachte links. De lens gericht op bijzondere momentopnamen: gekerfd in ruimte en tijd. Spelend met toeval en niet-toeval, woord en beeld,…

Enteren -
Peter 'Driftwood' Holvoet-Hanssen, 6 oktober 2006 -
met warme dank aan Veerle en alle E-pos II-gezellen, alsook aan Mark, Leshoka 'Joe' Joseph en Jackie van The Artists' Press nabij White River waar het als hond goed dutten is terwijl rondom schitterende werkstukken gebakken worden (keramiek van Tamar Mason), geschilderd (Danteske taferelen door Judith Mason) en: gedrukt (Mark Attwood)

Verslag 2
Met Naudé's vertalingen van 'Marinero (klaagzang)' en 'Maanfestijn' en John Irons vertaling van 'Welcome to Number Four' van Holvoet-Hanssen

INNEND & SPINNEND 2
Peter Holvoet-Hanssen

Om 'n naam aan iets te gee,
is om lewe daarin te blaas.
Charl-Pierre Naudé, *In die geheim van die dag* (Protea Boekhuis, Pretoria 2004)

Dinsdag 2 april 2013, waar IS de tijd... Ik herlas vandaag de 'E-POS II gazette', een speciale uitgave samengesteld door beeldend kunstenaar Veerle Rooms & dichter Willem Persoon in de schoot van het Frans Masereel Centrum te Kasterlee (B), september 2006 – april 2007. Ik herlas 'Wording', het 'blind renga'-experiment (verzen 'blindelings' doorgegeven) dat ik (tweede strofe) ten tijde van het 'E-POS II'-project maakte in de wonderlijke oase van The Artists' Press met Charl-Pierre Naudé (strofe 1 en 4) en Leshoka Oa Legate (medewerker van The Artists' Press, surf zeker eens naar www.artprintsa.com van de onvolprezen Mark Attwood & Co). We gaven onze verzen aan elkaar

door en lazen tot onze verbazing:

w o r d i n g

ronkend uit die droom kom veelledige voertuie
tot stilstand gedrewe in die ontwaking, tasbaar, gekondenseer:

met waagkraal in een branddraai over de Duivelskloof
door Gods venster naar het land van de vele droogrivieren –

mo bukoma rare babingng kosa tsa pula, ba*
naganang le lengwe leano pedi la tumelo

miskien die indruk wat met klapwiekende vlerke
uit knipperende wimpers stol, of 'n sonsopkoms.

**where the spirits gather to sing for rain*
we see the beauty of the sunrise without knowing where the rays end

'Wording' beïnvloedde mijn gedicht 'Het wrakhoutschip', opgenomen in mijn bundel 'Navagio' (Uitgeverij Prometheus, Amsterdam, 2008). De Navagio is een schip gemaakt van wrakhout, gedoemd tot zinken, maar de kapitein zingt ondanks alles. Twintig jaar werkte ik aan mijn poëziereis 'De reis naar Inframundo' (bloemlezing-bundel, Prometheus, 2011) waarvan 'Navagio' het eindstation werd. Je maakt een reisplan maar onderweg heb je onverwachte ontmoetingen. De reis naar Zuid-Afrika en de ontmoetingen in en rond White River drukten een stempel op mijn reiseinde:

Op sterven na dood als de sterren in de goot. Mijn schaduw (de schok
toen hij op de trap naar me toe kwam) maakte zich van me los. We sprongen
ooit samen met waagkraal in een branddraai over de Duivelskloof, door
Gods venster naar het land van de vele droogrivieren. (…)

Plaatsnamen, uitdrukkingen, conversaties. Later ook: onthutsende foto's van Roger Ballen. Als een strandjutter ging ik te werk en liet me onderdompelen en doordesemen door taaluniversum, natuur en geschiedenis van dit wonderlijke land, een waaier van werelden.

Tijdens het 'E-POS II'-project o.l.v. grafisch kunstenares Veerle Rooms en haar dichtende gezel Willem Persoon, i.s.m. kunstenaars Monique Thomaes en Hentie van der Merwe en met de poëten Lut De Block/mezelf/Charl-Pierre Naudé/Gabeba Baderoon vertaalden we ook teksten van elkaar. Ik ben

het Suid-Afrikaans niet machtig, maar met de hulp van Willem Persoon en in overleg met de dichter kon ik mij onderdompelen in taal en wereld van ''n Baie groot gebeurtenis' van Charl-Pierre Naudé (bijgevoegd zijn 'oerversie' en mijn krakkemikkige poging tot vertaling).

De ontmoeting met Charl-Pierre Naudé was voor mij een verademing, een revelatie. Ik vond in hem een minstens even verstrooide 'compagnon de route', onze wegen zouden elkaar nog kruisen, tot en met onze samenwerking voor een 'reuzengedicht' toen ik de Antwerpse 'StadsPeter' was (lees de bevindingen over onze samenwerking in mijn publicatie 'Antwerpen/Oostende' inclusief mijn gedicht 'Reuzenlied (met reuzenwijsje)'. Het 'Reusegedig (of *Continental interface*)' van Naudé haakte mooi in mijn verzen, je leest het te www.antwerpenboekenstad.be – klik op 'stadsdichters', mijn naam en dan onderaan mijn vijfde stadsgedicht op de verzen van Charl-Pierre. Ook bij hem gaan licht en zwaar samen en waait de wereld rondom doorheen zijn met verzen opgebouwde wereld. Diamanten met bloed besmeurd omgorden de buik van Elvis Presley. Geen probleem: een lichtvoetige tred die de zwaartekracht trotseert en moeiteloos reist doorheen de tijd. En belangrijker: die raadselachtig is en doorgrondend tegelijk, vitaal en vitaliserend, zonder enige gekunsteldheid en pose. Een grote eer was het dat hij twee gedichten van mij vertaalde: 'Marinero (klaaglied)', een muziekdooslied dat ik schreef in ademnood (letterlijk), en 'Maanfestijn', een 'voor mijn doen' luchtig en erotisch gedicht geschreven na een nachtelijke wandeling nabij het Frans Masereel Centrum in Kasterlee waar ik de dichtende crew van E-POS II opnieuw ontmoette. O ja, 'poezelijnen' is een oud woord voor 'katten', maar 'kietsiekatte' druk ik nog inniger aan de borst.

Marinero (klaaglied)

poezelijnen moeten wassen
snorren voor de wereld
niet meer schoon te krijgen
uilen mokken om de maan
drie uur en donker is het licht
slijm van slapeloosheid
oploeven en afvallen

poezelijnen slaap voor ons
Snagovo en gruwel van Darfur
bloedend zand van Uruzgan
het stampen en het rollen
maar olifanten met apenkuren

Afrika in de ogen van Bahia
Poezelijnen voelen alle pijn
ronken spinnen wereldwijd
mensen vallen uit de hemel
als doodgeboren baby's
alles loopt hier scheef

roerganger draai bij laat los
droom dat je nog hartslag hebt
zangzwanen lopen over water
vlammend koloriet
een Jezushagedis volgt
geliefden ver weg zee ijskoud
countdown timer mauwt

het is 00:00:00
reef het grootzeil
ay lichtmatroos
enter de nacht

Marinero ('n klaaglied)

Kietsiekatte moet hulself was
bakkebaarde vir 'n wêreld wat
lank nie meer skoon kom nie
uile ween om die maan
drie-uur en donker is die lig
slym van slapeloosheid
seile teen die wind
dan weer wind in

Kietsiekatte slaap in plaas van ons
Snagovo en die gruwel van Darfur
die bloedig warme sand van Uruzgan
die skip stamp en rol
olifante met aapstreke
Afrika in die oë van Bahia

Kietsiekatte voel alle pyn
snor en spin die wêreld oor

uit die hemel val mense
soos doodgebore babas
alles loop skeef hier

stuurman draai laat los
droom jy't nog 'n hartklop
sangswane loop oor water
wat glimmer soos vlamme
'n Jesus-akkedis kan net nadoen
geliefdes ver weg die see yskoud
tik die minute die stophorlosie miaau

dit is 00:00:00
trek in die grootseil
ooeii ligmatroos
vaar die nag in

Vertaling Charl-Pierre Naudé

Maanfestijn

het was de maan de volle maan
de letters hadden woorden gevormd met mos bekleed
ze richtten zich op wat was dat een takkenweelde
de woorden maakten zinnen de nacht stond op een kier
het zicht was goed zeer goed dus waren de uilen zeer actief
ik stapte door het bos en beet in de vriezige lucht
en waaide met mijn armen de sterren opzij
wandelde door het bomennetwerk bekleed met maanlicht
van de allerfijnste zijdekwaliteit een allermooiste wandeling
daar moest een open plek van komen
en ja een cirkel met daarboven de maan die het water wast
met in het midden rustig maar stevig
genietend van zijn kracht graag stevig vastgepakt
een banaan een superb exemplaar
niet te groen niet te rijp in het maanlicht zelfverzekerd
dus ging ik naar die komma achtergelaten in het bos
beet in het bovenste beste stukje van mijn gele vriend
wat was ik aan het doen en hij
rook wel wat naar banaan maar dat lag in de verwachting

maar na de bananensmaak kwamen plots putje winter
bramen frambozen op mij af al glimmend van de dauw
wat een zinnenfeest een bosbes kon niet wachten
spatte open het was de perfecte spankracht die nacht
u merkt ik werd er lyrisch van wat niet mijn gewoonte is
en ik bekend om mijn sobere uitgebeende aanpak
geprezen om die sobere uitgebeende aanpak
die overal aan tafel mag betaald om minzaam te zwijgen
zat nu met een fruitgedicht
nee geen maskerade het was
een maanverlicht bos ik zag er
sporen van verzen nog niet geschreven
ze straalden klaar om op te eten

Maanfees

Dit was die maan die volmaan
die letters het mosbedekte woorde gevorm
en ’n takkeweelde het die aandag vasgegryp
die woorde het sinne verwek die nag oop op ’n kier
die sig was goed besonder goed dus was die uile heel doenig
ek stap deur die bos en byt in die yskoue lug
en waai met my arms die sterre opsy
al wandelend deur die netwerk van bome met maanlig behang
van die allerfynste gehalte sy ’n allermooiste wandeling
dit moes tog na ’n oopte lei
en ja ’n oop kring met daarbo die maan wat die water was
en in die middel rustig maar wel ’n knewel
sy krag wat ek gulsig geniet in ’n vurige omhelsing
’n piesangboom ’n uitmuntende eksemplaar
nie te groen en nie te ryp nie in die maanlig selfversekerd
dus gaan ek toe na hierdie ruspunt terug in die bos agtergelaat
en slaan my tande in die boonste die keurigste stuk
van my gele vriend wat het my besiel en hy
ruik wel na piesang maar dit is tog te verwagte
maar ná die piesangsmaak kom skielik in die hart van winter
braambos framboos op my af al glimmend van die dou
wat ’n sinnefees ’n bloubessie kon ook nie wag nie
spat sommer oop die spanning was volmaak die nag

u sal merk ek raak skoon liries van wat nie my gewoonte is nie
ek so bekend om my ingetoë styl
geprys om my nugtere ingetoë styl
wat selfs sal betaal om inkennig te kan swyg aan enige tafel
sit nou met 'n soetsappige blerrie piesanggedig
inderdaad geen maskerade was dit
'n maanverligte bos sê ek daar was spore
sigbaar van verse wat nog nooit geskryf is nie
en wat priemend straal
net om geëet te kan word

Vertaling Charl-Pierre Naudé

E-POS II bracht mij naar Limpopo (de Venda-regio), waar ik de kunstenaar-'sjamaan' Jackson Hlungwani ontmoette. Die bladerde in een boekje met dinosaurus-afbeeldingen, hij zei: 'hier kom ik vandaan'. Hij toonde zijn been, verbrand in een ritueel. Hij kerfde in hout terwijl zijn familie zijn kleinere houtsnijwerken aan de man probeerde te brengen en een Duitse kunsthandelaar Jacksons werken in zijn camionette laadde.

E-POS II bracht mij naar de Artist Proof Studio in Johannesburg o.l.v. Kim Berman (www.artistproofstudio.org.za), waar ik met jongeren-in-kunstopleiding een poëzieworkshop gaf, in het gezelschap van Veerle Rooms. O Jo'burg! Villawijken bewaakt door de zwarte medemens, prikkeldraad rondom met de waarschuwing 'We shoot to kill'. Niet stoppen bij rood licht. Hoe is het leven daar in die smeltkroes intussen geëvolueerd?

E-POS II bracht mij naar het Apartheidsmuseum en de miljoenenstad Soweto, nog immer op mijn netvlies gebrand. Het leidde tot het gedicht '(Welcome to) Number Four' (opgenomen in mijn bundel 'Navagio'; de illustratie 'Number Four' op het achterplat verwijst naar het gedicht en is een heliogravure / chine-collé van Veerle Rooms). De verzen schreef ik in het Frans Masereel Centrum begin november 2006; hier vertaald door John Irons:

Welcome to Number Four

Ik en hij, onderwerp van dit gedicht, wij zijn lijdend voorwerp
van jou, lezer. Kijk ons aan. Jezus met de vier ogen zag ons lijden.
400 jaar misbruikt in dit stuitige zuidland. Lijkendragers, ze
sleepten ons naar het Eiland der Tranen, vergeetput van Afrika.
Isoleercellen op een rij, vriesdrekdood en ik en hij. De bewakers

keken toe: hoe wij het slijm uit ons lichaam in een gat in de grond
moesten krijgen. Dit is een spiegel. Zie, ik zet je niet op rijstwater.
30 dagen, 300… Blijven kijken tot wij op je netvlies branden.

Onzichtbaar was de maan, maar ik voelde haar als een handvol
zeep op mijn hoofd. Elke zonnestraal opgezogen, drong door tot
in elke hersencel. Op een nacht sneeuwde het in deze ruimte
zonder ramen. Het sneeuwde en ik zag mijn arm als een hefboom.
De kracht die mijn moeder deed baren. Liet los. Door de muur…
Mijn buurman jammerde – ik bad: 'God, geef ons één gouden dag.'
De nacht werd nog zwarter want celgenoten dienden de Heer van
de Cel. Einde bericht. We stappen uit de film, de foto, dit gedicht.
Hoe gaat het? Zal je graf ook als een laptop zijn? Vier dat je leeft.
We slachten een geit. Neem de kom. Bloed voor onze voorouders.

Tot zover ons verlies van identiteit. Zing – niet op bevel, als straf –
met een zweem van zonneschijn door de donkere rafelwolken.

Welcome to Number Four

I and he, the subject of this poem, are the direct object
of you, reader. Look at us. Jesus of the four eyes saw us suffer,
abused for 400 years in this barmy southern land. Pallbearers, they
dragged us to the Island of Tears, the oubliette of Africa.
Isolation cells in a row, freezedungdeath and I and he. The guards
watched: how we had to get the slime from our bodies into a hole
in the ground. This is a mirror. Look, I'm not putting you on rice-water.
30 days, 300... Keep looking till we burn on your retina.

Invisible the moon, but I felt her like a handful of soap
on my head. Absorbed every ray of the sun, penetrated into
every brain cell. One night it snowed in this space without
windows. It snowed and I saw my arm as a crowbar. The force
that caused my mother to give birth. Let go. Through the wall...
My next-door man wailed – I prayed: 'God, give us one golden day.'
The night grew even darker for the cell-mates served the Lord of
the Cell. End of story. We step out of the film, the photo, this poem.
How are things? Will your grave also be like a laptop? Celebrate living.
We'll slaughter a goat. Take the basin. Blood for our forefathers.

Thus far our loss of identity. Sing – not to order, as a punishment –
with a glint of sunshine through the dark tattered clouds.

Transl. John Irons

Het moge duidelijk zijn hoezeer mijn reis naar Zuid-Afrika destijds en de E-POS-uitwisseling / wisselwerking met Veerle Rooms (ook zij onderzocht identiteit en verlies van identiteit) en niet in het minst met Charl-Pierre Naudé van invloed was op mijn verzen. Zoals ik ten tijde van 'Navagio' schreef in 'El Capitán (schipperslied)':

ademende rots van Venda
wonderboom, fontein van bramen
frozen ghost of the Deep Dark Hole
in de vijfde isoleercel
blauw van knuppelslagen, sjamboks

Eén reis slechts, maar zo vele ontmoetingen en diepe indrukken. In Kaapstad ben ik niet geweest, maar ik hoor de walvissen zingen tot in Het Kapersnest.

B. Gabeba Baderoons vertaling van 'Marinero (klaaglied)' door Peter Holvoet-Hanssen

Peter Holvoet-Hanssen

Marinero (klaaglied)

poezelijnen moeten wassen
snorren voor de wereld
niet meer schoon te krijgen
uilen mokken om de maan
drie uur en donker is het licht
slijm van slapeloosheid
oploeven en afvallen

poezelijnen slaap voor ons
Snagovo en gruwel van Darfur
bloedend zand van Uruzgan
het stampen en het rollen

maar olifanten met apenkuren
Afrika in de ogen van Bahia

poezelijnen voelen alle pijn
ronken spinnen wereldwijd
mensen vallen uit de hemel
als doodgeboren baby's
alles loopt hier scheef

roerganger draai bij laat los
droom dat je nog hartslag hebt
zangzwanen lopen over water
vlammend koloriet
een Jezushagedis volgt
geliefden ver weg zee ijskoud
countdown timer mauwt

het is 00:00:00
reef het grootzeil
ay lichtmatroos
enter de nacht

Marinero (a lament)

kittycats must wash
their whiskers for a world
it is no longer possible to clean
owls mourn around the moon
three o' clock and the light is dark
slime of sleeplessness
luff up and bear away

kittycats sleep for us
Snagovo and the horror of Darfur
bleeding sand of Uruzgan
the ship stamps and rolls
elephants with monkey tricks
Africa in the eyes of Bahia

kittycats feel all the pain

snore and purr all over the world
people fall from the sky
like still-born babies
everything is amiss here

helmsman change course let go
dream you still have a heartbeat
song swans walk on water
the colour of flames
a Jesus lizard follows
lovers faraway sea ice-cold
countdown timer mews

it is 00:00:00
reef the mainsail
aye aye sailor of the light
enter the night

Transl. Gabeba Baderoon

Bibliografie

Andringa, Els, Sophie Levie & Mathijs Sanders. 2006. Vijf internationale auteurs door Nederlandse ogen (1900-2000). In: Andringa, Els, Sophie Levie & Mathijs Sanders (reds.). Het buitenland bekeken. *Nederlandse Letterkunde* 11(3): 197-210.

Auteurscollectief. 2007. E-POS II. *Revolver*, 33(4): 3-42.

Cousy, Alexandra. 2012. *"Naar de dieperik, kornuiten". De retrospectieve hellevaart van Peter Holvoet-Hanssen.* Onuitgegeven masterscriptie, Universiteit Gent, academiejaar 2011-2012.

De Geest, Dirk. 2011. "Schakel fladderende woorden tot een zwerm aaneen". De poëziemagie van Peter Holvoet-Hanssen. *Ons Erfdeel* 54(3): 44-53.

Holvoet-Hanssen, Peter. 2008. *Navagio. Wrakhoutgedichten.* Amsterdam: Prometheus.

Holvoet-Hanssen, Peter. 2011. *De reis naar Inframundo.* Amsterdam: Prometheus.

Holvoet-Hanssen, Peter. 2012. *Antwerpen/Oostende.* Amsterdam: Prometheus.

Hutcheon, Linda. 2006. *A Theory of Adaptation.* New York: Routledge.

Leibbrand, Joop. 2009. Charl-Pierre Naudé – *sien jy die hemelliggame*. 'n

Vreemdeling onder beleg. *Meander. Literair e-zine.*

Lionnet, Françoise & Shu-mei Shih. 2005. Introduction. Thinking through the Minor, Transnationally. In: Lionnet, F. & S. Shih (eds.). *Minor transnationalism.* Durham/London: Duke University Press.

Naudé, Charl-Pierre. 2005. Aan een beeldje van klei, ingepakt in Caroline-papier. Vertaling: R. Dorsman. *Revolver* 32(3): 10-21.

Naudé, Charl-Pierre. 2009. Mijn e-mailcorrespondentie met Breyten Breytenbach. Vertaling: R. Dorsman. *Revolver* 36(2): 82-86.

Naudé, Charl-Pierre. 2014. *Al die lieflike dade.* Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.

Rooms, Veerle. 2006. Ongepubliceerd werkverslag E-POS II.

Rimbaud, Arthur. 1999 (1886). Phrases. In: *Illuminations.* Vertaling Paul Claes. Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep. p. 62-65.

T'Sjoen, Yves. 2004. In een wolkenkoekoeksoord naar een hemels nu-moment. *Stem en tegenstem. Over poëzie en poëtica.* Amsterdam/Antwerpen: Atlas. p. 141-151.

T'Sjoen, Yves. 2011. Peter-Holvoet-Hanssen en de 'veelzeggende indicator' van de off-text. In: *Dingenzoeken in Taka-Tukaland. Periteksten in de moderne Nederlandstalige poëzie.* Gent: Academia Press. p. 123-129.

T'Sjoen, Yves. 2015. Charl-Pierre Naudé en Gert Vlok Nel in Nederland en Vlaanderen. Laterale transnationale bewegingen van Afrikaanstalige schrijvers naar Nederlands en Engels. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 55(1): 111-122.

Van Rees, Kees & Gillis J. Dorleijn. 2006. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000. In: Gillis J. Dorleijn & Kees van Rees (reds.). *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000.* Nijmegen: Vantilt. p. 15-37.

Viljoen, Louise. 2014. Die rol van Nederland in die transnasionale beweging van enkele Afrikaanse skrywers. *Internationale neerlandistiek* 52(1): 3-26.

Noten

1. De verzamelbundel *De reis naar Inframundo* (2011) markeert de beëindiging van een "eerste poëziereis" (of een genreoverschrijdend opus, zie noot 6). Voor deze 'zelfbloemlezing' putte Holvoet-Hanssen uit de afzonderlijk verschenen bundels *Dwangbuis van Houdini* (1998), *Strombolicchio. Uit de smidse van Vulcanus* (1999), *Santander. Ontboezemingen in het vossenvel* (2001), *Spinalonga. 44 gedichten* (2005) en *Navagio. Wrakhoutgedichten* (2008). Voor deze verzameling herschikte de auteur de gedichten en bracht naar eigen zeggen "lichte" wijzigingen aan. Alexandra Cousy (2012) analyseerde de reshuffling-technieken die Holvoet-Hanssen toepaste.
2. Holvoet Hanssen ontmoette Naudé voor het eerst in de Antwerpse Bourlaschouwburg ter gelegenheid van de presentatie van Gerrit Komrij's bloemlezing *De Afrikaanse poëzie in 1000 en enige gedichten* (1999). Naar verluidt heeft Komrij beide dichters aan elkaar voorgesteld. E-mail van Peter Holvoet-Hanssen aan Yves T'Sjoen, dd. 26 april 2013 en e-mail van Charl-Pierre Naudé aan Yves T'Sjoen, dd. 30 mei 2013.

3. De kruisbestuiving betreft verschillende media en bleef niet beperkt tot de periode waarin het project is uitgevoerd. Naudé was onder het pseudoniem Hoenderdief als beeldend kunstenaar actief in de context van 'E-POS II' ("'n uitvloeisel") zoals uit het volgende getuigenis mag blijken. "Iets wat minder bekend is oor myself, is dat ek onder 'n pseudoniem 'n *ganse grafiese projek* tot stand gebring het wat in bepaalde opsigte 'n uitvloeisel is van die E-POS-projek. Dit is alles te vinde by die webtuiste hoenderdief.co.za Hoenderdief is my eie alter ego, en soos die webtuiste dit stel, maak hy straatkunsies (metafoorposte) "langs die kuberhoofweg". Die projek is dus 'n versnyding van 'n opvallende Suid-Afrikaanse fenomeen (die straatkunstenaar) en wat gedoen is in E-POS 2. Vier van die metafoorposte is trouens direkte verwerkings van die oorpspronklike sifdrukke wat in die E-POS-projek gemaak is: Nr's. 18, 29, 40 en 26. […] Metafoorpos nr. 2 (getitel "Die biblioteek van Atlantis") het 'n ooglopende verband met Peter HH se digkuns-imago's. Hierdie metafoorpos is gebaseer op een van die ongepubliseerde produkte van E-POS 2 deur myself. Insgelyks die geval met Nr. 1 en 21. Dus: Die totstandkoming van die Hoenderdief-persona sowel as wat hy doen ("poesie-prentjies") is deels 'n uitvloeisel van E-POS 2". E-mail van Charl-Pierre Naudé aan Yves T'Sjoen, dd. 22 januari 2015.
4. Over E-POS voerde ik in maart en april 2013 een correspondentie met Peter Holvoet-Hanssen. De schrijver was bereid zijn Zuid-Afrikaans documentair materiaal voor deze bijdrage ter beschikking te stellen. Ik ben Holvoet-Hanssen dankbaar voor deze blijk van generositeit.
5. "Marinero (klaaglied)" en "Maanfestijn", door Naudé vertaald als "Marinero ('n klaaglied)" en "Maanfees", zijn opgenomen in Holvoet-Hanssen 2008, 45 en 53. Voor 'E-POS II' bezorgde Gabeba Baderoon een Engelse vertaling van "Marinero (klaaglied)". Een vergelijkende vertaalwetenschappelijke studie van de brontekst en beide vertalingen (Afrikaans en Engels) kan relevante bevindingen opleveren.
6. Na de publicatie van *De reis naar Inframundo* publiceerde Holvoet-Hanssen de prozatekst *Zoutkrabber expedities* (Prometheus, Amsterdam 2014). De titel refereert aan het gelijknamige gedicht achter in *Navagio* (p. 55-56). Gezien de intratekstuele verbanden is het maar de vraag of de 'zelfbloemlezing' effectief het einde van de (eerste) queeste markeert. Misschien is veeleer sprake van een doorstart en dus een continuüm. In diezelfde lijn verwijs ik naar Holvoet-Hanssens roman *De vliegende monnik. Een hersenspinsel* (Prometheus, Amsterdam 2004) die deel uitmaakt van de 'reis'. De queeste omvat zowel poëzie als proza en resulteerde in een complex tekstenweefsel dat wordt samengehouden door intratekstuele en intertekstuele verwijzingen.
7. Charl-Pierre Naudé was ook te gast in het Willem III Kunstcentrum van Vlissingen. E-mail van Charl-Pierre Naudé aan Yves T'Sjoen, dd. 30 mei 2013. Ook in 2014 en 2015 was Charl-Pierre Naudé, op dat moment writer in residence in Berlijn, te gast in Gent voor een voordracht uit eigen werk tijdens het colloquium "die taal se stiltes" (2014) én in Antwerpen voor een lezing samen met Peter Holvoet-Hanssen, Willem Persoon en Lies van Gasse en voor een middaglezing in het Poëziecentrum (2015).
8. De tekst van het "Reusegedig" is te vinden op www.antwerpenboekenstad.be (stadsdichters). Over het reuzengedicht en het project van StadsPeter, zie ook: http://versindaba.co.za/2010/08/24/peter-holvoet-hanssen-reuzenlied-en-reuzengedicht/ . De afdeling "Winkelpop en monnik"

omvat de gedichten “Continental interface” en “’n Baie groot gebeurtenis” (Naudé, 2014: 65-78). De tekst “Continental interface” kreeg een plaatsnaam als paratekst (“Antwerpen”).

9. “Stoptrein”, “Pasboekfoto onder kleefplastiek” en “Lof aan die versakers” zijn opgenomen in *Al die lieflike dade* (Naudé, 2014: 96-98, 80-81 respectievelijk 99-102). Het eerste en derde gedicht vormen samen de afdeling “Die hare van Vlaandere”.
10. Zie de recensie van deze bundel door Joop Leibbrand in het Nederlandse *Meandermagazine* (2009). Willem van Toorn heeft de vertalingen naar verluidt gepubliceerd: “Daar was verdere resultate, onder meer het Willem van Toorn van sy vertalings uit die vertaalprojek op meer as een plek gepubliseer, onder meer - as ek korrek is - in die internettydskrif *De Gekooide Roos*”. E-mail van Charl-Pierre Naudé aan Yves T’Sjoen, dd. 21 januari 2015.
11. Een overzicht van en onderzoek naar deze laterale transnationale bewegingen in de hedendaagse literatuur van het Afrikaans en het Nederlands zal het onderwerp zijn van een interuniversitair project dat de universiteiten van Stellenbosch en Gent de volgende jaren zullen uitvoeren. Deze casus kan worden gezien naast Viljoen 2014 en T’Sjoen 2015.
12. Ik ben Peter Holvoet-Hanssen en Charl-Pierre Naudé erkentelijk voor de bereidheid de documenten in deze bijlage ter beschikking te stellen. Mijn dank geldt ook de e-mailcorrespondentie die we over ‘E-POS II’ konden voeren.

‘Ho$h Hollanders’. Die Holland-merker in die 27-tronkbende

Tertius Kapp

‘Ho$h Hollanders’: The Holland-marker in the 27 prison gang

This research project was stimulated by a phenomenon which has neither received adequate academic attention, nor been explained satisfactorily by any authorities on the topic. In the South African Number Gangs, the name ‘Holland’ is used for the notorious 27 prison gang. This has been noted by several writers and researchers, but the only hypotheses formulated to explain its etymology are guided by street wisdom formulated retrospectively and based on homonymic coincidence. This article tracks its use and presents a hypothesis for its origin, within a theoretical framework informed by postcolonial theory and a study of uses of national markers in the South African gang landscape.

1. Inleiding

In hierdie artikel word ondersoek ingestel na die gebruik van die Holland-merker in die 27-tronkbende. Eerstens word gekyk na die talige gebruike van hierdie merker, en dan word die gebruik van nasionale merkers as fenomeen binne Suid-Afrikaanse bendes kortliks bespreek. Die gevolgtrekking wat hieruit gemaak kan word, is dat nasionaliteitsmerkers meestal vir aspirasionele of opposisionele waardes gekies word. Hierdie soort waardes kom die sterkste na vore in propagandistiese uitbeeldings, byvoorbeeld oorlogfilms. Dit maak die Holland-merker ’n onwaarskynlike keuse tussen ander voorbeelde soos die ‘Americans’ of die ‘Marashea’ (‘Russians’). Deur te kyk na relevante media-platforms rondom die vormingsjare van die Nommerbendes, word gesoek na moontlike geskikte propagandistiese uitbeeldings van ‘Holland’ en ‘Hollanders’.

Die Nommerbendes is aktief reg oor Suid-Afrika, maar het ’n magsbasis in die Wes-Kaap. Gevangenisse soos Pollsmoor, Brandvlei en Victor Verster het byvoorbeeld almal verskillende groepe 26’s, 27’s en 28’s, gewoonlik in beheer van verskillende afdelings. Die algemene veronderstelling is dat dit die 26’s se taak is om deur diefstal en swendelary geld in te win, dat die 28’s die krygers is wat vir die verbetering van al die ander bendes se lot veg en dat die 27’s die regstelsel is wat tussen 26 en 28 staan (Weyers, 2008; Lötter en Schurink, 1984; Steinberg, 1998). Hierdie funksies bestaan beslis nie in praktyk so netjies afgeslote van mekaar nie.

Die Nommerbendes diskrimineer nie op gronde van ras nie (Weyers, 2008: 126), maar die feit is dat die bruin teenwoordigheid in die bendes dominant is (veral in die Wes-Kaap waar die bruin bevolking in die meerderheid is). Dit wil

sê dat die meerderheid lede van Nommerbendes bruin (mans) is, en ook dat die impak van die bendes die sterkste in 'bruin gebiede' soos die Kaapse Vlakte of die noordelike voorstede van Port Elizabeth gevoel word.

Die verskillende Nommerbendes vertoon verskeie gedeelde kenmerke, soos byvoorbeeld die 'Nommermite' wat (met klein variasies) in al drie vertel word om die herkoms en huidige posisie van die bendes te verduidelik en te bevestig. Hierdie verhaal van Nongoloza, Kilikijan, Paul Mabaso en ander karakters, is 'n uitgebreide epiese narratief met sterk intertekstuele verwysings na die Ou Testament, Nguni-kultuur, die Suid-Afrikaanse koloniale verlede en die geskiedenis van die mynwese. Daar word egter nie in hierdie artikel breedvoerig hierop ingegaan nie (sien Steinberg, 1998; Lötter & Schurink, 1984; Weyers, 2008).

Dit moet egter ook hier genoem word dat die 27-bende deesdae al minder beduidend is, terwyl die 26's klaarblyklik al sterker word. Dit is toe te skryf aan die hoë vereistes wat aan 'n 27 gestel word: hy moet straf uitdeel ('bloed trek') as daar onregte plaasvind en gevolglik word sy vonnis dikwels herhaaldelik verleng. Uit die aard van die saak is daar min gevangenes wat só 'n pad vir hulself sou kies (Lötter & Schurink, 1984: 77).

Oor die afgelope dekade kan 'n sterk toename in die uitbeeldings van Nommerbendes in die populêre kultuur waargeneem word. Dikwels word hulle die rol van 'n subversiewe, groteske dog aantreklike anti-sosiale agent gegee, byvoorbeeld in die musiek van *Die Antwoord* of in 'n film soos *Four Corners*.

Min van hierdie populêre toe-eienings neem egter kennis van die kulturele diepte van die Nommerbendes. Hul geskiedenis kan na Johannesburg se mynbendes rondom die einde van die 19de eeu teruggevoer word, met komplekse prosesse van kulturele toe-eiening en demografiese skuiwe tussenin (hierdie geskiedenis word kortliks in afdeling 4 bespreek). In 'n sekere sin is hierdie studie se benadering die teenoorgestelde van die populêre toe-eiening: in stede van 'n breë, oppervlakkige blik word hier kennis geneem van die agtergrond en die wye omvang van die kultuur van die Nommerbendes, maar die fokus val op die voorkoms, gebruik en oorsprong van 'n enkele woord binne hierdie kultuur.

2. Gebruike van die Holland-merker

Die betekenisse van die Holland-merker word bepaal deur die aanwending daarvan binne die mondelinge narratiewe en taaluitinge van bendelede. Die taal waarin hierdie merker voorkom, is Shalambombo/Sabela, 'n geheimtaal gebaseer op Afrikaans met sterk leksikale invoer uit Zoeloe. Die verstaanbaarheid daarvan (vir 'n Afrikaanssprekende) hang af van die senioriteit van die bendelid aan die woord, en ook van geografiese besonderhede (die presiese wisselwerking tussen

hierdie faktore is nog nie nagevors nie).

Die ryk metaforiek van tronktaal bring mee dat daar voortdurend nuwe betekenisse aan 'Holland' toegevoeg kan word, maar die hoofgebruike wat in hierdie ondersoek gevind kon word, is:

1. 'n 'Hollander' is 'n lid van die 27-tronkbende.
2. 'Holland' verwys na die 27-bende as organisasie.
3. 'Holland' is 'n denkbeeldige ruimte, die grondgebied van die 27-tronkbende, ook genoem die Kamp van Holland. Hierdie ruimte is meer simbolies as fisies – om 'in Holland' te wees, beteken nie noodwendig 'n spesifieke ruimtelike posisie nie (maar kan ook verwys na 'n vleuel van 'n gevangenis wat onder die beheer van 27 staan).
4. 'Holland' is ook soms 'n (waarskynlik mitologiese) persoon wat oënskynlik buitengewoon dapper en eerbaar is.

3. Gebruiksvoorbeelde

Die volgende voorbeelde uit verskeie tekste sal hierdie gebruiksmoontlikhede duideliker maak.

1. "Soldaat[1] ontvang stalaza[2] van Madagheni[3]: 'Soldaat van Holland wat pos vang[4] dag en nag en fortscha[5] enige gevaar wat die kamp van Holland verdala[6]'" (Weyers, 2008: 232).
2. "The Hollanders (27s) are killers. Theirs is a badge more than a gang and is worn on both sides of the sun. You become a 27 by killing someone." (Lovejoy, 2005: 166).
3. "[...] die 27 gang. Hulle word genoem die Hollanders en staan kniediep in die bloed, want hulle steek elke dag mes. [...] Die 27 gang is besig om uit te sterf, want nie baie ouens sien kans om elke dag mes te steek nie." (Die Burger, 26 Oktober 2009).
4. "SPRINGS. (Die STAIRS van HOLLAND): Hierdie is die hoogste afdeling van 27. Alle lede van Stairs dra gabardene uniforms. Elkeen het ook sy eie 'kantoor' waarin hy werk. Die 'kantore' en inhoud is alles bloedrooi." (Weyers, 2008: 244).
5. "Holland, die bloedrooi ndoda[7] van die vier hoeke" (Weyers, 2008: 231).
6. "Soos die jare gezeba[8] het, het hy kom wysraak Holland wat saam met Nongoloza roof en plunder onder die kenteken van drie vingers met bloed. Umzwene het nie gepakamisa[9] op die lyne van bloed nie. Daarom het hy gevlug van Nongoloza af. Soos die jare gezeba het, was hy gevang van mapoesa[10]. Daar het hy gechais[11] met Nongoloza en Holland in die

> vierhoeke. Hy het kom wysraak die twee mense staan nog op die bloedlyn, daarom het hy gaan sita[12] in die enkelselle. [...] Daar het hy Franse[13] gekry en hulle gewys as dit is hulle sien mes by Nongoloza of Holland, hulle moet die gal wys." (Weyers, 2008: 301).

4. Geskiedkundige agtergrond

'n Kort agtergrondgeskiedenis van die Nommerbendes is nodig om die argumente oor die oorsprong van die merker toe te lig. Van Onselen (1982) se *New Babylon*, *New Nineveh* dokumenteer die ontstaangeskiedenis van die bendes se voorgangers, en in *A Small Matter of a Horse* (1984) fokus hy spesifiek op die karakter Nongoloza, leier van die mynbendes en later die Nommerbendes.

Die leser is waarskynlik goed vertroud met die belangrikste oomblikke in die geskiedenis van die Suid-Afrikaanse mynbedryf: die ontdekking van diamante in 1866, die goudstormloop na die Witwatersrand twintig jaar later, en die ontstaan en snelle groei van die stad Johannesburg. Vir die jong mans van die Oos-Kaap en die Natal-kolonie was dit al sedert die middel van die 19de eeu 'n moeilike era: nuwe koloniale belastings, ou koloniale oorloë, veranderinge in die lobola-stelsel en landboukatastrofes noodsaak baie om na die goudvelde te stroom, op soek na werk. Hier vind hulle dat toestande by die myne ook nie besonder gunstig is nie: arbeid word uitgebuit; toestande in myne en mynkampongs is onveilig en onhigiënies. Baie kies eerder 'n lewe op die marges van die nuwe stad. Van Onselen (1982) beskryf die ontstaan van 'n 'lumpenproletariaat' in die Kliprivierberge suid van Johannesburg: migrante van Zoeloe-, Xhosa-, Shangaan- en Venda-afkoms wat hul werk verlaat of verloor het, of oorreed is om nie hul arbeid aan die mynbase te gaan verkoop nie. Aanvanklik staan hulle onder die leierskap van 'n bendebaas genaamd Nohlopa. Wanneer hy hom egter bekeer en sy weë verander, word Nongoloza (gebore Mzuzephi Mathebula, ook genoem Jan Note) hul onbetwiste leier. Hy het vroeër by 'n groep Ierse struikrowers die 'kuns van die bandiet' geleer, en hy lei sy volgelinge op, onder andere in 'abathelisi', 'n truuk waarvolgens bendelede hulself as polisiemanne voordoen en dan niksvermoedende mynwerkers beroof. Hy is ook een van die min geletterdes in die bende. Hulle organiseer hulself in kwasi-militêre strukture, en word bekend as die 'Umkosi Wezintaba' (Regiment van die heuwels). Oor die volgende twee dekades neem hulle ook ander name aan: die 'Umkosi we Seneneem' (Regiment van die tronkvoëls), die 'Abas'etsheni' (Mense van die klip) en die Nineviete.

In die vroeë 20ste eeu bestee bendelede al meer gereeld tyd in die gevangenis. In 1912, ná 'n insident waar 'n polisieman vermoor is, word die Nineviete vir 'n kort wyle 'n saak van nasionale belang. Massa-arrestasies volg, en die gevangenis word hul nuwe operasionele gebied. Die gevangenis sou egter gou

’n besonder goeie plek word om rekrute vir hierdie nuwe gemeenskap te werf (Van Onselen, 1982: 369-397; 1984: 17-28).

5. Narratiewe binne die Nommerbendes

Vandag kan spore van hierdie geskiedenis nog gevind word in die vermitologiseerde narratiewe wat binne die bendes vertel word. Verskeie raakpunte met die heersende betekeniswêrelde van die eeuwending kan nagespoor word – die goudstormloop, verstedeliking, die teenwoordigheid van die Britse weermag en selfs die Uitlanderkwessie het hul spore gelaat.

Tot veel later sou hierdie verhale glad nie in geskrewe vorm bestaan nie, en slegs mondeling oorgedra word. Soos in enige orale literatuur behels sodanige oorvertelling ook herinterpretasie, ’n proses waarvolgens merkers ge-dehistoriseer word. Om die gebeurtenis te herkontekstualiseer in die geskiedenis, is dit nodig om vervloë betekenisse op te diep in ’n proses wat as ’n soort ‘argeologie van die teken’ (Cinquin, 1986) beskryf kan word. In hierdie geval kan van ’n ‘metonymic chain of signifiers’ gepraat word, veral soos Bhabha die term by Lacan geleen het. Hy verwys naamlik na die koloniale konteks, waar ’n proses van verwys en gedeeltelike herverwysing (metonimie) plaasvind. Hierdie proses word gedryf deur die subjek se begeerte vir ’n suiwer oorsprong, al word dit altyd alreeds deur sy eie verdeeldheid bedreig (Bhabha, 1994: 106) . Hierdie studie behels dan in der waarheid ’n naspoor van sulke ‘kettings’ om die veronderstelde oorsprong te vind.

In die geval van die Nommerbendes tel een aspek wel in die ondersoeker se guns, en dit is die beperkte toegang tot inligting oor internasionale gebeure wat (ongeletterde) bendelede gehad het, veral tydens die ontstaansjare van die bendes. Dus sou ’n merker soos ‘Holland’ sterk in die populêre bewussyn teenwoordig moes wees om deur die bende aangeneem te word. Dit beteken dat daar na media-platforms van die tyd gekyk kan word om te soek na ’n gepaste uitbeelding van ‘Holland’ of ‘Hollanders’. Dit is egter raadsaam om eers so ’n soektog af te kamp deur perke te stel op die soort uitbeelding wat verlang word. Gevolglik word in die volgende afdeling kortliks ondersoek ingestel na die metafoorprosesse in die Nommerbendes. Dit word gedoen aan die hand van die konsep van die ‘anti-gemeenskap’.

6. Gemeenskap en anti-gemeenskap

Die verhouding tussen die Nommerbendes en die gemeenskap is waarskynlik meer kompleks as by enige ander Suid-Afrikaanse bende. ’n Akkurate karakterisering van hierdie soort verhouding kan by Halliday se werk oor die ‘anti-gemeenskap’ verkry word:

> An anti-society is a society that is set up within another society as a conscious alternative to it. It is a mode of resistance, resistance which may take the form either of passive symbiosis or of active hostility and even destruction. (Halliday, 1976: 570)

In die geval van die Nommerbendes lê die verhouding waarskynlik iewers tussen 'aktiewe vyandigheid' en 'passiewe simbiose'. Die Nommerbendes is afhanklik van die gemeenskap waarteen dit opgestel is, sowel op praktiese as simboliese vlak. Die strukture en uniforms van die Nommerbendes is as 't ware 'n weerspieëling van dié van die Britse en Boere-weermagte van die eeuwending (Weyers, 2008: 189; South Africa, 1913: 237). Verder is daar volop toe-eiening uit die Ou Testamentiese Bybel en ander gegewens wat deel van die simboliese infrastruktuur vorm waardeur die 'hoofstroom'-gemeenskap in stand gehou word (of in stand gehou is). Sulke voorbeelde onderstreep presies hoé dig die verhouding tussen hierdie gemeenskap en anti-gemeenskap werklik is.

Die belangrikste kenmerk van 'n anti-gemeenskap is die anti-taal waarin dit weerstand en opposisie teen die gemeenskap uitdruk. Hierdie anti-taal funksioneer in hoofsaak deur metafoorprosesse waarvolgens nuwe betekenisse geskep word vir bestaande woorde, meestal deur 'n (gedeeltelike) subversie van die bestaande betekenis: "An anti-language is a metaphor for an everyday language; and this metaphorical reality appears all the way up and down the system. There are phonological metaphors, grammatical metaphors and semantic metaphors" (Halliday, 1976: 175).

Halliday beskryf die kenmerke van die anti-taal soos volg:

1. The simplest form taken by an anti-language is that of new words for old: it is a language relexicalised.
2. The principal is that of same grammar, different vocabulary.
3. Effective communication depends on exchanging meanings which are inaccessible to the layperson.
4. The anti-language is not just an optional extra, it is the fundamental element in the existence of the 'second life' phenomenon.
5. The most important vehicle of reality-maintenance is conversation. All who employ this same form of communication are reality-maintaining others. (Halliday, 1976: 570)

Om 'n anti-taal in stand te hou, vereis insette van sterk nuwe simbole waarby lede van die anti-gemeenskap aanklank kan vind. Juis omdat die taal só belangrik is in die instandhouding van die alternatiewe werklikheid van die anti-gemeenskap, is daar sterk druk op die anti-taal se metafore.

Omdat hierdie herleksikalisering deurlopend die status van die anti-

gemeenskap moet herbevestig, is dit nodig dat die merkers wat oorgeneem word 'n bepaalde betekeniskrag moet hê. Sommige merkers mag speels wees,[14] maar 'n self-verwysende merker soos 'Holland' sou moet put uit 'n gewigtige en intimiderende betekeniswaarde wat buite die aanvaarde norme van die gemeenskap staan.

Die vraag wat in hierdie studie ontstaan, is waarom (of miskien eerder 'wanneer?') die Holland-merker vir bendelede aantreklik sou wees. Dit is duidelik uit die opgetekende gebruike dat 'Holland' 'n waardigheid en gewigtigheid dra wat binne die bendes gerespekteer word. Om beter te begryp hoe hierdie soort toe-eiening van nasionaliteitsmerkers werk, kan daar gekyk word na voorbeelde uit ander Suid-Afrikaanse straatbendes.

7. Nasionaliteit en nasionale merkers

Die gebruik van nasionaliteitsmerkers om bendes te identifiseer, is sedert die middel van die 20ste eeu 'n relatief algemene fenomeen. Dit is 'n logiese keuse: nasionaliteitsmerkers impliseer 'n grondgebied, militêre mag, 'n hiërargie, en meestal ook een of ander vorm van nasionale trots. Hierdie soort waardes is presies wat 'n bende in sy simboliek wil oordra.

Dikwels (byvoorbeeld by die Soweto-straatbendes van die jare sestig) kan hierdie merkers terugherlei word na bepaalde propagandistiese uitbeeldings in oorlogfilms. Die film-medium is besonder geskik hiervoor, en die oorlogfilm-genre is by uitstek een van propagandistiese uitbeeldings.

Bende	**Aktief**	**Nasionaliteitsmerkers (gebruik/oor-sprong)**
Irish Brigade	1880-1899, Witwatersrand	Moontlik persbeskrywings van droster-groepe uit Fort Napier
27's	~1900 >, landswyd (gevangenis)	"Holland", "Skotland" – naam
26's	~1910/1920 >, landswyd (gevangenis)	"Engeland" (Britse vlag)
Marashea	~1947 >, Goudvelde (Vrystaat/Gauteng)	"Russians" – naam (verskeie films)
25's	Moontlik 1950s, landswyd (gevangenis)	"Germans", "Hitler" (SS-weerligstrale)
Mongols	1960s, Soweto	Naam – waarskynlik na aanleiding van *Genghis Khan* (1965)

Biafras	1960s-1970s, Diepkloof, Soweto	Naam – na aanleiding van Nigeriese konflik
Japanese	1960s-70s, Pimville, Soweto	Naam – waarskynlik na aanleiding van *Bridge on the River Kwai* (1957)
Americans	1980s >, Kaapse Vlakte (en wyer)	Amerikaanse vlag
Hard Living Kids	1980s >, Kaapse Vlakte (en wyer)	Britse vlag, "football gang" kleredrag

Tabel 1. Nasionaliteitsmerkers in Suid-Afrikaanse bendes

In *Bo-Tsotsi: The Youth Gangs of Soweto* spoor Glaser (2000) die gebruik van nasionaliteitsmerkers na tot spesifieke films wat in township-teaters vertoon is. Vanaf die 1950's word 'n reeks films met Tweede Wêreldoorlog-verhale gemaak, en sommige van hierdie films word ook in Suid-Afrika gewild. Die sterk nasionalistiese uitbeeldings van dapper helde, maar veral van wrede antagoniste, resoneer met die jong lede van straatbendes in Soweto. Só ontstaan verstommende toe-eienings, soos 'n bende wat hulself 'Gestapo' noem, om sodoende die gewetenloosheid van Nazi-antagoniste vir hulself toe te eien (Glaser, 2000: 70).

In sy bekende *Imagined Communities* beskou Anderson (1983) die ontstaan van nasionalismes deur die loop van die 18de eeu. Op 'n praktiese vlak identifiseer hy twee mediums wat noodsaaklik tot die skep en instandhouding van hierdie spesifieke kollektiewe identiteit is: die koerant en die roman. Volgens hom is dié twee narratiewe mediums (en die gepaardgaande massaverbruik wat deur die drukpers moontlik gemaak is), 'n voorvereiste vir die soort identiteitskommunikasie wat noodsaaklik vir nasionalisme in sy moderne vorm is: "[...] these forms provided the technical means for 'representing' the kind of imagined community that is the nation." (Anderson, 1983: 25).

Dit lyk voor die hand liggend dat 'n mens in die 20ste eeu ook film, as 'n narratiewe medium waar propaganda en nasionalistiese idees besonder sterk na vore kom, by hierdie lys sou kon voeg. Film se kombinasie van klank, beeld en narratief maak hierdie uitbeeldings selfs sterker. Die wyses waarop hierdie uitbeeldings weer deur 'n gehoor herinterpreteer word, maak dit 'n besonder interessante medium van oordrag.

Wanneer nasionalismes deur middel van internasionale media-kanale gedissemineer word, ontstaan 'n vloeibare verskuiwing van beelde en assosiasies. In Johannesburg van die laat 19de eeu vind ons onder arbeidsmigrante 'n nuwe bevestiging van Zoeloe-identiteit (Mahoney, 2012: 117-149). Onder die mynbendes, ten spyte van die sterk teenwoordigheid van Zoeloe-invloede, is

daar 'n mengsel van (opgegewe) etnisiteite, en 'n nuwe identiteitsdinamika aan die broei. Hierdie dinamika kan in die konteks van Bhabha se werk oor migrante-nasionalismes gesien word:

> They are Marx's reserve army of migrant labour who by speaking the foreignness of language split the patriotic voice of unisonance and become Nietzsche's mobile army of metaphors, metonyms and anthropomorphisms. They articulate the death-in-life of the idea of the 'imagined community' of the nation; the worn-out metaphors of the resplendent national life now circulate in another narrative of entry-permits and passports and work-permits that at once preserve and proliferate, bind and breach the human rights of the nation. Across the accumulation of the history of the West there are those people who speak the encrypted discourse of the melancholic and the migrant. (Bhabha, 1994: 236)

In die monde en simbole van bendes word nasionale identiteit wat Bhabha (1994:86) 'n 'ironiese kompromis' sou noem, 'n subversiewe vorm van mimikrie. Hy noem hierdie mimikrie vreesaanjaend, omdat dit geen 'essensie' of 'sigself' verberg nie, maar eerder die leemte ontmasker waarop kollektiewe identiteite rus (Bhabha, 1994: 129).

In al die gevalle hierbo is dit egter min of meer duidelik waarom 'n bepaalde nasionaliteit as merker gekies is. In hierdie ondersoek word daar gehoop dat 'n geskikte propagandistiese betekenis van die Holland-merker gevind kan word. Hierdie betekenis sou op so 'n wyse in die verhouding tussen gemeenskap en anti-gemeenskap moet funksioneer dat daar op oortuigende wyse geredeneer kan word dat dit die oorsprong van die Holland-merker is.

8. Waarom Hollanders?

Voordat daar na geskiedkundige bronne gekyk word, is dit sinvol om eers 'n paar onlangse kandidate vir die oorsprong van die Holland-merker te elimineer.

In *The Number* dokumenteer Jonny Steinberg (1998) die verhaal van 'n Marthinus Hollander, die slagoffer van 'n rituele moord in die Victor Verster-gevangenis in Desember 1977. Hy was 'n lid van die 25-bende, en beskuldig daarvan dat hy 'n 'piemp' of 'vuil mpata' was – 'n informant vir die tronkowerhede. Dit is inderdaad so dat die 25s, of 'Big Five', saam met die gesag werk téén die ander bendes (Lötter & Schurink, 1984: 27). Hollander is vermoor in die styl van 'n dierlike offerande,[15] en die volgende dag het drie gevangenes (Pietersen, Hendriks en Linders) skuld beken. Hulle was lede van die 26-, 27- en 28-bende. Die hofsaak is gekenmerk deur vreemde gebeure: onemosionele, onoortuigende getuienis van die drie erkende moordenaars, onderbrekings uit die galery waar in tronktaal oor en weer geskree is, en onsekerheid omtrent die werklike bende-lidmaatskap van die beskuldigdes.

Pietersen, Linders en Hendriks is almal ter dood veroordeel, en in 1978 tereggestel.

Die agtergrond vir hierdie verhaal is 'n oorlog wat sedert 1974 tussen die 26's en 28's gewoed het. Later het geblyk dat al drie eintlik lede van die 27-tronkbende was. Die 27's se taak in die tronk is om die vrede tussen die 26's en 28's te bewaar. So 'n langdurige oorlog was dus 'n versuim van hul taak. Om vrede te herstel, moes 'n bloedoffer gemaak word, en sondebokke uitgewys word om 'n simboliese boetedoening te orkestreer. Die bende-leiers het gekies om hierdie proses deur middel van die staat se laksman te voltrek. Met die getuiebank as podium kon 'n boodskap na takke in al die gevangenisse in die land gestuur word. Volgens Steinberg (1998:ix-xii) het hierdie aksie gelei tot 'n drastiese afname in geweld in die gevangenisse. Die vredesritueel was dus suksesvol.

Benewens die insig wat dit in die meganismes en rituele van die bendes gee, is hierdie verhaal relevant as gevolg van die persoon van Marthinus Hollander. 'n Simplistiese verklaring vir die Holland-merker blyk hier ter hande te wees: die bende is vernoem na hom as simbool van die nuut-gevestigde vredesooreenkoms tussen 26 en 28. So 'n verklaring druk egter ook verskeie vals note. Die meeste van die simbole van die 26's, 27's en 28's is veel ouer, en kan teruggevoer word na die tyd van die eeuwending.[16] Verder was Hollander 'n polisie-informant, 'n vlek wat nooit van 'n gevangene se naam afgevee kan word nie. Dat die 27's, een van die oorspronklike bendes, veral die een waar eer en geregtigheid voorop staan, hulself na 'n informant sou vernoem, is hoogs onwaarskynlik. Verder was Hollander 'n lid van die 25-bende, wat geen respek van die oorspronklike bendes geniet nie. Dus skiet hierdie verduideliking vir die Holland-merker myns insiens tekort. Dit lyk meer waarskynlik dat Hollander juis gekies is as gevolg van die ooreenstemming tussen sy van en die Hollander-merker, wat op hierdie stadium reeds in gebruik was.

'n Ander verduideliking wat in die hedendaagse straatwysheid voorkom, is dat die Holland-merker na aanleiding van die (verkeerdelik) veronderstelde homoseksuele praktyke[17] van die 27's geskep is. Ook hierdie verduideliking is nie bevredigend nie. Seks in die gevangenis is 'n komplekse verskynsel, waarop nie hier verder ingegaan word nie. Sou hierdie voorstel egter geldig wees, sou 'n mens geneig wees om te sê dat so 'n assosiasie eerder by die 28's pas, waar seks met ander gevangenes algemeen plaasvind. Die feit is egter dat die 'ontvanger' by hierdie seks juis nié gerespekteer word nie, en dus strook dit nie met die trots en ontsag wat met die gebruik van die Holland-merker geassosieer word nie.

Om die oorsprong van die Holland-merker te vind, moet verder teruggekyk word, na 'n tyd toe die term 'Hollander' 'n spesifieke, breë betekenis gehad het wat in die samelewing en in die populêre media neerslag sou gevind het. Om so 'n assosiasie te vind, is gekyk na die belangrikste relevante media in die ontstaanstydperk van die bendes.

9. Potensiële bronne van die Holland-merker

Die hergebruik van merkers deur anti-gemeenskappe is nie eenduidig nie. Alhoewel dit uit ander voorbeelde blyk dat daar 'n noodsaaklike opposisionele kwaliteit aan die merker moet wees, word selde gevind dat dit bloot 'n eenvoudige opposisie is. Gewoonlik is daar ook 'n ooreenkoms met die standaardbetekenis wat deur die gemeenskap gehuldig word. Die merker verteenwoordig dan enersyds, deur middel van toe-eiening en herinterpretasie, opposisie teenoor die gemeenskap, maar andersyds ook, metonimies, 'n magsposisie binne die anti-gemeenskap. Die assosiasie van die merker binne die gemeenskap kan dus een van weerstand, dominansie, of ondermyning wees.

Die gewenste assosiasie met die Holland-merker is dus waarskynlik beperk tot 'n spesifieke era of gebied, waar dit vir die bendelede 'n bemagtigde teenstand teen die gevestigde orde verteenwoordig het. Dit vereis van ons om, in 'n sekere sin, onsself in die skoene van die groeiende bende te plaas om die assosiatiewe mimetiese begeerte van hierdie ontluikende struktuur te verstaan. Daar moet 'n opposisionele en aspirasionele element teenwoordig wees in 'n merker om 'n aantreklikheidswaarde vir die bende in te hou. Veral een vorm van uitbeelding ontlok die verlangde mengsel van afkeur en vrees: negatiewe propaganda.

Die tydperk wat beskou word, word ietwat kunsmatig vasgestel as 1890-1920. Hierdie tydperk is natuurlik die vormingsjare van die bendes, maar word ook terugwerkend gekies, aangesien daar nie in enige latere eras geskikte propagandistiese uitbeeldings van Hollanders gevind is nie. Drie potensiële platforms sou in ag geneem kon word: film (in navolging van ander bendename soos in tabel 1), romans, en koerante (in navolging van Anderson).

Romans kan sonder twyfel hier uitgeskakel word. Buiten leiers soos Nongoloza en Nohlopa was min bendelede geletterd, en selfs onder dié wat was, is dit onwaarskynlik dat hulle toegang tot of 'n voorliefde vir die roman-genre sou gehad het. Hierby is dit ook moeilik om voor te stel dat romans wat in hierdie tydperk in Suid-Afrika beskikbaar sou wees, geskikte uitbeeldings van Hollanders sou hê waarby 'n bendelid aanklank sou vind.

Daar word dus gefokus op films en koerante. Die keuse van hierdie platforms veronderstel dat 'n persepsie van die Holland-merker wat voldoen aan die nodige propagandistiese vereistes in die gegewe tydperk ook op een van hierdie media-platforms sou moes manifesteer.

9.1. *Film*

Filmvertonings in Suid-Afrika kan teruggevoer word na die eerste kineteskope wat in 1895 in Herwoods Arcade in Johannesburg oopgemaak is. Die films wat

hier vertoon is, het meer om die nuwigheid van bewegende beelde as inhoud gegaan. Vanaf 1896 is films by die Empire Palace of Varieties vertoon – meestal 30-sekonde grepe van Johannesburg geneem van die voorkant van 'n trem, maar onder andere ook een van President Kruger wat in sy koets klim. Tydens die Anglo-Boereoorlog[18] is film wel as propaganda-medium gebruik, en teen 1907 is dramatiese films ook vertoon. Vanaf 1913, en tydens die Eerste Wêreldoorlog, kon Suid-Afrikaners op die *African Mirror* hul eerste nuusuitsendings sien. Plaaslik is ook speelfilms vervaardig: tussen 1916 en 1922 vervaardig Afrika se eerste produksiemaatskappy, Isidore W. Schlessinger se *African Film Productions Ltd*, 43 vollengte films, onder andere *De Voortrekkers* (1916).

In sowel die plaaslike as internasionale films van hierdie era word daar selde op enige noemenswaardige wyse na 'Holland' of 'Hollanders' verwys as 'n identiteit met die nodige eienskappe wat dit vir 'n anti-gemeenskap aantreklik sou maak. Inteendeel, 'n film soos *De Voortrekkers* beklemtoon eerder op propagandistiese wyse die Suid-Afrikaanse identiteit van 'n Boerenasie, in teenstelling met Nederland of Franse wortels. Dit is moeilik om 'n mens in te dink dat bendelede hiermee enige noemenswaardige assosiasie sou vorm, vergelykbaar met die Russe of Duitsers in die Tweede Wêreldoorlog.

Tydens die Eerste Wêreldoorlog sou nuusuitsendings wel inligting oor die oorlog bring. Hier sou gesoek kon word na uitbeeldings wat met dié in Tweede Wêreldoorlog-films[19] (wat so 'n groot impak op Soweto-straatbendes gehad het) ooreenkom, maar Nederland was neutraal in die Eerste Wêreldoorlog. Neutraliteit is by uitstek nié 'n kenmerk van die anti-gemeenskap nie, en gee nie aanleiding tot propagandistiese uitbeeldings nie.

'n Ander feit wat nie buite rekening gelaat moet word nie, is dat die eerste klankfilms eers ná 1926 vervaardig is (Eyman, 1997: 15). Dit diskwalifiseer seker nie die moontlikheid dat films bygedra het tot die ontstaan van die merker nie. Tog lyk dit onwaarskynlik dat die meestal ongeletterde bendelede in hierdie vormingsjare idees oor nasionaliteit kon aflei sonder om te weet wat in 'n film 'gesê' word.

Suid-Afrika het een van die oudste filmbedrywe in die wêreld. Dit het egter ontwikkel in 'n ruimte wat op 'n sosiale vlak vir bendelede moeilik toeganklik was, ofskoon dit nie geografies gesproke ver van hulle verwyder sou wees nie. In die 1920's het eerwaarde Ray Phillips dit sy taak gemaak om die film-medium te gebruik om Westerse waardes aan swart Afrikane oor te dra. By sy *Bantu Men's Social Club* in Johannesburg is sommige van Schlessinger se films vertoon, maar selfs al sou daar geskikte propagandistiese uitbeeldings van Hollanders gewees het, was die lede van hierdie klub slegs die middelklas swart elite (Botha, 2012: 19-32).

As al hierdie gegewens in ag geneem word, kan die film-medium met redelike sekerheid uitgeskakel word as oorsprong van die Holland-merker.

9.2. *Koerante*

Daar is reeds genoem dat slegs enkele bendelede geletterd was. Dit sou beteken dat die geletterdes, meestal leierfigure, 'n interpreteerdersrol vertolk het om namens die ander lede inligting uit koerante en ander bronne te verwerk. Anderson (1983: 56) beskryf die ontstaan van die verbeelde gemeenskap as 'n proses waarby 'n "vast horde of illiterate vernacular-speakers" 'n seremoniële oorgangsrite deurgaan, terwyl 'n "small segment of literate bilingual adepts drawn from each vernacular community performed the unifying rites, interpreting to their respective followings the meaning of their collective motion".

Dit is egter nie noodsaaklik om hierdie rol te postuleer nie. Die redes waarom koerante relevant is, meer as romans of films, het te make met die rol wat die koerant in die gemeenskap speel. Koerante word dikwels erken as 'n medium waarvan die impak veel verder strek as die inhoud van die gedrukte bladsye. Anderson (1983: 35) beskryf die koerant as "merely an 'extreme form' of the book, a book sold on a colossal scale, but of ephemeral popularity. Might we say: one-day best-sellers". Hy beklemtoon die "novelistic format of the newspaper", alhoewel hy ook satiries opmerk: "Reading a newspaper is like reading a novel whose author has abandoned any thought of a coherent plot" (Anderson, 1983: 33).

Dit is duidelik dat die koerant individue tot 'n gemeenskap bind (Stamm, 1985: 13-30), en selfs dat koerante gemeenskappe kan smee waar hulle nie voorheen bestaan het nie, oftewel dat koerante identiteit, sosiale kapitaal en 'n gemeenskapsgevoel skep (Mersey, 2010: 518). Stamm (1985) stel in *Newspaper Use and Community Ties* 'n sikliese model voor, waar die verhouding tussen gemeenskap en koerant een van wedersydse positiewe terugvoer is (Stamm, 1985: 8). Koerante vorm gemeenskappe, en gemeenskappe vorm koerante. Hierdie model word weliswaar deur moderne kritici as ontoereikend beskou, omdat dit gebaseer is op 'n "nineteenth century conception of community in which communities were distinct entities" (Mersey, 2010: 525). Vir die doeleindes van hierdie studie is so 'n model egter juis geskik tot die historiese konteks.

Die impak van koerante in die dekades voor die Eerste Wêreldoorlog is so sterk dat dit deur een skrywer beskryf word as 'n "herbedrading van die wêreld se senuweestelsel" (Brock, 2013: 47). Dit is grotendeels danksy die ontwikkeling van die telegraaf, wat beteken het dat die spoed waarteen nuus oorgedra kon word, drasties toegeneem het (Brock, 2013: 83). Nuwe gemeenskappe het ontstaan rondom hierdie nuwe vensters op die plaaslike en globale werklikheid, en daarmee saam het die idee van 'n populêre bewussyn begin posvat.

Waar die roman of die film nog tot 'n mate die stem van 'n individu of 'n handjievol individue dra, is die koerant by uitstek die ontmoetpunt van die gemeenskap se beskouings, enersyds deur middel van inhoud, geskryf met die

oog op ’n bepaalde gemeenskap se belange, of andersyds deur briewe, geskryf deur die gemeenskap self, wat op direkte wyse hul perspektiewe en reaksies verteenwoordig. Dit maak koerante die mees belowende platform wanneer ons soek na persepsies van groepe wat op ’n breë vlak in die gemeenskap funksioneer. Daar kan met redelike sekerheid aangeneem word dat die Nommerbendes wel bewus sou wees van enige persepsie wat pertinent genoeg was om op noemenswaardige wyse in die koerante van die dag verteenwoordig te word.

As ’n eerste benadering is ’n trefwoordsoektog uitgevoer in die ‘African Newspapers’ afdeling van Newsbank se ‘World Newspaper Archive’ databasis.[20] Daar is gesoek vir die trefwoorde ‘Holland’ en ‘Hollander’ in koerante wat tussen 1880 en 1920 in Suid-Afrika beskikbaar was. Gebiede buite Johannesburg is in hierdie eerste beskouing ook in ag geneem – die ontwikkeling van die telegraaf het dit moontlik gemaak vir ’n koerant in Grahamstad om byna ewe snel te rapporteer oor gebeure in Johannesburg, en veral in die era voor en na die Anglo-Boereoorlog het die fokus van verskeie koerante op Johannesburg en Pretoria geval.

‘African Newspapers’ bevat die volgende koerante:

Koerant	**Taal**	**Publikasiejare**	**Stad**
Ilanga Lase Natal	Engels, Zoeloe	1903-1922	Durban
Imvo Zabantsundu	Xhosa, Engels	1884-1922	King William's Town
Indian Opinion	Hindi, Tamil, Engels, Gujarati	1903-1922	Durban
International	Engels	1915-1924	Johannesburg
Izindaba Zabantu	Zoeloe, Engels	1910-1922	Pinetown
Izwi Labantu	Engels, Xhosa	1901-1909	Oos-Londen
Journal	Engels	1831-1913	Grahamstad
Koranta Ea Becoana	Engels, Tswana	1901-1903	Mafeking
Mafeking Mail and Protectorate Guardian	Engels	1899-1922	Mafeking
Natal Witness	Engels	1846-1885	Pietermaritzburg
Rand Daily Mail	Engels	1905-1910	Johannesburg
South African Outlook	Xhosa, Engels	1870-1922	Lovedale
Tsala Ea Batho	Xhosa, Engels, Tswana, Sotho	1910-1915	Kimberley

Tabel 2: Koerante

Dit is ongelukkig ook duidelik dat hierdie databasis nie vir hierdie studie toereikend is nie. Byvoorbeeld sluit dit geen Nederlandstalige publikasies in nie, en belangrike Engelstalige publikasies ontbreek. Gelukkig kon uit sekondêre bronne soos Swart (2003) en Kuitenbrouwer (2012) wel voldoende insigte oor hierdie publikasies verkry word.

Die verwysings na 'Holland' en 'Hollanders' in die publikasies hierbo wissel na gelang van die politieke posisionering van die betrokke publikasie. Só is bykans alle verwysings in die pro-sosialistiese *International* na die sosialistiese beweging in Nederland. In koerante soos die *Indian Opinion* is verwysings meestal na persone met die van 'Holland' of 'Hollander', terwyl die *Rand Daily Mail* talle advertensies bevat van onderwysers wat werk soek ('n groot hoeveelheid onderwysers in die ZAR was van Nederlandse oorsprong). In *Ilanga Lase Natal* is die enkele verwysings meestal in 'n oproep tot die vestiging van 'n nasionalistiese Zoeloe-identiteit, wat met Europese eweknieë vergelyk word. Grahamstad se *The Journal*, algemeen bekend as die spreekbuis van die Britse setlaars en hulle afstammelinge (Vale, 2009), gee in sy vurige anti-Kruger rubrieke en briewe egter 'n belangrike leidraad. Ongeveer 50% van die Holland- en Hollander-verwysings in hierdie Oos-Kaapse koerant is in die vorm van kritiek op die ZAR, spesifiek gerig op president Paul Kruger en sy gebruik van Hollanders in staatsdepartemente.

Hierdie trefwoorde gee waardevolle leidrade, maar sekondêre bronne dui aan dat *De Republikein* van S.J. du Toit (deur sommige beskou as die hoofopponent van die Hollander-invloed (Kuitenbrouwer, 2012: 80)), die Engelse *Transvaal Advertiser*, en veral ook *Land en Volk* in die jare 1891-1896 (Swart, 2003: 67) in ag geneem moet word.

Die 1893-verkiesing in die ZAR het 'n nuwe politieke era ingelui. Dit was die eerste verkiesing in die ZAR waar twee duidelike kampe onderskei kon word, en waar 'n veldtog in die vorm van 'n propaganda-oorlog van stapel gestuur is, reeds 'n jaar vóór stemdag (Swart, 2003: 80). Koerante was van kardinale belang in die vorming van 'n politieke landskap uit die onstuimigheid wat gevolg het op die ontdekking van goud in 1886. Die 'Progressiewe beweging'[21] was 'n groep individue wat deur hul afkeur van Kruger se regering (eerder as 'n gedefinieerde beleid) verenig is. Hulle het die enigste onafhanklike Nederlandse koerant in die omgewing geteiken om hul standpunte oor te dra aan die leserspubliek. Hierdie koerant was die Pretoriase *Land en Volk*. Hierdie ontdekking lei tot een van die mees verrassende raakvlakke wat tot nog toe in die Nommerbende-narratiewe teëgekom is, naamlik met die koerant se jong redakteur, Eugène Marais.[22]

Marais het 'n groot rol gespeel in die formulering en uitbou van die 'Progressiewe' opposisie-propaganda, en dit is juis hierdie propagandistiese opposisionele kwaliteit waarna ons op soek is by die naspoor van die Holland-merker. In die laat 1880's het Marais reeds sy anti-Kruger houding in die

of the value of the vote. There can be no doubt that there are sections of the Volksraad to whom the presence of Dr. Jorissen and other "Hollanders" in the Government is obnoxious. The "Anglicized Africander" especially dislikes the Hollander, because the Hollander possesses usually an education and a culture superior to his own, and is more closely in sympathy with a Dutch-speaking community. But, what-

Natal Witness, *14 Julie 1883*

Good News.—That some of the Hollanders in our midst seriously contemplate packing up their "household gods," and sailing to "Yokohama" (Japan). It is to be hoped they will not forget to take with them the "New Constitution."

The Journal, 21 Julie 1891

gems. Taken altogether the young Hollander is a distinctly objectionable type and Transvaal public offices are stuffed with them.

The Journal, 2 Februarie 1892

Too Many Hollanders.—The genuine Afrikanders in the Transvaal are tiring of Hollander control. *Land and Volk* laments the fact that 75 per cent. of the Government officials hail from the Netherlands direct. That is to say, says the writer, "that for each Africander there are three Hollanders! If this is thought over calmly it is very discouraging. That large and beautiful office called "Government Building" is now nothing less than a small Holland. If one enters it he is in Holland from the floor to the third story. Everywhere strut stout gentlemen with musty tobacco and large shoes. It would be much better to call the building a Hollanders' hotel, for a Government Building in the right sense of the word it certainly is not.

The Journal, 8 Februarie 1892

The "Republikein's" Dream.

Correspondent of the "*Cape Times*."

The feeling against immigrants from Holland holding Government offices is very strong at present. It will probably lead to the rejection of Mr. Hok as Government Secretary when his term of office expires. The Attorney-General, who is a Hollander, is being attacked by both the English *Advertiser* and the Dutch *Republikein*, and, I should think, it is not unlikely that when his three years' contract with the Government is at end he will not be very anxious about his re-election. To illustrate the strong feeling there is on the subject, I shall translate a short article from Du Toit's organ, *De Republikein*, a paper which, to judge from this number, seems entirely devoted to criticism on particular Hollander officials and the Dutch nation as a whole. The article, which is only worth translating as exemplifying the sentiments of a large section of the Dutch Afrikander population, not from any literary merits, is headed "An Alarming Dream," and reads as follows:—

The Journal, 19 Junie 1896

Who Pulls the Strings?

Het Volk and the Hollanders

What Were Known Before.

To the Editor.

Sir,—The old Boer people have been vilified and cursed to further orders for the last God knows how many years. They have now at last done the thing that they have been defied to do for years past since the Vereeniging Treaty. The defiance, as the cry: "Let the Dutch declare their platform!" Well, they have done it. And who can find any fault with it?

It may be (and is being) said that the wording of the Het Volk political programme comes from the "Volksteun" kantoor, where "Dr." Engelenburg holds sway, and from which office we may at all times expect a Hollander variety of politics.

Rand Daily Mail, 8 Desember 1906

false satisfaction. He maintained their rights in a country in which the majority of the people were Dutch-speaking to strive for the language rights they felt themselves entitled to. In regard to teachers, they had not advocated taking a Hollander before an African-der, but if they could not get real efficiency otherwise they were justified in wishing to get Hollanders. He prophesied that the day would come when every teacher would be proficient in both languages. The Government would have to see to that. They must encour-

Rand Daily Mail, 15 Julie 1909

openbaar begin demonstreer, deur middel van sy politieke rubriek "Glimpses from the hoekie" in die *Transvaal Advertiser*. In 1889 word hy die redakteurskap van *Land en Volk* aangebied, wat hy aanvaar, en in 1891 koop hy saam met Jimmy Roos die koerant (Swart, 2003: 68-69), met die belofte om pro-Afrikaner en pro-ZAR te wees.

Marais se teiken was byna altyd president Kruger, dikwels met 'n steek na sy buitelandse adviseurs daarby. Hy kritiseer Kruger vir sy "'autocracy', [..] tolerance of corruption, '[...] servitude to Dr Leyds', [...] 'love of Catholics, Jews and Hollanders' and [...] 'loyal help and support for Rhodes'" (Swart, 2003: 69).

Die Hollanders is aanvanklik genooi deur President Burgers, en later (in 1884) deur Kruger self, om posisies te vul waarvoor die grotendeels onopgevoede, landelike bevolking van die ZAR nie geskik geag is nie (Sachs, 1973: 76; Reed,

1900: 86; Shaw, 1900: 34). Dit het gelei tot sogenaamde Hollandse 'bolwerke' in sektore van die staatsdiens, spoorweë en opvoedingstelsel, waar Hollanders die oorhand gehad het (Kuitenbrouwer, 2012: 48) en op hul beurt ook Hollanders aangestel het. Op voetsoolvlak is egter meestal van Afrikaners gebruik gemaak om 'laer' werk te verrig. Wat eers as 'n tydelike maatreël beskou is, is enkele jare later as 'n permanente (diskriminerende) stelsel beskou: "'Kruger's Hollanders', unambiguously European at a time when the locals were keen to run everything on their own, came to occupy these posts on a full-time basis – a development bitterly resented by the most strident of the ethnic nationalists" (Van Onselen, 1982: x).

Marais (en vele ander) se kritiek op Kruger se Hollanders kan ook verbind word aan 'n sielkundige en ideologiese afkeur van die historiese greep wat internasionale magte op die ZAR uitgeoefen het (Swart, 2003: 73). Hulle het die stryd vir die ZAR geformuleer in terme van 'n dichotomie tussen selfbeskikking of internasionale beheer, 'n keuse tussen Afrikaner en Hollander, tussen Uitlander of 'landszoon' (Swart, 2003: 86). In 'n republiek waar die Uitlanderkwessie al meer op die voorgrond geplaas is, was hierdie stryd maar een manifestering van die ontluikende nasionalisme wat nog verreikende gevolge sou hê.

In *Land en Volk* hoef nie ver gesoek te word om fel kritiek op hierdie Hollanders te vind nie. Swart (2003) verwys na 55 voorbeelde in die tydperk 1891-1896, en nog vele ander in ander publikasies. Die metafore wat in hierdie voorbeelde gebruik word, is allesbehalwe subtiel. Swart (2003:79) beskryf hul retoriek as 'n xenofobiese versmelting van sogenaamde "parasiete": "die Jood, die buitelandse kapitalis, en die Uitlander". Kruger word daarvan beskuldig dat hy Hollanders en Jode, wat hom "soos aasvoëls omring", verkies bo die lojale *landszoon* (Swart, 2003: 79). Die pro-Kruger *De Volksstem* word selfs herdoop die "Volkssmet" (Swart, 2003: 71).

Hierdie venynige aanvalle op die invloedryke Hollanders verberg miskien die feit dat hulle getalle in werklikheid redelik laag was, selfs vergeleke met immigrante uit Engeland:

> There is no official census material available from the ZAR, but decades later one former administrator estimated that there were approximately 226,000 white inhabitants in the republic, of which 150,000 were born in South Africa. Others have established that 5,000 to 6,500 people from the Netherlands settled in the Transvaal between 1884 and 1899, which, given the size of the white population – let alone the total population – was not an overwhelming number. (Kuitenbrouwer, 2012: 46)

Daar moet egter in gedagte gehou word dat die invloedsfeer van die Hollanders inderdaad merkwaardig was. Per persoon gereken was hulle heel moontlik die mees invloedryke inwoners van die ZAR. Die meeste immigrante was

ongeskoolde werkers en fortuinsoekers, terwyl die Hollanders 'n hoogs opgeleide groep administrateurs en burokrate in hoë posisies in die staatsdiens was (Kuitenbrouwer, 2012: 46). Selfs hier het hulle maar ongeveer 15 persent van die personeel uitgemaak, en tog was hulle in staat daartoe om 'n noemenswaardige rol op die hoogste vlakke van die regering, die spoorweë en die opvoedingsisteem te speel:

> During the 1890s, on average approximately 18% of all ZAR officials were born in the Netherlands. In 1897, their number was 306, compared to 682 of their colleagues who were born in the Transvaal and 478 who came from the Cape colony. Many *Hollander* officials still had quite influential positions: in 1897, thirteen of the twenty-three highest functions in the executive and judiciary branches of government were occupied by people from the Netherlands. Some important departments even had an almost entirely Dutch staff such as the state office (which combined the prime minister's office and the foreign office), the department of education and the departments involved with infrastructure. (Kuitenbrouwer, 2012: 48-49)

Ook in die onderwys en spoorweë was hul posisie sterk. In 1898 was 300 van 836 onderwysers in die ZAR van Nederlandse afkoms (Kuitenbrouwer, 2012: 53). Die *Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij* (NZASM), wat verantwoordelik vir die bou en bestuur van die spoorlyn na Delagoabaai was, se direkteure was bykans almal Hollanders, en meer as die helfte van die geskoolde werkers (so veel as 1700) ook. Baie van die ongeskoolde werkers onder hierdie Hollanders was Afrikaners. Dit is nie moeilik om hiervandaan die houdings teenoor hierdie 'ingevoerde base' in te beeld nie, veral byvoorbeeld in die polisiediens, waar lae-vlak amptenare direkte kontak met bendelede sou gehad het.

Die bekendste van die Hollanders was sekerlik staats-sekretaris Willem Johannes Leyds, wat hom ook die hoofteiken van baie 'Hollanderhaat' gemaak het:

> Why was Dr Leyds re-appointed? Why not a competent Afrikaner? Why is our country the only one in the world where a foreigner holds the reins?… Why were we told that the Delagoa Bay Railway must be built by a Hollander company to free us from dependence on England, and now we find ourselves dangerously in debt to England? (*Land en Volk*, 13 Oktober 1892 (vertaal) – aangehaal uit Swart, 2003: 81)

Hierdie haat is vanaf 1880 al sterker aangeblaas, en die intensiteit wat hierdie gevoel teen die vroeë 1890's bereik het, kan moeilik oorskat word (Kuitenbrouwer, 2012: 55). In die *Transvaal Advertiser* van 1893 (ná Marais reeds na *Land en Volk* vertrek het) lees ons:

> …never in the history of this country has there been so powerful a stirring up of the people – except in the case of a war, or an impending outbreak of hostilities – as has taken place during the first two months of this year. (*The Transvaal Advertiser*, 20 February 1893, aangehaal uit Swart, 2003: 81)

'n Bron uit 1900, wat nie voorgee om objektief te wees nie, gee 'n kleurvolle indruk van presies hoe sterk hierdie anti-Hollander gevoel was:

> […] I might explain who these much-hated Hollanders are. The Boers, as I have already pointed out, are a lazy, ignorant race, and after the great gold discovery they suddenly found themselves face to face with men and facts and circumstances with which they had neither enough knowledge nor enough energy to grapple. To meet this, Mr. Kruger imported from Holland a large number of somewhat low-class Dutch adventurers, to whom he entrusted almost every post of responsibility in the country. These Hollanders, as they are called, are perhaps the heaviest curse of all the curses in the Transvaal. Self-seeking, corrupt, tyrannous, spiteful, they robbed both Boer and Uitlander impartially, and, to forward their own bad ends, kept up a constant intrigue with Germany to thwart the interests of England. It is satisfactory to know that the true Boer hates them even more than the English. (Cust, 1900: 210)

Schutte (1968) wy in *De Hollanders in Krugers Republiek*, 1884-1899 'n hele hoofstuk aan die fenomeen van Hollanderhaat, en bespreek drie verskillende houdings teenoor Hollanders. Dit wissel van die relatief positiewe houding van die ou pro-Kruger Voortrekkers, tot die absolute afkeur van die liberale Transvalers (wat hulself merendeels Afrikaners genoem het, en meestal in die Kaap opgelei is), en ook die affiniteit van ander Uitlanders tot die Hollanders.

Dit sou 'n fout wees om die sosiale verhoudings in die ZAR slegs in terme van eenvoudige binêre opposisies te lees. Eerder is daar verskeie groepe wat elkeen op ander maniere teen die ander opgestel is. Daar is ruimte vir spekulasie rondom 'n strukturele ooreenkoms tussen die rol van die 27's en dié wat die Hollanders in die ZAR gespeel het. Die 27's se taak is om 'n tussenganger tussen die 26's en 28's te wees, en dit is in 'n sin ook die posisie waarin die Hollanders in die ZAR hulself bevind het:

> The Hollanders who were employed showed themselves even more anti-British than the average official Boer, and, generally speaking, did their utmost to keep the burghers and the Outlanders apart; doubtless because they realised that a better understanding between the two peoples would to a large extent put an end to their opportunities of personal advancement. (Reed, 1900: 109)

Ander skrywers van die tyd beskou die tussenganger-rol nie as een van vredemaker nie, maar eerder as kwaadstoker:

> You must do away as much as possible with the intriguing foreign element in South Africa - especially Hollander and German. They have fomented the discord between Boer and Englishman in the past, and will try and prevent the reconciliation desired by all right thinking people, and which will come about if we are left to ourselves. We do not want to be used any further as puppets of the German Emperor or any European combination, nor are we desirous of building up a Greater Holland. (Botha, 1900: 25)

Om te bepaal of so 'n strukturele ooreenkoms ook vir die bendelede aantreklik sou voorkom, is waarskynlik onmoontlik.

Buiten die vrese van magsoorheersing en Europese invloed, was Hollanderhaat ook gebaseer op morele oorwegings. Volgens Kuitenbrouwer (2012) is Hollanders gesien as sekulêr, met 'n liberale ingesteldheid teenoor kwessies soos drank en prostitusie. Hul stedelike waardes het gebots met die ZAR se oorwegend landelik-patriargale waardes:

> Most of the newcomers were born in an urban and cosmopolitan environment, while ZAR society was predominantly rural, with conservative and patriarchal values. Moreover, many Dutch had adopted more moderate views on faith, if not having completely abandoned it, while Boers were unshaken in their Calvinism […] In their eyes, many Dutch were badly behaved, drinking too much and cursing in public. Finally, the Boers accused immigrants of arrogance and contempt for the simple life led in the republics. […] *Hollanderhaat* manifested itself on specific issues that contemporaries associated with the presence of influential Dutch emigrants. Apparently, the idea of *stamverwantschap*, although it was embedded in certain institutions in the Transvaal, was not as popular in South Africa as many people in the Netherlands believed it to be. (Kuitenbrouwer, 2012: 48)

Hierdie persepsies is ook bevorder deur die Hollander-staatslui se hantering van wette rondom die wettiging van prostitusie in die ZAR, soos Van Onselen (1982) uitgebreid beskryf. Hier sien ons weer eens dat die Hollanders as 'n groep beskou word wat nie die waardes van die hoofstroom respekteer nie, en tog in 'n magsposisie sit – in staat om wette te maak wat die gemeenskap moet gehoorsaam. Die gehate groepie 'uitgeworpenes' is dus ook 'n elite wat aan die stuur van sake staan, ten spyte van die gemeenskap se teenstand. Binne die teoretiese raamwerk van die anti-gemeenskap wat hierbo bespreek is, is dit nóg 'n gepaste assosiasie vir 'n anti-gemeenskap soos die Nommerbendes om aan te neem en hul eie te maak.

Tydens die Anglo-Boereoorlog vind 'n interessante en tragiese verskuiwing plaas. Wanneer Pretoria in Britse hande val, word baie van die Hollanders, selfs hooggeplaastes soos die superintendent van onderwys, gedeporteer (Kuitenbrouwer, 2012: 122, 218). Die oorlog bring ook vir ons die verhaal

van die Hollanderkorps, wat deur misverstand of skandaal 'n onverwagte aantrekkingskrag by die Holland-merker gevoeg het.

Herman Coster, een van die stigterslede van die Hollanderkorps, was 'n begaafde jong regsgeleerde, maar was nie gewild by Kruger nie. Tydens 'n dispuut in 1897 snou die president hom toe dat, as daar oorlog kom, die Hollanders agter hul lessenaars sou bly sit terwyl die Boere sou moes gaan veg (Kuitenbrouwer, 2012: 190). Ten spyte van 'n verskoning van Kruger self, bedank Coster onmiddellik, maar bly agter in Johannesburg as ondersteuner van die Boeresaak. In 1899 neem hy saam met die ander ongeveer 150 Hollanders in die Hollanderkorps deel aan die inval van Natal.

Op die 21ste Oktober beleef hulle hul vuurdoop by die slag van Elandslaagte. Bykans die helfte van die Hollanderkorps word in die slag gedood, gevange geneem, of gewond. In Nederland dien die slag as simbool van die eenheid van Boer en Hollander, 'n bloeddorstige herlewing van die stamverwantskap. Coster sterf ná 'n kopskoot en word in Nederland as held vereer.

Elandslaagte is egter ook 'n bewys van die verskil tussen die stamverwante. Die Boere, oorweldig deur 'n oormag Britse soldate, volg die guerrilla-strategie wat ook in die oorblywende gedeelte van die oorlog aangeneem is, en trek terug. Die Hollanders, geskool in die Europese verdedigingslyn-strategie, staan hul man, en word, sonder die ondersteuning van die Boere-soldate, afgemaai. Ná die slag is die Boere-bevelvoerders briesend oor dié dwase strategie, en die Hollanderkorps word ontbind. Nog later loop gerugte (vurig ontken deur die Hollander-veterane) dat daar die vorige aand beslag gelê is op 'n besending whisky, wat eintlik die Hollanders se traagheid in die veld veroorsaak het (Kuitenbrouwer, 2012: 191-192).

In sy geheel, en vanuit die perspektief van die anti-gemeenskap, skep so 'n episode egter nie 'n negatiewe beeld nie. Trouens, dit kan in dieselfde lig gesien word as die meedoënlose moed van die Russiese weermag in die Tweede Wêreldoorlog, wat die Marashea-bendes so beïndruk het dat hulle hulself na die Russe vernoem het. Selfs die whisky-gerugte sou nie in die gedagtes van 'n struikrower of gevangene negatiewe konnotasies dra nie. As dit as oorsprong van die Holland-merker oorweeg word, bied dit minder oortuigingskrag as die Hollanders in die ZAR se staatsdiens. Waarskynlik sluit die twee mekaar egter nie uit nie.

Ná die oorlog word steeds vele verwysings na Hollanders gevind (sowel in koerante as sekondêre bronne). Die vertoon is nie so bitter soos in die periode 1880-1899 nie, maar die beeld word nie positief of simpatiek nie. Ons lees in 1903 van Hollanders wat in Pretoria 'n kleinskaalse oproer veroorsaak,[23] en in 1908 hoor ons weer gerugte van eerste minister Botha van die Het Volk-regering "that Hollanders, Krugerites and a large section of Predikants were

engaged in a desperate intrigue against him and his policy of closer union and conciliation" (Garson, 1966: 117). Die Het Volk-regering se anti-Hollander houding is minder sterk as die sentimente aangeblaas deur Eugène Marais in *Land en Volk*, maar daar is nie sprake van 'n drastiese ommekeer nie.

Daar kan aangeneem word dat, in die sikliese vloei van idees tussen gemeenskap en koerant, die Holland-merker, met die nodige negatiewe/positiewe propagandistiese konnotasies, so opmerklik was dat die ontluikende mynbendes dit vir hulself kon toe-eien. As 'n mens die verbeelding wel die vryheid sou gun om só 'n oordragsituasie in te beeld, kom talle moontlikhede na vore: 'n aanhoudingsel in 'n polisiestasie, 'n gesprek tussen twee gefrustreerde polisie-beamptes, 'n bendeleier met sy ore gespits. Andersyds is dit ewe maklik om bloot Nongoloza met 'n uitgawe van *Land en Volk* onder die arm voor te stel – vergesog is dit nie.

Dit sou onverantwoordelik wees om te veel te spekuleer oor die presiese wyse waarop bendelede hierdie merker oorgeneem het. Dit is egter nie nodig om te spekuleer nie. Die intieme verhouding tussen gemeenskap en anti-gemeenskap bied oorgenoeg kontaksituasies vir hierdie soort betekenisoordrag, en ander bewyse (uniforms, hiërargieë) oortuig reeds dat dit by die Nommerbendes ook die geval was.

10. Slot

Die vraag na die oorsprong van die Holland-merker is een wat met selfvertroue eerder as sekerheid beantwoord moet word. In hierdie ondersoek is die gebruiksvorme van dié verrassende verskynsel in die konteks van ander nasionaliteitsmerkers in Suid-Afrikaanse bendes beskou. Sodoende is 'n aanduiding van die nodige assosiatiewe prosesse verkry, waarmee gesoek kon word na potensiële oorspronge. Die konsep van die anti-taal en die anti-gemeenskap is sentraal tot die benadering wat hier gevolg is. 'n Beskouing van die onderskeie beskikbare media-platforms, in navolging van die oorspronge van ander nasionaliteitsmerkers, het gelei tot die gevolgtrekking dat romans en films waarskynlik buite rekening gelaat kan word. Koerante het egter 'n aanduiding gegee van 'n geskikte assosiasie met die Holland-merker, geleë in 'n ontluikende nasionalistiese xenofobie gerig teen hooggeplaaste Nederlandse amptenare in president Kruger se ZAR-regering. Daar is bevind dat hierdie verwysing, uit alle beskikbares, die mees waarskynlike oorsprong van die Holland-merker in die Nommerbendes is.[24]

Universiteit van Fort Hare

Bronnelys

Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* New York: Verso.

Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture.* Oxford: Routledge.

Botha, Martin. 2012. *South African Cinema 1896–2010.* Bristol: Intellect Books.

Botha, P.M. 1900. From Boer to Boer and Englishman. In: *Foreign and Commonwealth Office Collection (1900)*. The University of Manchester: The John Rylands University Library.

Cinguin, Chantal. 1987. The archaeology of the sign. In: Deely, J.N. & Evans, J.D. (eds.). *Semiotics.* London: University Press of America. p. 179-191.

Cust, Henry. 1900. The Dutch in South Africa. *The North American Review* 170(519): 198-211.

Eyman, Scott. 1997. *The Speed of Sound: Hollywood and the Talkie Revolution 1926-1930.* New York: Simon & Schuster.

Fanon, Frantz. 1964. *The Wretched of the Earth.* New York: Grove Press.

Garson, N.G. 1966. 'Het Volk': The Botha-Smuts Party in the Transvaal, 1904-11. *The Historical Journal* 9(1): 101-132.

Glaser, Clive. 2000. *Bo-Tsotsi: The Youth Gangs of Soweto, 1935-1976.* Cape Town: David Philip.

Halliday, M.A.K. 1976. Anti-languages. *American Anthropologist* 78(3): 570-584.

Jensen, Steffen. 2008. *Gangs, Politics and Dignity in Cape Town.* Johannesburg: Wits University Press.

Kuitenbrouwer, Vincent. 2012. *War of Words: Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Kynoch, Gary. 2005. *We Are Fighting the World: A History of the Marashea Gangs in South Africa, 1947-1999.* Pietermaritzburg: UKZN Press.

Lovejoy, Al. 2005. *Acid Alex.* Cape Town: Zebra Press.

Mahoney, Michael. 2012. *The Other Zulus: The Spread of Zulu Ethnicity in Colonial South Africa.* London: Duke University Press.

Mersey, R.D. 2010. Re-evaluating Stamm's theory of newspapers and communities in a new media environment: Toward a new theory based on identity and interdependence. *Northwest University School of Law Review* 104(2): 517-536.

Parker-Lewis, Heather. 2006. *God's Gangsters?: The History, Language, Rituals, Secrets and Myths of South Africa's Prison Gangs.* Cape Town: Ihilihili Press.

Reed, J.H. 1900. The Transvaal from without: a brief history of the Boers and their country. In: *Foreign and Commonwealth Office Collection (1900)*. The University of Manchester: The John Rylands University Library.

Schutte, G.J. 1968. *De Hollanders in Krugers Republiek 1884–1899.* Mededelings van die Universiteit van Suid-Afrika. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.

Shaw, Courtenay. 1900. Groot-Brittannië en de Zuid-Afrikaansche republieken. In: *Foreign and Commonwealth Office Collection (1900).* The University of Manchester: The John Rylands University Library.

South Africa. 1913. *Department of Justice Annual Report* 1912. Pretoria.

Stamm, Keith. 1985. *Newspaper Use and Community Ties: Toward a Dynamic Theory.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Steinberg, Jonny. 1998. *The Number: One Man's Search for Identity in the Cape Underworld and Prison Gangs.* Johannesburg: Jonathan Ball.

Swart, Sandra. An irritating pebble in Kruger's shoe – Eugène Marais and *Land en Volk* in the ZAR, 1891-1896. *Historia* 48(2): 66-87.

Vale, Louise. 2009. About the newspaper. In: *Grocott's Mail Digital Edition.* Aanlyn beskikbaar: www.grocotts.co.za. Geraadpleeg, 27 Oktober 2014.

Van Onselen, Charles. 1982. *New Babylon New Nineveh: Everyday Life on the Witwatersrand, 1886-1914.* Johannesburg: Jonathan Ball.

Van Onselen, Charles. 1984. *The Small Matter of a Horse: The Life of Nongoloza Mathebula, 1867-1948.* Johannesburg: Ravan Press.

Weyers, A.P. 2008. 'n Penologiese ontleding van gevangenisbendes as internasionale verskynsel. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling: UNISA.

Note

1. kryger
2. opdrag
3. rang binne bende
4. diens doen
5. uitkyk vir
6. bedreig
7. 'ware man'
8. geloop
9. wil hê
10. polisie
11. onderhandel, praat
12. kry
13. oningelyfde gevangenes
14. In die Nommerbendes word byvoorbeeld 'hondjie' gebruik vir 'n tuisgemaakte aansteker (Weyers, 2008: 436).
15. Dit skakel op interessante wyse met die ontstaansmite van die Nommerbendes en die slagting van die bees Rooiland, op wie se vel die wet van die bendes afgedruk is. Slagting word geassosieer met die wet van die bendes.
16. Hierná is wel nuwe assosiasies met bestaande simbole geskep.

17. Vir Nederlandse lesers: in Afrikaans is 'hol' 'n kru woord vir 'anus'.
18. Ook bekend as die Suid-Afrikaanse Oorlog. Hierdie benaming word gebruik, met kennisname van die probleme rondom beide name vir hierdie oorlog.
19. Al het ons ook Tweede Wêreldoorlog-films oorweeg, is die rol van Nederlande in die oorlog dit baie onwaarskynlik dat geskikte propagandistiese uitbeeldings gevind sou word.
20. http://0-infoweb.newsbank.com.wam.seals.ac.za
21. Swart bespreek die problematiese etiket 'progressief' in hierdie geval as 'n metafoor gebou op die idee van voorwaartse beweging sonder verlies aan stabiliteit. 'Progressief' het byvoorbeeld nie 'n ander houding ten opsigte van rasse-aangeleenthede beteken nie (Swart, 2003: 73). Prominente lede was onder andere generaal Piet Joubert, Ewald Esselen, Carl Jeppe, R. K. Loveday, Lukas Meyer, Louis Botha en Schalk Burger (Swart, 2003: 84).
22. Meeste lesers sal weet dat Marais later een van die belangrikste vroeë digters in Afrikaans geword het.
23. Alhoewel daar nie in Suid-Afrikaanse databasisse tekens hiervan gevind kon word nie, berig die Britse *Daily Telegraph* en die Australiese *The Register* kortliks hieroor (17, 18 Februarie, 1903).
24. Die navorser wil graag sy dank uitspreek aan die keurders van hierdie artikel vir besonder opbouende voorstelle.

De status van het Afrikaans in Zuid-Afrika en in de Nederlandssprekende landen

Willy Martin

The status of Afrikaans in South Africa and in the Dutch-speaking countries
In this article the present situation of Afrikaans is described together with the perception of its status both in South Africa and in the Dutch-speaking countries. The discussion rests on sensus data as well as data obtained through a survey of native speakers and speakers with a good knowledge of the language and the country (in both instances predominantly academics). The article is divided into ten parts, each of them dealing with a particular aspect of the notion 'status'. The following topics, amongst others, receive attention: the continued existence or the nearby extinction of the language, its functional and/or symbolic value, the role of government in the maintenance of the language, the variation within Afrikaans and the problem of standardization, etc. The basic aim of this article is to present a balanced perspective on the present situation of Afrikaans and perceptions thereof.

1. Inleiding

Dit artikel is een lichtjes aangepaste versie van een stuk dat ik eerder dit jaar (maart 2015) op vraag van de redactie in het Vlaams artistiek tijdschrift *Ambrozijn* publiceerde. Mede aanleiding voor de vraag naar de 'status' van het Afrikaans was de opgelaaide interesse voor en berichtgeving over Zuid-Afrika na het overlijden van Mandela op 4 december 2013. Het was de *Ambrozijn*-redactie daarbij niet ontgaan "hoe weinig Afrikaans nog aan bod kwam, tenzij in enkele interviews en in de nogal theatrale bisschop Tutu …".

Zoals dat meestal bij dergelijke verzoeken gaat, legde ik de vraag eerst even bij mij in de week om later, na rijp beraad, te antwoorden dat ik het gevraagde artikel wel wilde schrijven op voorwaarde dat de redactie enig geduld wilde oefenen en akkoord kon gaan met het feit dat ik me niet alleen op eigen ervaring zou baseren, maar tevens een beroep zou doen op informanten en daarvoor een kleine enquête wilde organiseren. Iets wat mij welwillend werd toegestaan.

Nu zijn er bij het beantwoorden van een onderzoeksvraag ruwweg drie mogelijkheden:

a. ofwel probeert men de vraag vanuit de eigen ervaring te beantwoorden (introspectie);
b. ofwel gebruikt men de ervaring/inzichten van anderen om de vraag te beantwoorden (enquête);

c. ofwel verzamelt en analyseert men (objectieve) gegevens en literatuur die een antwoord kunnen geven op de initiële vraag (literatuur- en data-/corpusanalyse).

Deze mogelijkheden kunnen ook gecombineerd worden.

Werkwijze (a) heeft het voordeel snel(ler) te werken, maar het nadeel subjectief, alleen op eigen intuïtie gebaseerd te zijn. Werkwijze (b) is in feite ook subjectief, maar wordt door de 'intersubjectiviteit' 'geobjectiveerd'. Werkwijze (c) ten slotte is het meest tijdrovend, maar heet ook het meest objectief te zijn.

Het moge duidelijk zijn dat ik niet voor (a) gekozen heb. Anderzijds was het opzetten van een eigen dataverzameling veel te tijdrovend en viel ze ook buiten het bestek van het gevraagde artikel. Ik heb dus geopteerd voor een bevraging van proefpersonen gecombineerd met gegevens uit de literatuur en met 'objectieve' data die mij ter beschikking stonden.

Een en ander leidde tot het in *Ambrozijn* 32, 4 (2014-2015) gepubliceerde artikel (pp. 5-41). Ik ben de redactie van *Ambrozijn* dankbaar dat zij mij toestond dit artikel ook in een Zuid-Afrikaans tijdschrift te publiceren zodat het ook in de Afrikaanssprekende landen van een zekere bekendheid zou kunnen genieten, al is het oorspronkelijk voor een Nederlandstalig publiek geschreven. Dat oorspronkelijke karakter blijkt o.m. ook uit de woordverklaringen Afrikaans-Nederlands die hier en daar voorkomen. Ik heb ze intact gelaten omdat ze ook voor de Afrikaanstalige lezer informatief kunnen zijn (op verschillen of moeilijkheden wijzen).

2. De mini-enquête

Aangezien 'status' een vrij vaag woord is dat zowel op een 'feitelijke toestand' als op een 'zeker aanzien' kan wijzen, heb ik de overkoepelende vraag concreter gemaakt door haar in tien subvragen op te splitsen en die vervolgens aan zesentwintig (26) informanten per e-mail voor te leggen. De meesten van de respondenten waren mij bekend. Zij dienden aan de volgende criteria te voldoen:

- moedertaalspreker Afrikaans te zijn, of, zo niet, over een goede kennis van het Afrikaans te beschikken;
- taalbewust te zijn, in staat te zijn zich een onderbouwd/deskundig oordeel te vormen over een taalsituatie, i.c. de taalsituatie in Zuid-Afrika;
- idealiter, indien niet-moedertaalspreker van het Nederlands, over enige kennis van het Nederlands en de Nederlandse taalsituatie te beschikken.

De vragenlijst was in het Nederlands en in het Engels gesteld. Antwoorden konden gegeven worden in het Afrikaans, het Nederlands of het Engels. Vragen konden onbeantwoord worden gelaten, bv. indien men zich ter zake onbevoegd achtte. De lengte van de antwoorden was vrij. De gemiddelde lengte van de ingevulde vragenlijst was vier A4'tjes, met één pagina als onder- en negen pagina's als bovengrens.

Er werden 23 lijsten geretourneerd, maar één informant wenste liever niet vermeld noch geciteerd te worden, zodat ik uiteindelijk beschikte over 22 lijsten, ingevuld door:

- 14 moedertaalsprekers Afrikaans;
- 5 moedertaalsprekers Nederlands;
- 1 moedertaalspreker Engels;
- 1 moedertaalspreker Sepedi;
- 1 moedertaalspreker Tsonga.

Tien van de respondenten waren vrouwen, twaalf waren mannen. De meesten waren 50-plussers. Aan de respondenten werd meegedeeld dat hun naam (+ korte achtergrondinformatie: moedertaal, functie etc.) zou worden meegedeeld, tevens dat er mogelijkerwijze ampel geciteerd zou kunnen worden uit de gegeven antwoorden (met bronvermelding). Wensten zij dat niet, dan dienden zij dat expliciet te vermelden. Behalve de reeds vermelde, buiten beschouwing gelaten, informant, heeft geen van de overige informanten van deze mogelijkheid gebruikgemaakt.

De vragenlijst en de lijst van informanten zijn achteraan in dit artikel resp. als bijlage 1 en 2 opgenomen.

Zoals uit de lijst van de informanten blijkt, vertoont de selectie een sterk 'academische' inslag. Dat hoeft niet per se een nadeel te zijn. Integendeel, van academici mag op zijn minst een genuanceerd en beargumenteerd antwoord verwacht worden. Daarenboven, gegeven een der criteria (vermogen tot taalreflectie) was deze selectie ook min of meer te verwachten. Hoe dan ook, 22 respondenten blijft een relatief kleine steekproef en ongetwijfeld zou een andere keuze een enigszins ander beeld hebben opgeleverd. Toch was ik aangenaam verrast door het brede spectrum van antwoorden dat op deze wijze bekomen werd. Daarnaast kon ik beschikken over zogenaamd objectieve data afkomstig uit de volkstelling (sensus 2011).

3. De volkstelling van 2011

In 1980, 1996, 2001 en 2011 werd er in Zuid-Afrika telkens een 'sensus', een volksraadpleging, georganiseerd waarbij enquêteurs van deur tot deur bij de

bevolking een aantal gegevens verzamelden o.m. over de gebruikte huistaal. Ik heb dankbaar gebruikgemaakt van een deel van de resultaten zoals gepubliceerd in het referaat van Frank S. Hendricks (2014a), "Die aktuele situasie ten opsigte van Afrikaans na aanleiding van die sensus", en in het boek *Grammatica van het Afrikaans* van Annelies Verdoolaege en Jacques van Keymeulen (2013). Overigens vermeldden veel respondenten zelf gegevens uit de sensus, voornamelijk als antwoord bij de eerste vraag.

Voor mij waren deze data een welkome aanvulling op en/of specificatie/onderbouwing/nuancering van opinies en bevindingen van de respondenten als reactie op de vragenlijst. In wat volgt, zal ik dan ook eerst elke vraag kort inleiden, vervolgens per vraag de respondenten zelf aan het woord laten, daarbij rijkelijk gebruikmakend van hun antwoorden. Waar ik dat nodig acht, zal ik zelf aanvullende commentaar/informatie geven, in de hoop dat de lezer, op basis van een en ander, in staat zal zijn voor zichzelf een oordeel te vormen. Het artikel zal op die manier niet alleen *over* het Afrikaans gaan, maar tevens gedeeltelijk *in* het Afrikaans geschreven zijn (weliswaar met woordverklaringen daar waar bepaalde woorden voor een Nederlandstalige volslagen onbekend werden geacht of tot misverstanden konden leiden).

4. Vragen en antwoorden

4.1. *Is het einde van het Afrikaans in zicht? En, zo ja, waarom?, zo neen, waarom niet?*

Vóór 1994 waren er in Zuid-Afrika slechts twee officiële (*amptelike*) talen, namelijk Engels en Afrikaans. De zwarte Afrikatalen waren beperkt tot gebruik in de zogenaamde *tuislande*. Na 1994 zijn er elf ambtelijke talen waarvan Afrikaans er een is en Engels de lingua franca. Zodoende is het Afrikaans zijn bevoorrechte positie als taal van de overheid/regering kwijt. Men zou dus kunnen stellen dat het Afrikaans de enige taal is in Zuid-Afrika die, sinds het verdwijnen van de apartheid, statusverlies heeft geleden. Impliceert deze situatie nu dat het Afrikaans bedreigd is, zodanig zelfs dat 'het einde in zicht is'?

Alle respondenten zijn het er unaniem over eens dat, wie dat laatste beweert, schromelijk overdrijft. Hun 'neen' is klaar en duidelijk. Meestal gaat die ontkenning trouwens vergezeld van een versterking, wat erop wijst dat de vraag gevoelig lag en op zijn minst als prikkelend en uitdagend ervaren werd. Enkele voorbeelden ter illustratie (ik onderstreep de versterking):

- Daar is in 2014 <u>nie sprake</u> van die einde van die Afrikaanse taal <u>nie</u>.
- Nee, <u>beslis nie</u>.

- Die afgelope jaar [2013] is daar 'n 'ontploffing' van nuwe Afrikaanse skrywers, toneelstukke, en films, wat daarop dui dat die taal in oplewing is.
- BESLIS NIE. [in kapitaaltjes]
- Afrikaans groei steeds [= nog altijd] sover ek weet.
- Nee, hoegenaamd nie.
- Neen! [met uitroepteken]
- In geen geval is 'het eind' in zicht.
- Nee, dat geloof ik voor geen ogenblik.
- Volstrekt niet!
- Ek glo geensins dat die einde van Afrikaans in sig is nie.

Heel vaak wordt juist op het tegenovergestelde gewezen: het Afrikaans is een springlevende, creatieve taal wat blijkt uit de bloei van literatuur, film, muziek, *kunsfeeste* [= kunstfestivals], *tv-sepies* [= tv-soaps]. Eén van de informanten formuleert het als volgt:

> Die taal is wel onder druk wat sy amptelike posisie en funksies betref, maar daar is onteenseglik 'n groot lewenskragtigheid wat na vore kom op verskeie terreine, te wete die gepubliseerde formele letterkunde (poësie, prosa en drama) wat steeds [= nog steeds] by verre die sterkste letterkunde in die land is, die hoeveelheid Afrikaans wat steeds geskryf word in koerante, tydskrifte en ook op die internet ('n groot aantal Afrikaanstalige webwerwe [= websites] is baie [= zeer] aktief), die populêre musiek in Afrikaans wat 'n bloeityd beleef soos [= zoals] nog nooit tevore nie, die aantal Afrikaanstalige dramaproduksies wat op kunsfeeste reg oor [door heel] die land aangebied word, die groot aantal kunsfeeste waar Afrikaans in verskillende vorme tot uiting kom en wat deur Afrikaanse mense georganiseer word. (Heilna du Plooy)

Vooral *op voetsoolvlak* [= in de gewone, dagelijkse omgang] doet Afrikaans het heel goed, zelfs 'beter' dan vroeger. In die zin dat "in die geheel daar meer ontspanne as ooit word omgegaan met Afrikaans as lekker gesels-, kuier- en singtaal [= praattaal, bij bezoek, bij het zingen]. 'n Engelse, Zoeloe en Sotho-woord of uitdrukking so nou en dan in 'n gesprek of 'n hele gesprek in Engels in 'n Afrikaans geselskap, is regtig [= helemaal] nie meer erg nie. Dit is ook nie 'n teken van 'n swak opvoeding nie. Inteendeel. Dit sê eerder dat die spreker deel voel van 'n groter geheel van taalgemeenskappe én op sy gemak voel met sy posisie in hierdie groter geheel" (Carina van der Walt).

In feite is iedereen ervan overtuigd dat een taal eerst dan met uitsterven bedreigd wordt als "er geen onderwijs meer gegeven wordt, als er geen boeken meer gedrukt worden en geen wetten meer geslagen worden in die taal en als het aantal sprekers ervan drastisch afneemt" (Piet van Sterkenburg).

Dat alles is bij het Afrikaans klaarblijkelijk niet het geval, wat niet wegneemt

dat het Afrikaans in Zuid-Afrika problemen ondervindt. De voornaamste indicatoren die licht kunnen werpen op de status, de actuele situatie van een taal, in ons geval het Afrikaans, zijn van:

- demografische;
- economische;
- politieke;
- culturele;
- educatieve;
- en sociale aard.

Op elk van die indicatoren ga ik, in wat volgt, dieper in.

4.1.1. Demografische indicatoren: stijging en daling

Een taal sterft pas uit met de laatste spreker ervan en natuurlijk weet niemand hoe het met het Afrikaans gesteld zal zijn over honderd of tweehonderd jaar, net zomin als dat voor andere talen bekend is. Wanneer het aantal sprekers evenwel drastisch daalt, dan is dat op zich een sterke indicator dat het voortbestaan van de taal in kwestie ernstig bedreigd is. Het eerste argument dat de meeste informanten aanhalen ten bewijze van het voortbestaan van het Afrikaans is dan ook:

- het grote en nog steeds groeiende aantal sprekers van het Afrikaans
- én de wijde verspreiding ervan dwarsdeur die land [= over heel het land].

Tabel 1 laat de absolute en relatieve stijging/daling van het aantal sprekers per taal zien op basis van de sensuscijfers van 2001 en 2011 (zie Hendricks, 2014a):

Tabel 1: *Evolutie (2001-2011) huistalen in absolute en relatieve cijfers op basis van sensusdata*

Huistaal	2001		2011	
Zoeloe	10.677.305	(= 23,80%)	11.587.374	(= 22,70%)
Xhosa	7.907.153	(= 17,60%)	8.154.258	(= 16,00%)
Afrikaans	5.983.426	(= 13,30%)	6.813.491	(= 13,50%)
Noord-Sotho (Sepedi)	4.208.980	(= 9,40%)	4.618.576	(= 9,10%)
Engels	3.673.203	(= 8,20%)	4.892.623	(= 9,60%)
Tswana	3.677.016	(= 8,20%)	4.067.248	(= 8,00%)
Zuid-Sotho (Sesotho)	3.555.186	(= 7,90%)	3.849.563	(= 7,60%)
Tsonga	1.992.207	(= 4,40%)	2.277.148	(= 4,40%)
Swati	1.194.430	(= 2,70%)	1.297.046	(= 2,50%)
Venda	1.021.757	(= 2,30%)	1.209.388	(= 2,40%)
Ndebele	711.821	(= 1,60%)	1.090.223	(= 2,10%)
Andere	217.293	(= 0,50%)	828.258	(= 1,60%)
Gebarentaal	n.v.t.		234.655	(= 0,50%)
Totaal	44.819.778	(= 100%)	51.770.560	(= 100%)

Tabel 2 laat de geografische spreiding (in relatieve cijfers) zien van resp. Afrikaans, Engels, Zoeloe en Xhosa over de negen provincies, aangevuld met de grootste huistaal per provincie (indien anders dan één van de vier genoemde wordt ook het relatieve cijfer gegeven):

Tabel 2: *Geografische spreiding van de meest gebruikte huistalen volgens de sensus van 2011*

	Afrikaans	Engels	Zoeloe	Xhosa	Totaal aantal sprekers	Grootste taal
Wes-Kaap	49,70	20,20	0,40	24,70	5.675.604	Afrikaans
Oos-Kaap	10,60	5,60	0,50	78,80	6.458.325	Xhosa
Noord-Kaap	53,80	3,40	0,80	5,30	1.127.683	Afrikaans
Vrystaat	12,70	2,90	4,40	7,50	2.675.777	Sesotho (64,20)
Kwazulu-Natal	1,60	13,20	77,80	3,40	10.153.789	Zoeloe
Noord-Wes	9,00	3,50	2,50	5,50	3.457.004	Tswana (63,40)
Gauteng	12,40	13,30	19,80	6,60	12.075.861	Zoeloe
Mpumalanga	7,20	3,10	24,10	1,20	3.998.726	Swati (27,70)
Limpopo	2,60	1,50	1,20	0,40	5.338.675	Sepedi (52,90)

Tabel 3 ten slotte laat de evolutie (2001-2011) zien van het Engels en het Afrikaans volgens bevolkingsgroepen:

Tabel 3: *Evolutie (2001-2011) van het aantal 'huistaalsprekers' Afrikaans en Engels in absolute en relatieve cijfers, uitgesplitst naar bevolkingsgroep, gebaseerd op Verdoolaege & Van Keymeulen (2013)*

	swartmense	bruinmense	Indiërs/ Asiate	witmense	totaal
Afrikaans 2001	253.282	3.173.972	19.266	2.536.906	5.983.426
	0,70	79,50	1,70	59,10	13,30
Afrikaans 2011	602.166	3.442.164	58.700	2.710.461	6.813.491
	1,50	75,80	4,60	60,70	13,50
Engels 2001	183.631	756.067	1.045.845	1.687.661	3.637.204
	0,50	18,90	93,80	39,30	8,20
Engels 2011	1.167.913	945.847	1.094.317	1.603.575	4.811.652
	2,90	20,80	86,00	36,00	9,90

Enkele kanttekeningen bij de tabellen:

Afrikaans is de op twee na meest gesproken taal in Zuid-Afrika na Zoeloe en Xhosa maar vóór Engels; het telt bijna 7 miljoen sprekers, dit is bijna 2 miljoen meer dan het Engels (met bijna 5 miljoen); het is gegroeid met ruim 800.000 sprekers (zij het slechts lichtjes in relatieve cijfers: stijging 0,20%) in vergelijking met de vorige opname, en dat ondanks de grote emigratie (naar schatting wonen ongeveer 1 miljoen sprekers van het Afrikaans buiten Zuid-Afrika); met 7 miljoen

sprekers behoort het Afrikaans tot de 150 meest gesproken talen (op zowat 6.500 talen over de hele wereld gesproken); verder staat het Afrikaans ook sterk als *sekondêre taal* (= tweede taal).

"Na bewering is daar baie andertaliges (meestal swartmense) in Suid-Afrika wat Afrikaans as tweede of volgende taal verstaan of praat. 'n Gesiene [= van aanzien] jong swartman het onlangs aan 'n bejaarde vriend van my gesê dat as Afrikaans dwarsdeur die land gepraat sou word, almal mekaar sou verstaan." (Helena Liebenberg)

Verdoolaege en Van Keymeulen (2013:7) maken de bovenstaande bewering concreter, 'feitelijker' waar zij schrijven: "Naast de moedertaalsprekers van het Afrikaans zijn er nog evenveel tweede- of derdetaalgebruikers. Meer dan 13 miljoen kunnen dus Afrikaans praten en begrijpen." Een en ander wijst dus op een ruime, brede verspreiding van het Afrikaans als tweede of derde taal.

Uit tabel 3 blijkt dat van alle blanken 61% Afrikaans spreekt en 36% Engels. Van alle kleurlingen (*bruinmense*) spreekt 76% Afrikaans, 20% Engels. Afrikaans wordt dan ook meer door niet-blanken (kleurlingen, zwarte mensen en Indiërs samen = ruim 60,50%) dan door blanken (39%) gesproken. Dat het andersom zou zijn en Afrikaans een *witmens se taal* zou zijn, is een van de misvattingen die onder Nederlandstaligen heerst. In cijfers uitgedrukt gaat het om:

- 3.442.164 *bruinmense* (50,50%);
- 602.166 *swartmense* (9%);
- 58.700 mensen van Indische of Aziatische origine (bijna 1%);
- en 2.710.461 *witmense* (39%) die Afrikaans als huistaal gebruiken.

Afrikaans wordt meer dan de andere talen als huistaal over het hele land gebruikt. In vijf van de negen provincies wordt het door meer dan 10% van de bevolking gesproken, tegenover Engels en Zoeloe (in drie provincies) en Xhosa (in twee).

Het aantal Afrikaanstaligen is in het laatste decennium met ruim 830.000 sprekers toegenomen. In tegenstelling met wat men zou kunnen verwachten, is die toename het sterkst bij de *swartmense* (+ 348.884), vervolgens bij de *bruinmense* (+ 268.192) en slechts in derde instantie bij de *witmense* (+ 173.555) (zie tabel 3).

Van alle 'grote' talen is het Engels zowel absoluut als relatief gesproken het sterkst gegroeid als huistaal (resp. met 1.219.420 en 1,40%) wat o.m. verklaard kan worden door het feit dat het Engels taalpolitiek gesproken begunstigd is geworden sinds 1994. Hendricks (2014a) citeert Webb die daarover het volgende zegt: "Dis klaarblyklyk […] 'n geval van taalverskuiwing: Suid-Afrikaanse burgers wat van huistaal verander – van veral 'n Afrikataal na Engels. En dit het waarskynlik veral onder stedelike jongmense voorgekom en in die besonder begin aan ons hoërskole en ons universiteite."

Het bovenstaande citaat maakt ook duidelijk dat de sensusstatistieken een aantal *versweë aspekte* bevatten en dus niet over alles even duidelijke informatie verschaffen, het gevolg van het feit dat de vragen over taalgebruik niet alle voldoende expliciet waren. Hendricks somt vier dergelijke aspecten, *stiltes*, op:

- Er is geen (volledige) duidelijkheid omtrent het soort Afrikaans dat gebruikt wordt. In de woorden van Hendricks (2014a): "Die sensuscyfers blyk m.i. lig te werp op Afrikaans soos dit gepraat word – dus op Praatafrikaans oftewel op Omgangsafrikaans – en nie op Suid-Afrikaners se vaardigheid om Afrikaans te kan skryf nie."
- Ook binnen het gesproken Afrikaans, het informele Omgangsafrikaans, is het uit de sensusdata niet duidelijk om welke variëteit van het Afrikaans het gaat. Men kan vermoeden dat het bij de *bruinmense* aan de West-Kaap gaat om "veral bruin persone uit die werkersklas wat tuis is in Kaapse Afrikaans, terwyl 'n groot aantal van die persone in die Noord-Kaap wat Afrikaans as hul huistaal aangedui het, sprekers van verskillende subvariëteiten van Oranjerivierafrikaans behoort te wees". Op het aspect van interne variatie wordt verder nog uitvoerig ingegaan (zie vraag 8).
- Aangezien het uit de sensuscijfers niet duidelijk is welke variëteit van het Afrikaans gebruikt wordt, weten wij ook niet hoeveel huistaalsprekers van het Afrikaans de standaardvariëteit beheersen.
- Evenmin weten wij wat hun tweede of volgende taal is (zie ook hierboven). In dat verband wijst Hendricks op het in Zuid-Afrika vooral onder de blanke Afrikaanstalige bevolking in de grote steden, veel voorkomend verschijnsel van *code switching*, i.c. codewisseling tussen Afrikaans en Engels: "dalk [= misschien] is die meeste Suid-Afrikaners nie eentaal- of eenvariëteitsprekers nie, maar in essensie meer bepaald twee- of meertalige wesens wat kodewisseling op 'n daaglikse basis beoefen. In menige huishouding of sosiale bymekaarkomgeleentheid soos 'n kerklike of sportbyeenkoms word Afrikaans vryelik afgewissel met Engels en/of 'n ander landstaal. Ja, Afrikaans is vir baie van sy primêre sprekers hoogstens 'n voorkeurtaal en lank nie meer die enigste taal wat hulle kan beheers en gebruik nie."

Ter afsluiting van dit punt drie bedenkingen.

Eén (over de 'macht' van het getal): Hoewel het van weinig respect zou getuigen indien een taal met zoveel kritische massa als het Afrikaans (meer sprekers dan bv. het Deens of het Fins om maar twee EU-talen te noemen) niet zou 'gehandhaafd' worden, dient men zich te realiseren dat het belang/gewicht van talen niet alleen

van het aantal sprekers afhangt. Zo bv. spelen het aantal vertalingen naar of uit een andere taal een rol en heeft het Grieks met ongeveer tien miljoen sprekers mondiaal een groter maatschappelijk-cultureel aanzien dan 'grotere' talen als bv. het Zoeloe of het Xhosa.

Twee (over het relatieve van cijfers): Houdt men rekening met het feit dat de totale populatie in Zuid-Afrika sinds 2001 met 15,51% (groei met 6.950.782 inwoners tegenover een totale bevolking van 44.819.778) gestegen is, dan stelt men voor alle talen met uitzondering van het Engels (groei: 33,09%), het Venda (groei: 18,36%) en het Ndebele (groei: 53,16%) een *deficit* vast. Met andere woorden, alle talen, behalve de drie hierboven genoemde, blijven als huistaal onder de te verwachten toename (15,51%), inclusief het Afrikaans (groei: 13,87%), het Zoeloe (groei: 8,52%) en het Xhosa (groei: 3,72%). Al blijkt ook hier dat van deze laatste drie, het Afrikaans, bij wijze van spreken, het kleinste deficit vertoont.

Drie (over de rol van een lingua franca): In een veeltalig land is een lingua franca heel nuttig. In Afrika hebben Europese koloniale talen (Frans, Engels, Portugees) die functie gekregen en behouden. Daarmee is Zuid-Afrika niet slecht af gezien de mondiale uitstraling van het Engels. De cijfers uit tabel 1 en 3 laten zien dat de toename van het Engels als huistaal (2001-2011) met 1.219.420 sprekers (zie tabel 1) voor het grootste deel op het konto van de *swartmense* kan worden geschreven: 984.282 (= 80,71 %) (zie tabel 3). In tegenstelling tot 2001 is hun aantal nu, in 2011, groter dan dat van de *bruinmense* en dat van de *Asiate*. Als een Zuid-Afrikaans burger de lingua franca ook als moedertaal heeft, geeft hem dat in een aantal opzichten voordeel. Het lijkt dan ook onontkoombaar dat de zwarte maatschappelijke elite de lingua franca als huistaal/moedertaal gaat gebruiken, tenzij er een correctie komt van moedertalen als onderwijstalen voor emancipatie (zie verder onder punt 4.7).

4.1.2. Politieke, economische en educatieve indicatoren: de functionele waarde van taal

Het feit dat het aantal sprekers van een taal stijgt, daalt of stabiel blijft, heeft meestal met externe factoren te maken. Met Ernst Kotzé (2014) kan men hier spreken van factoren die enerzijds met de *instrumentele* of *functionele* waarde van taal of anderzijds met haar *symbolische* waarde samenhangen. In deze paragraaf heb ik het over de functie van taal op politiek, juridisch, economisch en onderwijsvlak.

Na 1994 zijn er in Zuid-Afrika heel wat veranderingen doorgevoerd niet alleen op politiek vlak maar ook bij het gebruik van talen, de zogenaamde *talebedeling*. Van twee *amptelike* talen, Engels en Afrikaans, werd Zuid-Afrika een land met elf officiële talen, met de facto Engels als lingua franca. Engels is dan ook de taal waarin de overheid onderling (in het parlement bv.) en met de burger communiceert, al is het zo dat per provincie een tweede taal (de meest dominante in de provincie, zie tabel 2) eveneens

als overheidstaal fungeert. In theorie zijn de Afrikaanstaligen in Zuid-Afrika dus beter af dan hun taalgenoten in Namibië waar sinds de onafhankelijkheid (1990) Engels de enige officiële taal is. In Zuid-Afrika daarentegen zijn naast het Engels, de enige niet-inheemse taal, tien andere, inheemse talen, waaronder het Afrikaans, in de Grondwet verskans [= beschermd] als officiële taal. Desondanks heeft het Afrikaans functie- of domeinverlies geleden zowel op (semi-)overheidsniveau (overheid, politie, luchtvaart, tv etc.) als op juridisch vlak (in gerechtshoven bv.), dan wel als onderwijs- en wetenschapstaal (zie verder bij vraag 7). Daartegenover staat dat het Afrikaans, economisch gesproken, vrij sterk blijft, tenminste als het dat zelf wil, wat niet altijd gebeurt. Eén van de informanten stelt het als volgt:

> Die handel funksioneer en word in 'n groot mate gestuur met Afrikaanssprekende sakemanne en -vroue, wat beslis ook uitstekend Engels praat. Dit is die grootste omslag wat die Afrikaanssprekende in Suid-Afrika gemaak het sedert die ontstaan van die nuwe demokrasie amper [= bijna] twintig jaar gelede. Vanuit 'n beskermde arbeidsposisie in 'n destyds Afrikaanse staatsdiens, moes baie Afrikaanses hulle eie potjies finansieel leer krap toe goue handdrukke uitgedeel en vervroegde pensioen afgedwing is. Danksy die suksesvolle omslag vanuit die staatsdiens na handel toe, is die Afrikaanstalige sakeman vermoënd genoeg om 'n transaksie in Afrikaans af te dwing. As hy wil. Hy wil nie altyd nie. Die rande praat harder as die taalgevoel wanneer hy in elk geval vanaand sy vrou in Afrikaans soen en sy kinders in Afrikaans help met hulle skooltake. Tog sal dit lekker wees as die sakemanne soms 'n bietjie sterker standpunt wil inneem en mens byvoorbeeld weer jou kruie in Afrikaans kan koop. (Carina van der Walt)

Een andere informant is in dit verband optimistischer en schrijft: "Ik denk dat de kennis van het Afrikaans in de toekomst zal toenemen, net doordat de zwarte en gekleurde bevolking beter geschoold zal worden en het economische belang van de taal zal inzien." (Jacques van Keymeulen) Echter in de vorige paragraaf heb ik erop gewezen dat het belangrijk is in welke taal die 'betere scholing' verloopt: als voor het Engels als onderwijstaal gekozen wordt, maakt dat de positie van het Engels alleen maar sterker.

Hieronder volgen nog enige reacties die het functie-/domeinverlies van het Afrikaans illustreren:

- (Over de invloed van de regering, de taal in gerechtshoven en de impact hiervan op de burger): "Daar is egter in alle sektore van die samelewing mense met mag wat pleidooie lewer om Engels as enigste gebruiks- en wetenskapstaal ingestel te kry […]. Nog 'n bekommernis is die feit dat daar gedurigdeur maar aandrange is dat hofverrigtinge [= gerechtszaken] slegs in Engels moet plaasvind en dit ten spyte van die feit dat van die aangeklaagdes en beskuldigdes se moedertaal glad nie [= helemaal geen]

Engels is nie en dit dus neerkom op 'n oortreding van die demokratiese wet wat stipuleer dat iemand geregtig is om in sy moedertaal bedien te word." (Corlietha Swart)

- (Over [het niveau van] de taal in de media): "Die gehalte van joernalistieke publikasies vir die breë Afrikaanse publiek het afgeneem, hoewel daar nog nispublikasies [= nichepublicaties] van goeie gehalte te koop is (die vrouetydskrifte *Rooi Rose* en *Sarie*, die reis- en kampeertydskrif *Weg*, sekere huis- en tuinpublikasies). Talle publikasies wat op kritiese, ondersoekende en intelligente joernalistiek gerig was, het egter gesluit of verengels." (Renée Marais)
- (Over het Engels als taal in het onderwijs; zie ook verder onder punt 4.7): "Afrikaans word net soos Nederlands op universitêre vlak as onderrigtaal bedreig deur Engels. Sedert 1994 moes Afrikaans in die onderwyssektor ombuig en plek maak vir ander moedertale, spesifiek Engels, en het so heelwat 'taalmag' afgestaan." (Eureka Barnard)

Tot slot van deze paragraaf een vergelijking met de situatie van het Afrikaans in Namibië. Daarover schrijft Chrisna Beuke-Muir het volgende:

> Hoe Namibië en Suid-Afrika ten opsigte van taalevolusie verskil, gaan waarskynlyk hand aan hand met die feit dat Afrikaans haar hoër funksies in Namibië verloor het, en in Suid-Afrika nie. Afrikaans is daarom op regeringsvlak nie eers onderhandelbaar nie. Dit het op 'n sekere manier 'n goeie uitwerking, want nou raak die regering ook nie betrokke in die handhawing (of doelbewuste afbreek) van die taal nie. Wat met Afrikaans gebeur, kan hulle nie skeel nie. So kan daar met redelike gemak nou Afrikaanse Woordfeeste gehou word sonder te veel teenstand. Afrikaans het sy skeldnaam as taal van die onderdrukker afgegooi, en daar kan nou onder gemakliker omstandighede voortgegaan word met die handhawingsproses.

Het bovenstaande citaat illustreert dat functieverlies niet noodzakelijk tot het verdwijnen van een taal leidt. Immers, verliest een taal aan *functionele*, *instrumentele* waarde dan komt er vaak een tegenstroom op gang die de sociale, *symbolische* waarde beklemtoont en verhoogt. Zodoende kan er een nieuwe balans ontstaan. Op dat aspect ga ik in de volgende paragraaf in.

4.1.3. Culturele en sociale indicatoren: de symbolische waarde van taal

Het is duidelijk dat Afrikaans ondanks functieverlies een belangrijk communicatiemiddel was, is en blijft in Zuid-Afrika. Daarover zijn alle informanten het eens. Een Sepedi-spreker schrijft het volgende: "Language reflects the culture of a society. Afrikaans speaking community will always use their language to appreciate

their culture both in writing, singing and oral renditions such as poems and drama. There is an Afrikaans cultural organisation called Afrikaans Taal en Kultuur Vereniging (ATKV) which promotes Afrikaans language and culture through literature, acting and singing activities and prize-giving competitions." (Kwena Mashamaite)

Een andere informant, Corlietha Swart, stelt dat "solank daar 'vegters' is vir Afrikaans en sy belange" de Afrikaanse taal en cultuur, die trouwens al lang niet meer de taal en cultuur van *witmense* alleen is, zich zal weten te handhaven. 'Taaltrots' is zodoende in dezen een belangrijk gegeven.

Nog een ander schrijft: "Voor een groot aantal sprekers is het Afrikaans de taal van hun primaire emoties, de taal die hun identiteit bepaalt, de taal die de levensader is van hun geschiedenis. Zo'n bezit breng je niet zonder slag of stoot naar de lommerd." (Piet van Sterkenburg)

Uit deze citaten blijkt dat het bij de symbolische waarde gaat om taal als drager, symbool van de eigen cultuur, de eigen aard, de identiteit van haar sprekers. Vooral wanneer talen bedreigd zijn of zich bedreigd voelen, ontstaat de behoefte om haar socioculturele waarde te beklemtonen. Typerend in dat opzicht is ook het volgende citaat: "'n taal sterf as sy nie meer as wetenskaplike taal, in die geregshowe, in die skole, kerke en hospitale en in die handel funksioneer nie en veral as dit [= de moedertaal] nie meer soggens met die pap ingegee en saans [= 's avonds] om die braaivleisvure [= rond de barbecue] gepraat word nie." (Carina van der Walt)

Zoals men merkt, ben ik op deze eerste vraag vrij uitvoerig ingegaan. Dat heeft o.m. te maken met het feit dat de informanten op deze vraag uitgebreide antwoorden gaven en haar allicht ook als een overkoepelende vraag beschouwden. Uiteraard overlappen de verschillende vragen elkaar en zodoende is met het antwoord op de eerste ook ten dele een antwoord op (sommige van) de volgende vragen gegeven. Kort samengevat werd het volgende geconstateerd en met de nodige gegevens onderbouwd:

- Dat het aantal Afrikaanstaligen, niet alleen bij de blanke, maar ook bij de niet-blanke bevolking, in de laatste decennia gegroeid is, is een feit en wordt ook door de meeste informanten als argument voor het voortbestaan van de taal vermeld. Echter tegen de achtergrond van de globale demografische groei in Zuid-Afrika zijn alle drie de grote talen (Zoeloe, Xhosa en Afrikaans) als huistalen er, al of niet lichtjes, op achteruitgegaan. Iets wat ongetwijfeld te maken heeft met het toenemende gebruik van het Engels (ook als aangewezen weg naar socio-culturele emancipatie);
- Wie beweert dat 'het einde' van het Afrikaans in zicht is, overdrijft schromelijk of heeft bepaalde bedoelingen. In de woorden van een

der informanten: "Ik sprak een tijd geleden een gepensioneerd, blank, Afrikaanstalig lid van de geheime dienst, opgegroeid onder Apartheid – boeiende verhalen, groot overzicht van dertig jaar politiek achter de schermen, verteld door een gepassioneerd liefhebber van zijn moedertaal. Hij zei me letterlijk het volgende: 'Alleen nostalgische blanke extremisten spiegelen het onafwendbare einde voor van het Afrikaans om zichzelf een reden te geven tót extremisme. Het gaat om irrelevante restgroepen of geïsoleerde individuen'." (Tom Lanoye)

- Een en ander neemt niet weg dat het Afrikaans sinds 1994 functieverlies heeft geleden, wat zichtbaar is m.n. op politiek, juridisch, onderwijs- en wetenschapsvlak. Dat laatste, de groei van het Engels als wetenschapstaal, is weliswaar een mondiaal fenomeen maar toch blijft waakzaamheid geboden: niet alleen voor het Afrikaans, maar vooral ook voor de andere (grote) inheemse talen opdat ook die als onderwijstalen zouden worden gebruikt en zich als wetenschapstalen zouden kunnen ontwikkelen;
- Taal is een belangrijk deel van de cultuur en van het sociale weefsel van een gemeenschap. Zolang taalgebruikers zich hiervan bewust zijn en zich hiervoor inzetten, is een taal niet meteen met uitsterven bedreigd. In die zin lijkt het advies van Ernst Kotzé (2014: 8) op zijn plaats: "ons moet kundigheid en energie belê in die ontwikkeling van die funksies van die taal (uiteraard ook deur te werk om 'n gunstige taalbeleidsomgewing te skep daarvoor), waardeur dit dienooreenkomstig makliker sal word om die simboliese waarde van die taal hoog te hou."

4.2. *Zijn er volgens u belangrijke elementen om het voortbestaan van het Afrikaans te handhaven?*

Uiteraard bestaat er een sterke band tussen deze en de voorgaande vraag. De indicatoren die op een sterke positie wijzen, zullen ook evenveel argumenten zijn om het Afrikaans te behouden, zoals omgekeerd, de 'negatieve' indicatoren tegen dat behoud zullen pleiten. Andere (dan demografische) factoren die hierbij een rol spelen werden al in het voorgaande punt vermeld (politieke, economische, culturele, sociale). Die factoren spelen ook hier een belangrijke rol. Ik zal ze niet opnieuw opvoeren, wel een aantal andere die nog niet eerder aan bod zijn gekomen.

Het eerste en ook meest aangehaalde argument is dat van de verankering van het Afrikaans als een der officiële talen in de Grondwet.

Daar is sonder twyfel geen goeie argumente om die taal die nekslag toe te dien nie. Dit sou onregverdige diskriminasie wees, en 'n oortreding van die taalregte (dieselfde vir alle amptelike

> tale) wat in die SA Grondwet verskans is. Afrikaans is die derde grootste taal in SA, 'n taal wat tot hoë funksies in staat is op grond van 'n uitgebreide, gesofistikeerde leksikon, en 'n uitgebreide letterkunde tot stand gebring het, met enkele skrywers wat internasionale status waardig is. (Renée Marais)

> Elke mens het die reg om sy of haar moedertaal te mag praat en handhaaf. […] Niemand mag van die moedertaal beroof word nie. (Helena Liebenberg)

> Dit is 'n basiese mensereg dat elke burger van 'n land se taalregte erkenning geniet en in Suid-Afrika word hierdie taalregte in die Grondwet beskerm. […] Vanweë die onteenseglike prominente aanwesigheid van Afrikaans en vanweë die groot lojaliteit van die meeste Afrikaanssprekers vir die taal, is dit regstegnies en kultureel-emosioneel geregverdig om die taal te handhaaf en op regte vir die taal aan te dring. (Heilna du Plooy)

Opvallend in deze citaten is het woord 'reg'/'recht'. Het recht op een moedertaal, de collectieve eigendom van de sprekers van die taal. Taalrechten zijn dan een vorm van erkenning van die eigendom.

Een aantal andere, nog niet eerder genoemde, argumenten zijn de volgende:

- Het Afrikaans is een 'inheemse' taal, een Afrika-taal in tegenstelling tot het Engels: "Afrikaans is stelselmatig in hierdie land sedert 1652 (Jan van Riebeeck se koms) geskep uit Nederlandse, Franse, Duitse, Khoi-Khoi, Maleise en Kreoolsportugese invloede en later ook ander Afrikataalinvloede en nog heel later eers Engelse invloede. Die taal is dus op die Afrika-kontinent geskep en herskep om deur almal verstaan te word. Iets waarop Engels t.s.v.[= ten spyte van: spijts] sy sg. prestigewaarde nie kan roem nie." (Corlietha Swart)
- Het Afrikaans is drager van historisch-cultureel erfgoed en kennis (zie ook onder 4.1.3): "Afrikaans draagt een geschiedenis met zich mee, niet alleen die van de apartheid." (Jooris van Hulle)

> "Afrikaans is mooi, expressief, poëtisch, relatief makkelijk aan te leren - en wat mij betreft - een onlosmakelijk onderdeel van de Zuid-Afrikaanse cultuur, in de meest ruime zin van het woord." (Tom Lanoye)

> "Een van die belangrike redes vir die voortbestaan van Afrikaans is myns insiens dat daar in Afrikaans 'n groot deel van die land se geskiedenis en kulturele ontwikkeling opgesluit lê. Afrikaans het as taal hier te lande ontwikkel en bevat 'n unieke woordeskat vir inheemse plante en dierelewe, vir streke, aardformasies en ander natuurverskynsels. In die Afrikaanse letterkunde, vanaf die formele literatuur tot in gewone volkse

vertellings en uitdrukkings, leef tipies Suid-Afrikaanse verskynsels. Bepaalde historiese gebeurtenisse in die land se geskiedenis is in Afrikaans opgeteken, veral dit wat by uitstek met hierdie gemeenskap te make gehad het." (Heilna du Plooy)

- Le Cordeur wijst er ook op dat tot op heden "Afrikaans die grootste tweede taal van alle leerders op skool is" iets wat men niet meteen zou verwachten, gezien het prestige van het Engels. Evenzeer is het opmerkelijk dat het Afrikaans in Namibië ondanks het prestige van het Engels als enige officiële taal aldaar, toch de lingua franca is.

Tot slot nog twee citaten in verband met de gebruikte term 'handhaven'/'handhaaf' (en indirect daarmee verbonden de notie 'maakbaarheid' van taal): "Ek dink regtig dat woorde soos 'handhaaf en bou Afrikaans' te eksklusief geword het vir die meeste Afrikaanssprekendes. Jongmense het nie die kwessies met Engels wat miskien in hulle oupas en oumas se tyd gegeld het nie. Hulle praat onbevange Afrikaans met soms inklusief 'n ligtvoetige 'mix' van Engels en ander tale, wat bekoorlik is en 'n ongekende vitaliteit uitstraal. Deurdat hulle tog Afrikaans praat, bou hulle alreeds indirek die taal. Ek dink die meeste Afrikaanse jongmense wil nie Afrikaans in formele veldtogte [= campagnes] tot 'n gesprekspunt voer nie." (Carina van der Walt)

In een bepaald opzicht sluit ook de volgende opmerking over de 'maakbaarheid' van taal, i.c. over het bevorderen van het voortbestaan van het Afrikaans in Namibië, hierbij aan: "Daar is sekere stappe wat gedoen kan word om 'n taal se voortbestaan te bevorder, bywoorbeeld om soveel moontlik hoër funksies daaraan toe te ken. […] Ek is nie altyd seker nie of 'n taal hom lààt handhaaf nie. As daar mense is wat dit gebruik, bestaan die taal. As dit minder in aanvraag word, verdwyn dit waarskynlyk stelselmatig. Vir my is 'n taal soos 'n rivier: sy neem die kortste en maklikste pad [= weg]. As daar 'n damwal in die rivierloop gebou word, vloei dit nie verder nie, totdat dit tot barstens toe vol word en dan weer oorstort en verder vloei, of aan die ander kant: totdat dit in die droë aarde vóór die damwal wegsypel." (Chrisna Beuke-Muir)

4.3. *Hoe ziet u de verdere evolutie van het Afrikaans en van de andere ambtelijke talen in Zuid-Afrika?*

Bij deze vraag gaat het om de verdere evolutie van:

- zowel het Afrikaans;
- als het Engels;
- als de andere Afrikatalen.

Wat het Engels betreft: het is duidelijk dat deze taal aan invloed wint, een trend die in de toekomst allicht zal toenemen. Engels is de enige taal waarmee Zuid-Afrika zich in het buitenland presenteert. Engels is ook in toenemende mate in het land zelf de lingua franca en de taal van de overheid, die, zoals bekend, binnen een meertalig land voor een groot deel de positie van de talen bepaalt. Engels is ook de enige 'grote' taal die zowel in absolute als in relatieve cijfers sterk vooruitgaat (zie ook 4.1.1). Maar ook daar waar het Engels een monopoliepositie heeft verworven als officiële taal, kunnen problemen ontstaan en veranderingen optreden. Dit is o.m. het geval in Namibië: "Wat Engels in Namibië betref, bly die waarheid staan dat dit die moedertaal is van baie sprekers. En dit is ironies, want dit is nog steeds – nà 24 jaar onafhankelikheid – die sogenaamde voorafbenadeeldes wat Engels moeilik onder die knie kry. Engels word wat my betref in ieder geval meer verwring as enige ander taal in Namibië omdat daar bitter weinig onderwysers is om dit op skool aan te bied. Engels – glo [= geloof] ek vas – is ook besig om te verander, om evolusie te ondergaan. Ons praat nie verniet – hoewel eintlik spottend – van 'Namglish' nie!" (Chrisna Beuke-Muir)

Wat het Afrikaans en de andere Afrikatalen betreft, hun verdere ontwikkeling hangt grotendeels af van de volgende factoren:

- invloed van andere talen (i.c. het Engels);
- technologische evolutie (internet, sociale media bv.);
- financiële middelen/overheidssteun;
- waarde die moedertaalsprekers (en anderen) hechten aan hun eigen taal.

Aan de hand van een aantal citaten laat ik eerst de visie van de informanten met betrekking tot de evolutie van de zwarte Afrikatalen zien, daarna komt Afrikaans aan de beurt.

Over de verdere ontwikkeling van de zwarte Afrikatalen schrijven de informanten het volgende:

> Dit sal moeilik wees om die ander moedertale op dieselfde vlak as Afrikaans te kry. Daar is nie genoeg taalstandaarde vir al die moedertale in plek nie en ook nie genoeg handboeke en taalonderwysers wat taalvaardig genoeg is nie. Moedertaalonderrig in alle vakgebiede is 'n enorme uitdaging. Die koste verbonde aan moedertaalonderrig, buiten Engels en Afrikaans, is eenvoudig te veel om uitgevoer te kan word. (Eureka Barnard)

> Die Afrikatale se taalgemeenskappe moet meer doen om hulle tale tot onderwys- en wetenskaptale te verhef. (Rufus Gouws)

> "Om 'n rare rede is die huidige regering kortsigtig as dit by die onderrig van moedertaal kom.

> Alle tale moet swig vir die uitheemse Engels. Dit is nie net [= niet alleen] Afrikaans wat vir 'n behoud moet veg nie, maar ook die ander 9 inheemse tale. Daar is 'n amptelike Taalraad wat onbevoeg blyk te wees. Evolusie kom dus as Engels die ander tale op alle amptelike vlakke verdruk. (Gerard Scholtz)

> Die taalkwessie is een van die dringendste probleme in Suid-Afrika. Die swak skoolprestasie, veral in natuurwetenskaplike vakke en wiskunde, hang ten nouste daarmee saam dat kinders (en dikwels ook die onderwysers) nie die onderrigtaal (wat in baie skole Engels is) goed genoeg beheers nie.[…] Meer en meer onderwyskundiges begin nou openlik daarop te wys dat taal die wortel van die probleem is. […] Die meeste kenners stem saam [= zijn het ermee eens] dat onderrig in die basiese fases in die moedertaal moet geskied en dat kinders dan stelselmatig ander tale byleer. […] Ek stem hiermee saam en voel dat taalontwikkelingsprogramme nog verder uitgebrei moet word in alle tale, dat tale as een van die land se grootste rykdomme gesien moet word en dat die kulturele rykdom van die land spesifiek in sy taleverskeidenheid opgesluit is. (Heilna du Plooy)

Het valt op dat bovenstaande opmerkingen in verband met de zwarte Afrikatalen niet door de moedertaalsprekers ervan worden gegeven maar door (blanke) niet-moedertaalsprekers. Nochtans is het principe dat onderwijs en leren in de moedertaal een sterk emancipatorisch karakter heeft breed aanvaard. Een mogelijke verklaring (voor het ontbreken van dit argument bij de zwarte bevolking) kan de volgende zijn: "Die ander amptelike tale se gewildheid op universiteite en in skole is ongelukkig maar gering. Afrikataalsprekers sien nie in die meeste gevalle die nut om hul moedertale op universiteitsvlak te neem nie, aangesien daar nie juis handboeke of terminologie op verskillende terreine in Afrikatale beskikbaar is nie." (Corlietha Swart)

En een andere informant schrijft: " … die perspectief van moedertaalsprekers (veral van die Afrikatale) is dat hul Engels magtig moet wees om sukses te kan behaal in terme van studies, 'n loopbaan, ens. Dit lyk asof die belangstelling in die studie van Afrikaans (op universiteit) weer aan die toeneem is. Loop 'n mens egter in 'n supermark of op straat, is dit opvallend hoeveel swart mense met hul kinders Engels praat en nie 'n Afrikataal nie." (Renée Marais)

De slotsom is dan ook dat de Afrikatalen sedert 1994 terecht erkend worden door de overheid als officiële talen, maar dat "wat betreft het Zoeloe en het Xhosa [...], binnen die cultuur de intelligentsia ervoor kiest haar kinderen in het Engels groot te brengen (om economische redenen). Ik heb al met veel jongeren gepraat die hun 'native' taal niet meer kunnen spreken, hoogstens verstaan …" (Stef Bos).

Wat allebei de informanten hierboven constateren, wordt trouwens bevestigd door de evolutie van de sensuscijfers (zie tabel 1): op Ndebele en Venda na, gaan alle zwarte Afrikatalen in relatieve cijfers erop achteruit.

Overigens kan de overheid niet volstaan met wetten in dezen. Er dienen ook financiële middelen gekoppeld te worden aan taal als emancipatiemiddel. Hieraan ontbreekt het in grote mate merken verschillende informanten op (zie ook onder het volgende punt 4). Eén citaat ter illustratie: "Die ander inheemse of swart tale ly egter sedert 1994 onder die beleid van elftaligheid, wat op sigself onwerkbaar is vanweë die lompheid daarvan en die geweldige koste verbonde aan die regverdige handhawing van al die amptelike tale." (Helena Liebenberg)

Een en ander leidt tot een 'ambtelijke' voorkeursbehandeling van het Engels, al dient gezegd dat in de praktijk per provincie naast het Engels ook één andere taal (de meest dominante in die provincie) volgens de Grondwet als officiële taal gehanteerd mag worden.

Wat de verdere ontwikkeling van het Afrikaans betreft, variëren de opinies van de informanten van "'n inboet van sommige van sy hoëfunksiegebruike t.g.v. die toename van Engels se rol" (Rufus Gouws) tot het verlies van *alle* hogere functies: "Het Afrikaans zal zijn prestige van destijds verliezen aan het Engels dat de lingua franca wordt […]. Het Afrikaans zal een tweederangstaal worden, een soort regionale taal, misschien zelfs alleen een thuistaal. Dat alles omdat Engels nu eenmaal de internationale mondiale handelstaal is met een veel groter prestige dan het Afrikaans. Zeker in het openbare leven zal het Engels het Afrikaans, maar ook de andere negen in de Grondwet erkende talen tot underdogs maken met een hoogst onzekere toekomst." (Piet van Sterkenburg)

Niet iedereen deelt deze laatste 'pessimistische' zienswijze. 'Positiever' klinkt het als volgt: "Engels zal, zoals overal ter wereld, nog verder evolueren tot de taal die je in Zuid-Afrika moet kennen 'om het te maken' – zowel in eigen land als in die grote wereld dus. Maar net zoals overal ter aarde blijven moedertalen, hardnekkig, levendig en vooral 'lekker'. Kijk naar het populaire 'sepie' Sewende Laan. […] Zodra het gezellig, grappig, snaaks [= leuk], cool, 'onder ons', wordt, dan spreekt iederéén daar Afrikaans. Ik zie dat op party's en debatten ook gebeuren. Afrikaans praat je zodra het informeel en minder stijf wordt. Van roddel tot liefde tot lol – dat is een onklopbare troef voor een taal. Engels wordt, mijns inziens, in Zuid-Afrika meer en meer een saaie, deftige, 'officiëlige', niet per se met liefde omklede taal. Een instrument, maar geen onderdeel van je emotionele Zelf." (Tom Lanoye)

Ook dit citaat maakt duidelijk wat in de vorige paragrafen reeds een aantal malen aan bod kwam, namelijk dat naarmate het instrumentele bereik van een taal kleiner wordt, de emotionele waarde ervan stijgt.

Het is en blijft natuurlijk moeilijk om de toekomst van een taal te bepalen, te voorspellen, maar zeker geldt (en niet alleen voor taalkundigen) dat de geschiedenis van een taal als het Afrikaans tot nu toe al te veel vanuit een 'wit' standpunt is geschreven. Daar komt nu verandering, een heroriëntering in. In

zijn artikel "Die storie van Afrikaans. Perspektiewe op die verlede, hede en toekoms" schrijft Wannie Carstens (2013: 35) daarover het volgende: "Daar moet daarom onthou word dat die storie [= verhaal, geschiedenis] van die meerderheid Afrikaanssprekers nog nie na behore vertel is nie, en dat hulle self sal moet begin om eienaarskap te neem van die proses om wél hulle storie te vertel. […] Vir die res van die artikel volg enkele opmerkings oor 'n proses wat ten doel het 'n 'inklusiewe' Afrikaans, 'n Afrikaans wat 'verteenwoordigend' is van sy 'volle' sprekerskorps. Hierdie proses sal grootliks die toekoms van Afrikaans bepaal."

Over die toekomst en de rol van 'inclusiviteit' hierbij zal ik onder vraag 8 (variatie binnen het Afrikaans, 4.8) verder ingaan. Het moge echter duidelijk zijn dat, als de zeer grote groep van gekleurde (bruine en zwarte) Afrikaanssprekenden (= 59,35 %) de weg van een deel van haar elite gaat volgen en naar het Engels als huistaal overgaat, het Afrikaans dan een veel zwakkere positie in Zuid-Afrika zou innemen (zevende grootste tegenover derde grootste taal nu) dan tot nu toe het geval was.

4.4. *Speelt de overheid een (gepaste/ongepaste) rol bij het taalbeleid in Zuid-Afrika?*

Enerzijds wijzen de informanten erop dat de overheid *grondwetlike beskerming* biedt aan alle elf officiële talen (dit i.t.t. de taalsituatie in Namibië waar er maar één officiële taal is), anderzijds wordt het beleid van diezelfde overheid bestempeld als "daar kom min van tereg in die praktyk". Met andere woorden, de overheid krijgt verwijten als:

- is tot nou baie passief;
- gee te min ernstige aandag aan die taalsituasie;
- doen maar bitter min [= weinig] om die taalregte te verskans;
- skiet gereeld te kort teenoor àlle amptelike tale;
- speel 'n ongepaste en kortsigtige rol;
- wat hier gebeur is ten spyte van [= in weerwil van] die owerheid;
- hanteer 'n alleenlik Engels-benadering;
- die ANC-owerheid speel 'n uiters negatiewe rol.

Kortom hier wordt de overheid "gesien as 'n sondebok".

Andere stemmen (alleen trouwens van *nie-blankes*) benadrukken het feit dat de overheid:

- "is pushing for the development of languages by developing language

policies and enacting language acts" (Tshikani Mabasa);
- "plays a very active role through the enactment of a language policy which encourages every speech community to use its language" (Kwena Mashamaite);
- "(does not force us any longer) to study Afrikaans and not our mother tongue which in my case would have been Hindi" (Avasha Rambiritch).

Toch overweegt kritiek. Hij komt, meer genuanceerd, op het volgende neer:

- De overheid vertoont (mogelijk) een gebrek aan inzicht: "Die owerheid in Suid-Afrika het op vele terreine uitdagings. Kundige opgeleide amptenare wat weet hoe om hulle take uit te voer en om ministers oordeelkundige leiding te gee, is 'n skaars kommoditeit [= goed] en 'n groot uitdaging in Suid-Afrika veral na onafhanklikheid. […] Die invloed van politieke wil of nie, word vervaag en is moeilik om vas te stel omdat daar nie sekerheid bestaan oor wat die invloed van gebrek aan kundigheid, insig en kennis op politieke wil is nie." (Eureka Barnard)
- De rol van onderwijs en de rol die taal in onderwijs speelt bij het bepalen van "die lewensgehalte", wordt niet/onvoldoende onderkend: "Ongelukkig bestaan die persepsie dat die geleentheid om in alle opsigte in jou eie taal te kan leef en bestaan nie 'n prioriteit is in die aangesig van armoede, behuisingstekorte, nood aan mediese dienste, maatskaplike sorg, ens. nie. Die skakel tussen taal, opvoeding, opleiding en lewensgehalte word misgekyk, behalwe wanneer daar politieke munt uit te slaan is." (Renée Marais)
- Er is een eenzijdige focus op het Engels, ongeacht het feit of de burgers die taal al of niet beheersen: "Dis byna skrikwekkend as mens dink dat 'n geweldige groot aantal swart kiesers in die land glad nie [= helemaal geen] Engels verstaan nie en dat die regering byna uitsluitend in Engels met die bevolking praat." (Heilna du Plooy) Met andere woorden: de huidige taalpolitieke opvatting (van het ANC) gaat uit van eentaligheid. Daartegenover staat de overtuiging dat binnen een multiculturele en multilinguale samenleving niet één- maar meertaligheid het meest passende taalbeleid is;
- Anderzijds geldt dat burgers ook zelf verantwoordelijk zijn voor het afdwingen van hun rechten ("dit hang van jouself as individu af"); de overheid dient er echter over te waken dat "het statusverlies van het Afrikaans […] wordt gestopt. [Zo niet] zal er een nieuwe 'Taalbeweging' ontstaan en zal het Afrikanernationalisme aangewakkerd worden - iets wat niet bepaald gunstig is voor het land" (Jacques van Keymeulen).

4.5. *Wordt het Afrikaans nog steeds beschouwd als de taal van de verdrukker (uit het verleden)/apartheid, een 'besmette' taal die je niet ongestraft kunt spreken?*

Over de relatie Afrikaans en apartheid schrijft Wannie Carstens (2013: 30) o.m. het volgende: "Afrikaans is sedert die 1970's onder druk. Hierdie druk hang in 'n groot mate af van die assosiasie van Afrikaans met die politieke filosofie van 'apartheid' wat sedert 1948 na vore gekom het in Suid-Afrika en bestendig is met die bewindsoorname van die Nasionale Pary (NP) in 1948."

Het gevolg van die verkiezingsoverwinning/bewindsovername was tevens dat het Afrikaans als taal "die simbool van die Afrikaners se kollektiewe identiteit geword het" (Giliomee, in Carstens, 2013: 30) waarbij die identiteit als exclusief wit Afrikaner-bezit werd toegeëigend met uitsluiting van bruine en zwarte Afrikaanssprekenden. Hierdoor "het [= heeft] Afrikaans die stigma van taal van die onderdrukker begin kry, want oor jare is die beleid in meer detail uitgewerk en geïmplementeer. […] Dit het mettertyd gelei tot die beleid van rassevoorkeur, die vestiging van afsonderlike woonbuurte vir die onderskeie groepe, die verskuiwing van mense uit woongebiede om dit moontlik te maak, aparte skoolstelsels, die ontneem van die stemreg van bruin en swart mense, en so meer" (Carstens, 2013: 30).

Na mei 1994 met de komst van de nieuwe ANC-regering is de *aftakeling* van apartheid, die al vroeger begonnen was (o.m. met de *ontbanning* van het ANC en andere verboden politieke partijen in 1990), verder gezet, maar is daarmee ook het stigma (*die brandmerk*) rond het Afrikaans als 'taal van de verdrukker' verdwenen?

Het blijft moeilijk in deze kwestie perceptie van feiten te onderscheiden, maar voor de meeste informanten die in Zuid-Afrika wonen of werken (de anderen laat ik bij deze vraag buiten beschouwing) is Afrikaans "nog net een van die elf amptelike tale" (Rufus Gouws) of is de negatieve perceptie t.o.v. het Afrikaans iets "wat waarschijnlijk alleen nog in geschiedenisboeken te vinden is" (Ernst Kotzé). Daarbij is het feit dat Afrikaans zelf een transformatieproces ondergaat: van 'exclusief witte' naar 'inclusief veelkleurige' taal, niet zonder belang. In de woorden van Michael Le Cordeur: "Afrikaans was die taal van die onderdrukker, maar berge is versit om dit 'n versoeningstaal te maak. Die stigma dat dit net 'n witmanstaal is, is ook die nek ingeslaan [= kop ingedrukt]."

Dat bij dit oordeel (leef)tijd en politieke gezindheid ook een rol kunnen spelen, wordt duidelijk uit het volgende citaat: "Na 22 jaar [eerste verblijf in Zuid-Afrika in 1992] kan ik alleen maar vaststellen dat het stigma steeds meer verdwijnt en vaak al helemaal geen rol meer speelt. Naarmate er in Zuid-Afrika jongere generaties opstaan die het Afrikaans niet door de strot geramd krijgen, zoals vroeger het geval was, zal dat stigma nog verder afnemen. Wat niet wegneemt

dat er, zeker in traditionele ANC-kringen, vaak nog rancune bestaat. Dat er bij de uitvaart van Mandela nauwelijks tot geen Afrikaans te horen viel, bewijst dat. Er waren overigens te weinig andere talen te horen behalve het Engels. Desmond Tutu wees daar terecht op. Hij was niet de enige." (Tom Lanoye)

Twee citaten die de twee aspecten (leeftijd en politieke kleur) uit Lanoyes citaat bijtreden, zijn de volgende: "Die owerheid het natuurlik vanweë Afrikaans se apartheidsbaadjie [= jasje] uit die verlede 'n koel tot yskoue houding teenoor hierdie onderdrukkerstaal. Indien dit nie altyd sigbaar is nie, is dit definitief [= beslist] onderhuids aanwesig" (Carina van der Walt); "Ik heb het idee dat dat [de negatieve perceptie t.a.v. het Afrikaans] sterk verandert gezien het feit dat de tijd voortgaat en jongere generaties die associaties minder hebben of zelfs die taal als 'cool' weer gaan gebruiken" (Stef Bos).

Samengevat: de informanten wijzen erop dat enerzijds het stigma dat aan het Afrikaans kleefde (Afrikaans = Apartaans) voor de gewone Zuid-Afrikanen nagenoeg verdwenen of althans sterk verminderd is, anderzijds dat m.n. in bepaalde ANC-kringen "die negatiewe siening van Afrikaans kunsmatig aan die lewe gehou word" (Heilna du Plooy), zonder dat dit openlijk wordt toegegeven (wel 'onderhuids' aanwezig).

Tegenover die 'subjectieve' oordelen van de informanten staan een aantal 'objectieve' gegevens die erop wijzen dat het Afrikaans niet langer 'besmet' is. Zo, bijvoorbeeld:

- dat het Afrikaans, niet het Engels, de lingua franca in Namibië is;
- dat studenten die niet verplicht worden het vak Afrikaans te volgen "baie meer geneë is om Afrikaans te praat en dit selfs as vak by ons Universiteit neem met dien verstande dat die meeste van ons studente by die Sentrale Universiteit Sotho's, Xhosas en Tswanas is" (Marieta Ferreira);
- dat het aantal zwarte sprekers van het Afrikaans sterk gestegen is: van 253.282 (2001) naar 602.166 (2011), wat meer dan een verdubbeling is; weliswaar dient hieraan toegevoegd dat de toename van het Engels onder de zwarte bevolking nog veel groter is: van 183.631 (2001) naar 1.167.913 (2011) (zie tabel 3).

Tot slot wijst een der informanten erop dat: "dit dikwels nie die taal is wat belangrik is nie, maar hoe die sprekers daarvan optree, wat 'n rol speel of mense positief of negatief oor sodanige taal voel. Afrikaans as taal van die 'verdrukker' is 'n uitstekende voorbeeld van diskriminasie ten koste van die taal." (Helena Liebenberg) Tom Lanoye formuleert dezelfde gedachte enigszins anders wanneer hij schrijft dat: "ook de 'eigen taal' zou je kunnen zeggen, een van de slachtoffers was van een regime dat van taal zo'n politiek wapen heeft proberen te maken."

4.6. *Overstijgt de literatuur in het Afrikaans de politieke gebondenheid ervan, en kan, los daarvan, het Afrikaans echt genoten worden door élke Zuid-Afrikaan?*

Zoals blijkt, gaat het hier om een tweedelige vraag, waarbij het tweede deel wat onhandig geformuleerd is. Uiteraard is niet iedereen Afrikaanstalig en kunnen alleen zij die het Afrikaans beheersen de literatuur in die taal ook 'echt' genieten. In feite ging het mij erom te weten te komen of literatuur in het Afrikaans geschreven al of niet (taal)politiek gebonden was. Hierop is een duidelijk antwoord gekomen: een sterk, onversneden, volmondig: ja, de literatuur in het Afrikaans overstijgt de mogelijk politieke binding, is politiek ongebonden, niet gebonden aan één politieke overtuiging. In wat volgt, ga ik daarop verder in, maar eerst nog dit: hoewel het tweede deel van de vraag onhandig gesteld was, leverde het toch een aantal interessante feiten op o.m. in verband met 'leescultuur', nl.:

- in Zuid-Afrika is er niet één taal die door iedereen begrepen wordt, ook niet het Engels, iets wat voor de gemiddelde Europeaan moeilijk te bevatten is;
- in Zuid-Afrika komt nog veel analfabetisme voor;
- bij een groot deel van de bevolking is het jaarinkomen te laag voor de aanschaf van boeken;
- de distributie van boeken verloopt stroef;
- er is weinig leescultuur, weinig belangstelling voor "literêre tekste".

Tegen die achtergrond dienen de antwoorden van de respondenten m.b.t. de relatie tussen politiek en literatuur gelezen te worden. Ik zal mij bij dezen trouwens beperken tot één, zij het eminente, kenner van de Zuid-Afrikaanse en Nederlandse literatuur: Heilna du Plooy, emeritus hoogleraar Moderne Afrikaanse en Nederlandse letterkunde (NoordWes-Universiteit, campus Potchefstroom). Zij schrijft het volgende:

> Die Afrikaanse letterkunde was nooit 'n instrument vir Apartheidspropaganda nie, trouens die letterkunde het voor geloop met kritiek teen die Nasionale Party se regering vanaf die sestigerjare. Gerrit Komrij het gesê nadat hy die bundel *Die Afrikaanse poësie in 'n duisend en enkele gedigte* saamgestel het, dat hy tot sy verbasing nie 'n enkele gedig gevind het wat Apartheid verkondig of selfs steun nie. Dit is 'n interessante feit dat daar vanaf die 1960's 'n verwydering plaasgevind het tussen die Afrikaanslesende wit publiek en die Afrikaanse letterkunde juis vanweë die politieke kritiek in die tekste. Skrywers (o.m. A.P. Brink, Etienne Leroux, John Miles, Breyten Breytenbach) het ook geglo dat hulle bygedra het tot die politieke rypwording wat tot die oorgang gelei het. Afrikaanse boeke verkoop die beste van alle tale en wat interessant is, is dat

> meer volkse werk, vertellings en anekdotes en sketse baie gewild is. Die leespubliek is wel beperk, ook kultureel, maar dit is waarskynlik toe te skryf aan die algemene gebrek aan 'n leeskultuur in die land. Hier is inderdaad te veel sonskyn en buitelewe, maar daar is ook geen geskiedenis van geletterdheid en 'n leeskultuur onder bepaalde gemeenskappe nie. (Heilna du Plooy)

Bekende auteurs en artiesten als Tom Lanoye en Stef Bos roemen de kwaliteit van de grote romans, belangwekkende artikelen en prachtige gedichten geschreven in het Afrikaans "zonder dat de politieke littekens nog een rol spelen die het Apartheidsregime zelf heeft aangebracht". Al zijn er ook nog "boeken en toneelstukken en songs (zanger Steve Hofmeyr bv.) die taal en politiek wél vermengen – maar waarom niet? Er zijn er genoeg die dat niet doen" (Tom Lanoye).

Stef Bos wijst er dan weer op dat Afrikaanse literatuur juist door haar authenticiteit "grenzen kan overschrijden". Blijkens het getuigenis van Mandela was literatuur in het Afrikaans in ieder geval voor hem geen hinderpaal. Integendeel. In een beroemde brief (zie Strydom, 2013) aan de directeur van Tafelberg Uitgeverij naar aanleiding van de ontvangst van D.J. Oppermans bloemlezing Afrikaanse poëzie (*Groot verseboek*) schrijft hij, in het Afrikaans, vanuit de gevangenis op Robbeneiland op 27 februari 1975 het volgende:

> Geagte Heer,
>
> Graag wil ek u hartlik bedank vir die pragtige boekgeskenk wat ek vandag van u ontvang het. D.J. Opperman se bloemlesings is van besondere waarde en ek waardeer hulle meer as ek in woorde kan stel. Die *Groot Verseboek* bevat 'n omvattende aantal uiteenlopende gedigte van 'n substansiële deursnee van ons volk. […] Miskien sal ek eendag die geleentheid kry om my dankbaarheid aan u te betuig.
>
> [...]
>
> Die Uwe,
> N.R. Mandela

4.7. *Wordt het Afrikaans nog doorgegeven (thuis), onderwezen (op school), bestudeerd (op de universiteit)?*

De helft van de respondenten (11) beantwoordt de bovenstaande vragen met een kort ja. Dat het antwoord zo kort is, houdt zeker verband met het feit dat het eerste deel van de vraag reeds uitvoerig aan bod is gekomen bij vraag 1. Ik zal mij hier dan ook beperken tot de situatie van het Afrikaans als "onderrigtaal" en dan met name als onderwijstaal op tertiair vlak. Ik zal daarbij vooral gebruikmaken

van het manuscript van Michael Le Cordeur "The language debate at four former Afrikaans universities: Quo vadis for Afrikaans and Stellenbosch University?" (2014), aangevuld met gegevens van andere informanten.

Het minste wat men kan zeggen, is dat er in ieder geval sinds 1994 veel veranderd is op het gebied van taal in het (hoger) onderwijs. Dit heeft niet alleen te maken met "the dismantling of apartheid", maar ook met het feit dat er een enorme verschuiving/transformatie tot stand kwam in de studentenpopulatie: "One might argue that the higher education sector has shown significant progress in transformation in the past decade: more than 90% of all undergraduate students are black, and in 2007 more than half of all Master's degrees and almost 50% of all PhD's were awarded to black South Africans. With regard to staff equity, almost 41% of all academics are black and the number is still increasing." (Soudien e.a. 2008 in Le Cordeur, 2014: 4)

Hoewel het bovenstaande niet wegneemt dat de participatiegraad in het hoger onderwijs van blanke jongeren tussen 20 en 24 jaar nog altijd vijfmaal zo hoog is als die van niet-blanke jongeren (verhouding 60%:12%), toch is het zo dat bij de overdracht van kennis een reoriëntatie heeft plaatsgevonden: "away from the apartheid knowledge system, in which the curriculum was used as a tool of exclusion, towards a democratic curriculum that is inclusive of all human thought." (Le Cordeur, 2014: 6)

Bij deze kennisoverdracht speelt taal een cruciale rol: "the mastery of language in which the subject is taught is the prerequisite to the mastery of subject matter" (Vilikazi 2002 in Le Cordeur, 2014: 6). Het principe dat alle universiteiten voor alle studenten toegankelijk moeten zijn, is dan ook van overheidswege voorgeschreven en maakt het gebruik van Engels in de colleges verplicht en niet onderhandelbaar. In de praktijk betekent dit dat "in the historically English-medium and black institutions English is the default language of instruction" (Le Cordeur, 2014: 7), wat in feite weer tot discriminatie leidt of kan leiden "given the fact that many black students are not first-language English speakers" (Le Cordeur, 2014: 7). Daar waar het taalgebruik aan de universiteiten zou moeten leiden tot meertaligheid en tot "the development of indigenous languages as academic languages and the introduction of indigenous languages of communication […] reality shows the opposite: more often than not this commitment remains symbolic, as a range of factors, such as the availability of qualified staff, finances and student interest, influence the full implementation of multilingualism" (Le Cordeur, 2014: 7).

Wat die beleidsmaatregel tot gevolg heeft voor de traditioneel eentalig-Afrikaanse universiteiten wordt door een van mijn informanten, Else Boekkooi, uitvoerig beschreven. In wat volgt maak ik vooral gebruik van de door haar verschafte informatie.

Vóór 1994 waren er naast de universiteiten voor niet-blanken (zoals de Universiteit van Wes-Kaapland voor 'kleurlingen' in Bellville, vroeger overwegend, maar niet volledig Afrikaanstalig), de Engelstalige universiteiten (zoals de UCT (University of Cape Town, Kaapstad), Wits (Witwatersrand, Johannesburg), Rhodes (Grahamstown), Natal (Durban)) en de traditioneel 'zwarte' universiteiten (zoals Fort Hare en de universiteit van het Noorden (Pietersburg thans Polokwane)), vijf eentalig-Afrikaanse universiteiten: RAU (Randse Afrikaanse Universiteit, Johannesburg, thans Universiteit van Johannesburg, UJ), UP (Universiteit van Pretoria), PUK (thans Potchefstroomcampus van Noordwes-Universiteit), UVS (Universiteit van de Vrijstaat, Bloemfontein) en US (Universiteit van Stellenbosch). Bij RAU/UJ is het Afrikaans volledig verdwenen als instructietaal, gewoon door het overweldigende aantal niet-Afrikaanstaligen. UJ is dus eentalig Engels. Bij de vier andere, vroeger Afrikaanstalige universiteiten is de situatie van geval tot geval verschillend hoewel ze alle in een bepaalde vorm gebruikmaken van wat 'dubbelmedium' onderricht en 'parallelmedium' onderricht (PMO) genoemd wordt. PMO houdt in: aparte klassen in het Afrikaans en het Engels, dus 'gedupliseerde' colleges, in plaats van één gezamenlijk college. Dubbelmedium houdt in: twee media (twee talen) in één college, beide talen worden dan in hetzelfde college (in gelijke mate) gebruikt, hoewel ook de behoeftes van de studenten de balans tussen de twee talen kunnen bepalen.

Bij UP en UVS wordt er grootschalig van PMO gebruikgemaakt. Bij US is er nog een 'taaldebat' gaande en zijn verschillende opties nog in zwang: de A-optie (eentalig Afrikaans), de T-optie (tweetalige optie, dubbelmedium, twee talen in één college) en de PMO-optie: Afrikaans en Engels en Afrikaans en Xhosa in aparte groepen. PUK (thans Potchefstroomcampus van Noordwes-Universiteit) is in feite de meest Afrikaanse universiteit gebleven met op beperkte schaal (nagraads)cursussen in het Engels, de meeste (voorgraads) cursussen in het Afrikaans én simultane tolking in het Engels waar de behoefte bestaat.

Samengevat: in vier van de acht grootste universiteiten (UP, US, Noordwes, UVS) is Afrikaans als instructietaal nog steeds aanwezig, zij het in diverse vormen en onder bepaalde voorwaarden. In de andere 'grote' universiteiten (Wits, UCT, Natal) is het Engels de enige onderwijstaal. UNISA, de grootste universiteit van Zuid-Afrika, is een geval apart. Het gaat hier om een 'correspondentie'-universiteit waarbij onderwijs op afstand wordt aangeboden. Vroeger gebeurde dat zowel in het Engels als in het Afrikaans en toen was er echt sprake van PMO. Met de dramatisch veranderde demografie van de studentenpopulatie sedert 1994 is de vraag naar Afrikaans echter veel minder geworden en worden er hoe langer hoe meer beperkingen gesteld t.o.v. het Afrikaans. Waar vroeger alle cursussen

ook op papier ter beschikking werden gesteld, zijn sommige Afrikaanse colleges nu nog alleen elektronisch beschikbaar of zelfs helemaal niet meer, afhankelijk van de relatieve behoefte. Wel is sinds kort een begin gemaakt met het aanbieden van de leerstof in de 'zwarte' Afrikatalen.

Volledigheidshalve voeg ik er nog het volgende aan toe:

- Ondanks het feit dat het Afrikaans flink heeft ingeboet als instructietaal, wordt het nog steeds aan elf universiteiten als volledige studierichting aangeboden en dus ook bestudeerd; volgens mijn informanten neemt de belangstelling voor de studie 'Afrikaanse taal- en letterkunde' weer toe, weliswaar na de daling sedert 1994, die zo dramatisch was dat "daar kommer is dat oor 'n paar jaar te min onderwysers gaan wees wat in Afrikaans kan skoolhou, en om 'n goeie Afrikaanse redigeerder of 'n goeie vertaler met Afrikaans as doeltaal te kry" (Renée Marais).
- Daarmee samenhangend ontvangt overigens "'n groot aantal kinders wie se huistaal Afrikaans is vanweë 'n verskeidenheid redes in 'n tweede taal (Engels) skoolonderrig. Redes hiervoor is dat daar bv. nie 'n Afrikaansmedium skool in die omgewing is nie, of die ouers verkies dat hulle kind(ers) in 'n ander taal as die huistaal onderrig word (t.w.v. vlotheid in Engels as wêreldtaal, as statusimbool, ens.)" (Helena Liebenberg).

Hoe dan ook, al wordt goed onderricht in de moedertaal (in primair en secundair onderwijs) niet altijd naar waarde geschat en al heeft het Afrikaans als instructietaal (op tertiair niveau) aan invloed ingeboet, de toestand is zeker niet vergelijkbaar met die in Namibië waar het Afrikaans volledig als instructietaal verdwenen is, al is er aan de universiteit van Namibië nog steeds een bloeiende afdeling Afrikaanse taal- en letterkunde en al wordt in het Afrikaans onderwijs gegeven (op primair en secundair niveau) in zo'n dertien privéscholen zowel op het platteland als in Windhoek. Anderzijds blijft waakzaamheid geboden: waar een taal niet langer in het hoger onderwijs gebruikt wordt, verarmt niet alleen de vaktaal maar ook de algemene taal (zie Martin, 2010). Die laatste wordt immers niet meer door de vaktaal, de wetenschapstaal, gevoed, verschraalt dientengevolge en lijdt, naast functie-, ook prestigeverlies.

Overigens kan de situatie in Zuid-Afrika soms wel erg snel evolueren: op het moment dat ik de drukproef voor dit artikel nalees (november 2015) is, na studentenprotest en -acties inzake taalbeleid, door de rector van US voorgesteld het Engels als primaire instructietaal aan de universiteit van Stellenbosch in te stellen.

4.8. *Is er in het Afrikaans plaats voor variatie, en, met name, plaats voor het Kaaps-Afrikaans, het Griekwa-Afrikaans en het Afrikaans dat in Namakwaland gesproken wordt?*

Zoals er een extern taaldebat gevoerd wordt over de plaats van het Afrikaans t.o.v. andere talen en dan met name t.o.v. het Engels, zo is er ook een intern taaldebat gaande over de plaats en de status van 'soorten', variëteiten, binnen het Afrikaans. Om het debat te kunnen plaatsen en volgen dient men te weten dat de taal die in zuidelijk Afrika met de stichting van een verversingspost voor de VOC (Vereenigde Oost-Indische Compagnie) aan de Kaap de Goede Hoop in 1652 door Jan van Riebeeck en de zijnen werd gesproken, zich verder, los van het Nederlands (haar moeder of zuster, de meningen dienaangaande verschillen) ontwikkelde tot een zelfstandige cultuurtaal. Binnen die cultuurtaal worden doorgaans drie variëteiten onderscheiden: het Oostgrensafrikaans, het Oranjerivierafrikaans en het Kaaps-Afrikaans. Uit het Oostgrensafrikaans (oorspronkelijk gesproken in Oranje-Vrijstaat en Transvaal) ontwikkelde zich het ABA, het *Algemeen Beskaafde Afrikaans* (Verdoolaege & Van Keymeulen, 2013: 29). Het Kaaps-Afrikaans ('Afrikaaps') wordt beschouwd als de contactvariëteit van het Afrikaans dat oorspronkelijk door de slavengemeenschappen en hun nakomelingen in Kaapstad en omgeving gesproken werd. Thans is dat de variant die door de "bruin mense, Afrikaanssprekendes van kleur", in de West-Kaap, gesproken wordt. Ten slotte is er het Oranjerivierafrikaans dat voorkomt in een brede kuststrook van tweehonderd kilometer ten noorden van Kaapstad tot in het zuiden van Namibië. Die variant van het Afrikaans wordt als de sterkst gecreoliseerde variëteit beschouwd. De meest bekende subvariëteit ervan is het Griekwa. Alle Afrikaanse citaten in dit artikel zijn in het Oostgrensafrikaans, het zgn. Standaardafrikaans, gegeven.

In tegenstelling tot wat de meeste Nederlandstaligen denken is het Afrikaans dus geen "homogene blanke taal, geen witmenstaal nie". Het wordt door meer kleurlingen (zie de censuscijfers: 3.442.164 kleurlingen tegenover 2.710.461 blanke mensen hebben het Afrikaans als moedertaal) dan blanken gesproken én het vertoont een grote mate van variatie ook binnen de varianten zelf (vergelijk het Kaapse Afrikaans van Small met dat van Snyders). Voor het goede begrip dient men ook te weten dat het Afrikaans meer dan één taalstrijd heeft gekend. Eerst diende het zich te 'bevrijden' van het Nederlands. Dit gebeurde vanaf 1872 en leidde ertoe dat het Afrikaans een officiële taal werd in 1925. Tot die tijd gold het Nederlands als officiële geschreven taal naast het Engels. Later (na de Tweede Boerenoorlog, 1899-1902) volgde de Tweede Afrikaanse Taalbeweging gericht tegen het Engels als enige officiële taal wat leidde tot de erkenning in 1910 van "de engelse alsmede de hollandse talen [bedoeld werden: het Afrikaans en het

Nederlands] als officiële talen van de unie [bedoeld werd: de Unie van Zuid-Afrika]" (Verdoolaege & Van Keymeulen, 2013: 25). Thans, na 1994, kan men spreken van een derde taalbeweging die ervoor pleit dat in het Standaardafrikaans ook aan de niet-blanke variëteiten recht wordt gedaan.

Hoewel het tegenwoordig politiek correct is die variëteiten als varianten van het Afrikaans te accepteren, zijn de meningen met name verdeeld als het gaat om de status die aan die variëteiten wordt toegekend. In feite liggen de opvattingen tussen twee extremen. Aan het ene uiteinde van het spectrum staat de opvatting dat het Afrikaans "as die somtotaal van al sy variëteitsonderskeidinge" een zeer sterke onderlinge 'organische' binding dient te vertonen. Aan de andere kant staat de opvatting die de varianten wel tolereert en accepteert, maar toch meer de nadruk legt op het verschil tussen SA (Standaardafrikaans) aan de ene en "niestandaardvariëteite" aan de andere kant. Tussen beide opvattingen in zitten allerlei nuances en schakeringen. In wat volgt laat ik zo veel mogelijk opvattingen aan het woord. Ik begin bij de meest inclusieve, wat niet betekent dat er bij mijn informanten ook voorstanders zijn van een volledig exclusieve opvatting. Alleen zijn er duidelijke gradatieverschillen in de mate van inclusiviteit die wordt voorgestaan.

Grote voorstander van een maximale inclusiviteit is Frank Hendricks. Hij treedt hiermee in het voetspoor van de bekende Zuid-Afrikaanse taalkundige, Fritz Ponelis, die vanaf het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw in talrijke publicaties ijverde voor "die beskrywing van Afrikaans (…) as 'n familie van variëteite" daarmee suggererend dat "elke omgangsvariëteit van Afrikaans […], soos die standaardvariëteit, […] volwaardig, eg [= echt] Afrikaans is" (Frank Hendricks, 2014b: 10).

Hendricks zelf verwoordt het zo: "Afrikaans sal m.i. almal se taal wees mits Standaardafrikaans 'n taalvorm sou wees waarmee alle sosiale groeperinge kan identifiseer. Anders gestel: van Afrikaans as inklusiewe taal sal daar alleen sprake kan wees wanneer die standaardvariëteit organies verbind is aan oftewel gevoed word vanuit die vólle spektrum van omgangsvariëteite, insluitend dié wat bruin en swart persone as primêre sprekers het. […] Om niestandaardvariëteite […] bloot te sien as interessante manifestaties van die groot Afrikaanse geheel, sou nie genoegsam bevredig nie. Wat Afrikaans nodig het, is 'n soepel standaardvariëteit wat organies verbind is aan die volle spektrum van omgangsvariëteite." (Frank Hendricks, 2014a)

Ook Michael Le Cordeur (2011: 6) neemt een uitgesproken inclusief standpunt in: "Dit is belangrik dat waar variëteite vroeër as verkeerde of minderwaardige vorme beskou is, daar vandag aanvaar word dat variëteite van 'n taal gelykwaardige onderdele van dié taal is. In die lig hiervan is Standaardafrikaans slegs een van die variëteite van Afrikaans, naas ander variëteite, wat vir die hoë funksies gebruik

word. Die term 'standaardtaal' impliseer dus nie dat dit 'n beter (of meer korrekte vorm) van die taal is nie."

Overigens legt Le Cordeur ook zeer sterk de nadruk op taal(varianten) als identiteitsmarkeerder(s).

Hij citeert in dat verband "'n Bo-Landse radio-omroeper van Stem van die Kaap", Sedick Crombie: "Ons hoef nooit verskoning te vra omdat ons Kaapse Afrikaans praat nie. Toe die taal 'n politieke speelbal geword het, was Afrikaans skielik [= plotseling] nie aanvaarbaar nie, maar daardie dae is nou verby en ons het net soveel reg tot dié taal. So laat niemand ons vertel dat ons taal nie 'suiwer' Afrikaans is nie, want daar is nie so'n ding nie. Ons hoef nooit skaam te voel oor ons eie unieke vorm van Afrikaans nie, want dit is wie ons is en ons is trots daarop."

Dat Afrikaans niet door één subgroep kan worden opgeëist maar aan al zijn sprekers toebehoort, is ook de mening van Wannie Carstens (2013: 35) die spreekt van "'n inklusiewe Afrikaans, 'n Afrikaans wat verteenwoordigend is van sy volle sprekerskorps. Hierdie proses sal grootliks die toekoms van Afrikaans bepaal". Carstens wil "'n groter voetspoor vir Afrikaans" en citeert met instemming Scholz (2012) die het volgende schrijft: "Afrikaans se redding lê in oopmaak, in grense afbreek, nie in toemaak en afskerm nie. Afrikaans is groter as die Afrikaners, want laasgenoemdes deel hulle moeder met die meeste bruin mense en selfs sommige swart mense en Indiërs … Afrikaans moet die instrument van aanvaarding en transformasie wees."

Het doel is dus te komen tot "'n waarlik getransformeerde Afrikaans, oftewel 'n inklusiewe Afrikaans wat voorsiening maak vir al sy sprekers" (Carstens, 2013: 42).

Hoewel variëteiten thans duidelijk getolereerd en geaccepteerd worden, worden ze toch meestal als (louter) behorend tot de spreektaal beschouwd zonder ze massaal in de (geschreven) standaardtaal te integreren.

Enkele citaten die die opvatting onderschrijven:

> [Er is plaats voor variatie] zeker op het niveau van de spreektaal. Wat de schrijftaal betreft, is er een algemeen streven naar een grote uniformiteit met zo nu en dan de toelating van varianten. (Piet van Sterkenburg)

> Daar is ongetwyfeld baie groter verdraagsaamheid of 'toleransie' teenoor sprekers met 'n 'nie-standaard'-uitspraak, -register, of -leksikon as voorheen, en baie minder stigmatisering. […] Die taalvariante word egter baie meer dikwels as voorheen oor die radio (veral in inbelprogramme!) en op TV gehoor. Die nosie van 'n 'standaardtaal' bly steeds bestaan, net soos dit waarskynlik in alle (groter) tale in die wêreld die geval is. (Renée Marais)

> Hierdie variante is nie almal tot dieselfde mate skryftale nie aangesien die standaardtaal wel

> vir almal die bekendste en gemaklikste vorm is (soos trouens in alle tale die geval is), maar byvoorbeeld Kaaps-Afrikaans en Griekwa-Afrikaans en Namakwa-Afrikaans word algemeen as letterkundige taal in verhale en vertellings gebruik. Trouens dit is baie gewild in dramas en verhoogopvoerings [= podiumoptredens] by kunstefeeste. (Heilna du Plooy)
>
> Hierdie variante is meer toegespits op die spreektaal en wanneer studente uit hierdie groepe [bedoeld wordt sprekers van variëteiten als Kaaps-Afrikaans etc.] op universiteit kom is hul skryftaal grotendeels Standaardafrikaans, alhoewel hul spreektaal getrou aan hul wortels bly. (Corlietha Swart)

Sommigen vinden het verschil tussen Standaardafrikaans (zowel schrijf- als spreektaal) en Kaaps-Afrikaans (vooral of alleen spreektaal) wel erg groot, zodanig dat er van 'diglossie' kan gesproken worden (het gebruik van twee talen binnen één land ieder met een eigen sociale functie) of zelfs tot 'onverstaanbaarheid': "Toe ek jare gelede onderrig in Standaardafrikaans gegee het in Afrikaanse Kommunikasiekunde vir tersiêre studente met Kaaps as huistaal, het hulle met my Standaardafrikaans gepraat, maar met mekaar Kaaps; daar was talle woorde en uitdrukkings wat ek nie begryp het of nog nooit gehoor het nie; ook die uitspraak verskil van my Standaardtaal. In hierdie opsig was hulle dus 'tweetalig' en ek 'eentalig'." (Helena Liebenberg)

Het is natuurlijk zo dat spreektaal tot schrijftaal kan evolueren. Het Afrikaans zelf is daar een mooi voorbeeld van: waar tot begin van de vorige eeuw het Nederlands nog de schrijftaal was in Zuid-Afrika, althans ambtelijk gesproken, en Afrikaans alleen maar 'praattaal', 'kombuistaal', is dat allang voltooid verleden tijd. In dat opzicht is het moeilijk te voorspellen welke plaats de spreektalige varianten uiteindelijk zullen innemen in het Afrikaans van de toekomst, al is het zo dat, *du moment* dat grote schrijvers in de variant in kwestie gaan schrijven, de variant niet alleen 'gecodificeerd' wordt, maar eveneens in prestige zal toenemen. Zoals Tom Lanoye schrijft: "Het was, jaren geleden, nog een kleine schok dat Gerrit Komrij bv. gedichten van de kleurling Adam Small durfde op te nemen in zijn Afrikaanse bloemlezing […]. Nu wordt het werk van Small en consorten – die zacht gezegd niet schrijven in 'Standaardafrikaans' – alom geprezen en 'geaccepteerd', ook door academische cenakels en puristen." (Tom Lanoye)

Taalkundigen zoals Hendricks en Kotzé zien een herstandaardisering tot stand komen waarbij de huidige standaardvariëteit in zijn lexicon en fraseologie verrijkt wordt met woorden, uitdrukkingen en constructies uit de andere variëteiten. "Hierby kan die leser verstaan dat bestaande en nuwe variante (op verskillende taalvlakke) toenemend gebruikstoepassings in formele kontekste behoort te verkry." (Kotzé, 2014: 16) Een standaardisering van gesproken varianten kan nu makkelijker dan vroeger gebeuren omdat "taalvorme wat voorheen oorwegend,

en in sommige gevalle uitsluitlik, as orale kommunikasiekodes gebruik is, gekodifiseer word" (Kotzé, 2014: 17).

Of dat inderdaad zo verlopen zal en welke de plaats en de ruimte van variëteiten in de toekomst zal zijn, is in ieder geval nog steeds volop object van debat en discussie. Een discussie die niet alleen met taal, maar ook met identiteit te maken heeft (zie Le Cordeur, hierboven) en verder ook met de emancipatorische kracht van onderwijs in de moedertaal of het feit dat "Kaapse, Griekwa- en Namakwakinders ook eendag wil gaan studeer om 'n beter lewe te lei. Die basis vir 'n goeie leervermoë moet stewig in hulle eie variant van Afrikaans gelê word" (Carina van der Walt).

4.9. *Zijn er factoren die de status van het Afrikaans positief/negatief beïnvloeden? Speelt de verwantschap tussen het Nederlands en het Afrikaans een rol hierbij?*

Omdat met name het eerste deel van bovenstaande vraag op diverse plaatsen reeds aan bod is gekomen (zie o.a. de vragen 1, 2, 3 en 5), zal ik mij in hoofdzaak beperken tot een blote opsomming van zowel positieve, als negatieve factoren, geïllustreerd/toegelicht met citaten van de informanten en eigen commentaar.

Factoren die de status van het Afrikaans positief beïnvloeden:

- De wijde verspreiding;
- De toename van het aantal sprekers (zie echter ook kanttekeningen hierbij in 4.1.1);
- De economische waarde:
  Dit is een enerzijds-anderzijdsverhaal: "Ekonomiese faktore is belangrik: enerzyds veroorsaak dit dat Afrikaans aan die agterspeen suig (bv. in situasies waar eentaligheid goedkoper is as meertaligheid); andersins beskik Afrikaanssprekendes steeds oor groot ekonomiese koopkrag en is dit tot Afrikaans se voordeel as die taalgemeenskap oortuig is van die nodigheid van ekonomiese steun vir die taal. (Ek het nog nooit ervaar dat Afrikataalsprekers geld skenk ter bevordering van hul moedertaal nie)." (Renée Marais);
- De opgang van de *coloured* middenklasse, vooral in de Westkaap (maar zie ook 4.3 voor keuze van Engels als huistaal bij *swartmense*):
  Daarover schrijft Tom Lanoye het volgende: "Zij is de motor van het Afrikaaps, in getalssterkte, en ook steeds meer wat betreft 'middenklasse-kapitaal'. Coloureds kopen steeds meer bladen, boeken, en tickets. Zij kijken naar de soaps en zij lezen de kranten die steeds meer nieuws brengen dat hun aanbelangt.";

- De religie:
  "De taal van de Bijbel van vooral de Nederduits Gereformeerde Kerk (NG Kerk) is van onuitwisbare invloed geweest voor de ontwikkeling van het Afrikaans en zolang de religie een niet te veronachtzamen maatschappelijke rol speelt in ZA zal zij een positieve invloed houden op dat Afrikaans." (Piet van Sterkenburg);
- De afwezigheid van staatssteun (die een grotere betrokkenheid van de burger met zich meebrengt);
- De samenwerking tussen Afrikaanssprekenden van alle rassen (o.m. via de ATR: de Afrikaanse Taalraad);
- De infrastructurele ondersteuning die het Afrikaans kan bieden bij de ontwikkeling en uitbreiding van de andere zwarte ambtelijke talen;
- De politieke bescherming d.m.v. de Grondwet:
  Ook dit is weer een te nuanceren verhaal. Vergelijk: "Die Grondwet is 'n positiewe faktor wat taalregte verskans en Afrikaanssprekendes wat tenagekom voel [= zich tekort gedaan voelen], beroep hul graag daarop as deel van hul demokratiese reg." (Corlietha Swart) met "Die belangrikste negatiewe faktore vir Afrikaans is die politieke faktore en die gebrek aan politieke wil by die regering om die bepalings van die Grondwet behoorlik uit te voer." (Heilna du Plooy)

Factoren die de status van het Afrikaans negatief beïnvloeden:

- Het toenemend gebruik van het Engels als wetenschaps-, onderwijs-, overheidstaal en als lingua franca;
- De rol van bepaalde (oudere) politieke leiders:
  "Ek sou sê politieke rolspelers met agendas gebruik soms steeds die Afrikaans-kwessie van 1976 [bedoeld wordt de Soweto-opstand in 1976 van scholieren tegen het verplichte gebruik van het Afrikaans op school waarbij veel slachtoffers vielen] en kolonisasie van Jan van Riebeeck as "die koms van die onderdrukkers uit Europa" om politieke punte te probeer wen en gemoedere op te sweep." (Corlietha Swart);
- de (te) militante opstelling van sommige Afrikaanstaligen m.b.t. het Afrikaans:
  In dat verband schrijft een der informanten het volgende: "Negatieve factoren: sommige groepen die voor het voortbestaan van het Afrikaans ijveren hebben mijns inziens nog steeds een ietwat te militante inslag, en koppelen de taal nog steeds aan een te beperkte cultuurgroep, religieus en politiek." (Else Boekkooi)

Wat de impact van het Nederlands op de status van het Afrikaans betreft, zijn de meningen vrijwel unaniem: “De rol van het Nederlands is allang heel marginaal. Het Nederlands is al bijna een eeuw uit de Grondwet verdwenen. Alleen voor taalkundigen is het feit dat Nederlands en Afrikaans twee volwaardige zustertalen zijn nog iets waarbij stilgestaan wordt.” (Piet van Sterkenburg) Hetzelfde is m.m. te horen bij Tom Lanoye: “De verwantschap tussen Nederlands en Afrikaans speelt hooguit op academisch-universitair niveau nog een kleine rol.”

De Zuid-Afrikaanse academici zelf zijn het daarmee eens: “Nederlands se rol is vir akademici ter sake maar word nie deur die gemiddelde Afrikaanssprekende as faktor oorweeg nie.” (Rufus Gouws)

“Vir die meeste Afrikaanssprekende Suid-Afrikaners is die band tussen Afrikaans en Nederlands irrelevant. In die boikotjare was Nederlands, toe reeds ’n baie afstandelike verwante taal vir gewone mense, volkome afwesig en die direkte toegang en alomteenwoordigheid van Engels, het Engels die natuurlike tweedetaal vir Afrikaanse mense gemaak.” (Heilna du Plooy)

Overigens is er ook vanwege de boycot een zeker ressentiment vis à vis het Nederlands te bespeuren: “Dit het Afrikaans seergemaak [= pijn gedaan]. […] Dis normaal dat Nederlands nou afgestraf word. Die meeste Suid-Afrikaners het al lankal die Nederlandse sentiment en mentaliteit losgelaat. Hulle is baie meer ingestel op die Engelse en die Amerikaanse wêreld.” (Carina van der Walt)

Anderzijds zijn sommigen van de respondenten er wel van overtuigd dat het Nederlands en het Afrikaans op elkaar een positieve invloed zouden kunnen hebben: “Die Suid-Afrikaanse sentrum vir Nederland en Vlaandere (SASNEV) glo die positiewe impak wat Nederlands op Afrikaans kan hê en andersom is nog nie ten volle benut nie.” (Eureka Barnard)

“De culturele banden tussen Afrikaans en Nederlands zouden weer aangehaald moeten worden. Dat is voor beide culturen een goede zaak. Het Afrikaans moet van zijn stigma af; de taal is voor Afrikaanstaligen een toegang tot Europa, voor Nederlandstaligen is ze een toegang tot Afrika.” (Jacques van Keymeulen)

In die zin is het allicht beter minder de nadruk te leggen op de verwantschap tussen de twee talen dan op de functie die het Nederlands kan hebben als brug tussen Europa en Afrika. Ik verwijs in dat verband naar Greetje van den Bergh (1998), voormalig Algemeen Secretaris van de Nederlandse Taalunie, die, in een artikel (“Kompas: Afrika of Europa?”) het destijds had over de (Europese) deskundigheid op het gebied van veeltaligheid (bestuur, rechtspraak) en op het gebied van onderwijs (in een andere taal dan de thuistaal) waarmee Zuid-Afrika zijn profijt zou kunnen doen.

4.10. *Hoe percipiëren Nederlandstaligen het Afrikaans, en, omgekeerd, hoe percipiëren Afrikaanstaligen het Nederlands?*

Met perceptie wordt hier bedoeld het oordeel dat mensen hebben over iets (al of niet strokend met de realiteit). Bij talen gaat het daarbij vaak om stereotiepe kwalificaties als 'mooi' of 'lelijk', 'beeldrijk', 'zuiver' etc. of met associaties die men maakt tussen taal en de sprekers van die taal. Eerst zal ik de oordelen van Nederlandstaligen over het Afrikaans aan bod laten komen, daarna die van Afrikaanstaligen over het Nederlands.

Hoe Nederlandstaligen het Afrikaans 'zien':

> Nederlandstaligen hebben het m.i. te vaak over het pittoreske aspect van het Afrikaans: altijd weer die uitspraken als zou het Afrikaans 'geestig' zijn. We dienen de nadruk te leggen op de originaliteit van het Afrikaans, een taal die zich vanuit een aangeboren reflex altijd weer verzet tegen leenwoorden uit andere talen en daarom op zoek gaat naar een eigen invulling van begrippen. (Jooris van Hulle)

> Mijn indruk is dat Nederlandstaligen het Afrikaans als een soort krom en grappig Nederlands beschouwen. Soms is het voor sommigen een soort feest der herkenning. Slechts weinigen staan evenwel stil bij het feit dat het Afrikaans zeer melodieus is, zingt en swingt en betovert door de benoemingsmotieven voor bepaalde begrippen. (Piet van Sterkenburg)

Interessant is ook hoe Afrikaanstaligen denken dat Nederlandstaligen het Afrikaans 'zien'.

> Nederlanders ervaar dikwels Afrikaans as 'n snaakse [= grappig] taaltjie; 'n lekker klein taaltjie wat so mooi vertroud uit die sewentiende eeu klink en terseldertyd so vreemd is met allerhande soetklinkende woorde. Afrikaans is kort en kragtig. Afrikaans bekoor die meeste Nederlanders soos wanneer hulle dekades lank nie hulle eie kleinneef [= achterneef] gesien het nie, omdat hy iewers in Afrika rondgeswerf het, maar nou huis toe gekom het. Hulle oorskat dikwels die ooreenkomste tussen Nederlands en Afrikaans en as hulle 'baie dankie' kan sê, dink hulle hulle het die 'taaltjie' heeltemal onder die knie. (Carina van der Walt)

> Als een grappig kindertaaltje? (Renée Marais)

> Hoe Nederlandstaliges Afrikaans beskou kan ek maar net raai: 'n prettige taaltjie met 'n ietwat beperkte, maar vindingryke woordeskat wat sterk herinner aan sewentiende eeuse Nederlands? Is ek reg? [= klopt dit?] (Corlietha Swart)

> Nederlanders wat Afrikaans nie ken nie, vind dit 'n 'prettige' taal of 'n 'kindertaaltjie' omdat

> hulle die vereenvoudigings as foutief beskou. By nader kontak verander dit natuurlik vinnig [= snel]. Afrikaanse kunstenaars kry tans 'n baie goeie ontvangs in Nederland en Vlaandere en daar is toenemend kontak tussen skrywers, musikante en akademici. (Heilna du Plooy)

Af en toe komt ook het al of niet vermeende verschil in houding tussen Vlamingen en Nederlanders m.b.t. het Afrikaans naar voren. Ik laat hierover een Vlaming, een Nederlander en een Zuid-Afrikaanse aan het woord:

> Vlamingen vinden het Afrikaans een sympathieke taal. Afrikaanstaligen zijn ook met ongeveer 6 miljoen en ze hebben ook een 'strijd' te leveren tegen een dominante taal. (Jacques van Keymeulen)

> Ik denk wel dat Nederland veel meer het Afrikaans moet koesteren als een deel van onze taalgroep. (Stef Bos)

> Dalk [= misschien] sou Vlaminge Afrikaans(sprekendes) meer 'goedgesind' wees as Nederlanders op grond van hul eie taalgeskiedenis en stryd om die status van Nederlands erken te kry in 'n land waar Frans die dominante taal was. (Renée Marais)

Hoe 'zien' Afrikaanstaligen het Nederlands? De oordelen en uitspraken van de informanten verwijzen voor een deel naar de 'band met het Nederlands', voor een ander deel gaat het om hoe men het Nederlands als taal ervaart:

> Suid-Afrikaners begin belangstelling in Nederlands verloor omdat die Nederlanders nie veel doen om die bande tussen Afrikaans en Nederlands te verstewig nie. (Michael Le Cordeur)

> Ek dink Afrikaanssprekendes dink nog maar altyd aan Nederlands as die groot boetie [= grote broer] en ons voel innerlik trots om deel van (al is dit miskien klein) so'n dinamiese en belangrike taal te wees. (Marieta Ferreira)

> As Afrikaanstalige geniet ek die klanke van Nederlands, die nuwe woorde wat ek aanleer, en is ek dankbaar vir Nederlands wat my moedertaal hier in Afrika kom skep het. (Gerard Scholtz)

Uiteraard zal niemand het betwijfelen dat het in het geval van Afrikaans en Nederlands om twee evenwaardige, zelfstandige, zij het nauw verwante, talen gaat. Ik citeer Tom Lanoye waar hij het over *ANNA* (*Groot Woordenboek Afrikaans en Nederlands*) heeft: "Het uitgeven – eindelijk! – van *ANNA*, een tweetalig woordenboek Afrikaans/Nederlands en omgekeerd, bewijst die stelling: ja, het gaat hier om twee zelfstandige, volwaardige zustertalen. […] Vanwege die historische verwantschap is men er veel te lang van uitgegaan dat zo'n woordenboek eigenlijk

niet nodig was. Het Afrikaans was toch een vorm van Nederlands, en verder niets? Waardoor men, gek genoeg, de banden met het Afrikaans lange tijd meer heeft bemoeilijkt dan vergemakkelijkt. Dat is toch mijn stelling." (Tom Lanoye)

Net zoals Nederlandstaligen het Afrikaans op een bijzondere manier ervaren, zo kan ook de *siening* [= kijk] van de Afrikaanstalige op het Nederlands verrassend zijn:

> Afrikaanses dink Nederlands is 'n baie formele en 'n bietjie omslagtige taal. Dit frustreer byvoorbeeld Afrikaanssprekendes dat die woordjie 'se' [als genitiefvorm] nie in Nederlands bestaan nie. Nederlands is die kwaai ouboet [= boze, oudere, broer]. En hy is sommer eeue ouer. Daarom het Nederlands 'n baie groter woordeskat en moet hy gerespekteer word. Hy kan dinge presieser verwoord as in Afrikaans. […] Hy hou dikwels 'n vermanende vinger teenoor Afrikaans omhoog en het oor alles 'n besonder uitgesproke mening. Dikwels sê hy: 'Ik vind' en dan moet Afrikaans op aandag staan [= in de houding staan]. (Carina van der Walt)

> Vir Afrikaanssprekendes is Nederlands 'n wonderlike en eksotiese taal wat vergesigte van oorsese reise na 'n plek waar jy begryp kan word as jy jou moedertaal praat, aanwakker. (Corlietha Swart)

> Afrikaanssprekendes ervaar Nederlands as ietwat plegstatig en formeel, ook 'n bietjie outyds [= ouderwets] omdat dit verwant is aan ouer vorme en ouer dokumente en herinneringe aan formele plegstatige taalgebruik van die kerk en die reg (wat mens nog in ouer literêre werke aantref). Dit verander natuurlik ook by blootstelling maar net soos wat Nederlandssprekendes grappies maak oor en met Afrikaans is dit nogal 'n gebruik onder Afrikaners om Nederlands (heeltemal geradbraak natuurlik) te gebruik wanneer iets vermaakliks vertel word. (Heilna du Plooy)

Uit de reacties van de informanten valt op hoe beide taalgemeenschappen elkaar een spiegel voorhouden, wat tot verrassende en leerzame inzichten aanleiding kan geven.

5. Het laatste woord

In dit artikel heb ik gepoogd de actuele taaltoestand van het Afrikaans in Zuid-Afrika én de perceptie van die toestand bij Zuid-Afrikanen en Nederlandstaligen weer te geven. Dat dit een 'lastig' en complex onderwerp is, zal niemand betwijfelen. Net zoals 'feiten' en 'perceptie' niet altijd hand in hand gaan (denk aan wat onder 4.1.1 te vinden is over 'groei'), zo zijn ook informanten het onderling niet altijd eens (bv. over wat de evolutie van het Afrikaans betreft of over de plaats van varianten). Daarbij komt nog dat de keuze van informanten ongetwijfeld subjectief geweest is en een andere (grotere, met minder blanken, minder academici, meer zwarte

Afrikataal-sprekers) keuze tot andere, misschien meer uiteenlopende, meningen zou hebben geleid. Toch hoop ik dat de lezer zich, op basis van wat hier staat, een eigen, gefundeerd en 'realistisch' oordeel kan vormen en er zijn voordeel mee kan doen.

Het artikel is ook het resultaat van vele handen: niet alleen de mijne. Hopelijk is er, net zoals bij een goed gesprek, een goed evenwicht ontstaan tussen de gesprekspartners, met de juiste weergave van elkaars woorden en bedoelingen. Het 'gesprek' werd overigens grotendeels in twee talen gevoerd, in het Afrikaans en in het Nederlands, een 'amalgamatie' die m.i. voor een extra informatielaag kon zorgen. Ten slotte wil ik mijn grote dank en hulde uitspreken aan alle informanten die zoveel tijd en kunde in het beantwoorden van de vragenlijst hebben besteed. Zonder hen had ik dit artikel nooit kunnen schrijven, al blijf ik alleen natuurlijk verantwoordelijk voor wat er staat. Verder gaat mijn oprechte dank naar de redactie van *Ambrozijn* en naar mijn goede collega, Willy Smedts, die allen het artikel met veel zorg hebben nagekeken en van commentaar en suggesties voorzien. Tot slot maak ik graag gebruik van wat sommige informanten op de allerlaatste vraag ('Andere commentaar?') hebben geantwoord. Zo krijgen zij het laatste woord:

> Ik wil mij best mengen in deze bijzonder interessante discussie over taal en taalevolutie, zonder echter uit het oog te verliezen dat dit heus niet het prioritaire probleem vormt van een zo fantastisch, maar ook zo complex land als Zuid-Afrika. (Tom Lanoye)

> Het Afrikaans is niet de taal van de blanken, van de Europeanen, christenen en van het anticommunisme. Het is de taal waarin bijna zes miljoen [sic] Afrikanen lachen, janken, juichen, denken, spotten en verwensen, maar ook intens liefkozen en liefhebben. Het is hun genenpaspoort." (Piet van Sterkenburg)

> Dit is uiters jammer dat Nederlands en Nederlandse kultuurprodukte nie 'n veel groter sigbaarheid en impak in Suid-Afrika geniet nie. Nederlandse boeke, cd's, ens. is in Suid-Afrikaanse boekwinkels feitlik onverkrygbaar, net soos Nederlandse produkte. Groter samewerking sal wedersyds verrykend wees, veral op kulturele vlak; en ofskoon die twee tale in baie opsigte weggegroei het van mekaar, kan hulle mekaar tog wedersyds versterk en verryk. (Renée Marais)

Om te eindigen sluit ik mij graag aan bij dit, allerlaatste, woord: "Ek dink ek het reeds te veel geskryf, maar vir wat dit werd [= waard] is, daar is dit." (Heilna du Plooy)

Vrije Universiteit Amsterdam

Bibliografie

Carstens, Wannie. 2013. Die storie van Afrikaans: Perspektiewe op die verlede, hede en toekoms van Afrikaans. *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* 20(1): 21-49.

Hendricks, Frank S. 2014a. *Die aktuele situasie van Afrikaans na aanleiding van die sensus*, lezing gehouden in Garsfontein op 17.01.2014 tijdens het symposium *Afrikaans. Almal se taal.*

Hendricks, Frank, S. 2014b. *Met Ponelis op die spoor van Praatafrikaans*, Ponelisgedenklesing, Stellenbosch, 24.07.2014.

Kotzé, Ernst. 2014. Afrikaans as besitting en die vraagstuk van herstandaardisering. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 54(4): 1-21.

Le Cordeur, Michael. 2011. Die variëteite van Afrikaans as draers van identiteit: 'n Sosiokulturele perspektief. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 51(4): 1-20.

Le Cordeur, Michael. 2014. The language debate at four former Afrikaans universities: Quo vadis for Afrikaans and Stellenbosch University? Ongepubliseerd manuscript.

Martin, Willy. 2010. Het Nederlands als vaktaal. In: Oosterhof, A. *et al.* (red.). *Nederlands in Hoger Onderwijs en Wetenschap?*. Gent: Academia Press. p. 115-126.

Strydom, Nico. 2013. http://maroelamedia.co.za/blog/nuus/mandela-se-afrikaanse-brief-uit-die-tronk/. Geraadpleegd, 6 november 2015.

Van den Bergh, Greetje. 1998. Kompas: Afrika of Europa? *Ons Erfdeel* 1: 93-98.

Naslagwerken

Verdoolaege Annelies & Jacques van Keymeulen. 2013. *Grammatica van het Afrikaans.* Gent: Academia Press.

Martin, Willy (hoofdredacteur). 2011. *Groot Woordenboek Afrikaans & Nederlands (ANNA)*. Houten-Antwerpen Unieboek/ Het Spectrum.

Bijlage 1: vragenlijst

De 'status' van het Afrikaans in Zuid-Afrika en in de Nederlandssprekende landen
The 'status' of Afrikaans in South Africa and in the Dutch-speaking countries

Is het einde van die taal in zicht? En, zo ja, waarom?, zo neen, waarom niet?
Is Afrikaans fast approaching its end as a language? If yes, why? If no, why not?

Zijn er volgens u belangrijke argumenten om het voortbestaan van die taal te handhaven?

Can you put forward good arguments in favour of the continued existence of the language?
Hoe ziet u de verdere evolutie van die taal en van de andere ambtelijke talen in Zuid-Afrika?
How do you see the continued evolution of Afrikaans and the other official languages of SA?

Speelt de Overheid hierbij een (gepaste/ongepaste) rol?
What is the role of Government in this regard? Does it contribute (positively/negatively)?

Wordt het Afrikaans nog steeds aangezien voor de taal van de verdrukker (uit het verleden)/apartheid, een 'besmette' taal die je niet 'ongestraft' kunt spreken?
Is Afrikaans still regarded as the language of the oppressor (based on the past)/apartheid; a 'contaminated' language whose speakers deserve to be 'punished' if they speak it?

Overstijgt de literatuur uit die taal de politieke gebondenheid ervan? – en kan, los daarvan, het Afrikaans echt genoten worden door élke Zuid-Afrikaan?
Does the Afrikaans literature rise above the political limitations of the language? – And, apart from that, can the language really be enjoyed by all South Africans?

Wordt die taal nog doorgegeven (thuis), onderwezen (op school), bestudeerd (aan de universiteit)?
Is the language still spoken (at home), taught (at school), studied (at university)?

Is er in het Afrikaans plaats voor variatie, en, met name, plaats voor het Kaaps-Afrikaans, het Griekwa-Afrikaans en het Afrikaans dat in Namakwaland gesproken wordt?
Does Afrikaans offer room for variation, specifically with regard to 'Kaapse/Cape Afrikaans', 'Griqua Afrikaans' and the variant spoken in Namaqualand?

Zijn er factoren die de status van het Afrikaans positief/negatief beïnvloeden? Speelt de verwantschap tussen het Nederlands en het Afrikaans een rol hierbij?
What factors (if any) are there that positively/negatively influence the status of Afrikaans? Does the kinship between Dutch and Afrikaans play a part in this?

Hoe percipiëren Nederlandstaligen het Afrikaans, en, omgekeerd, hoe percipiëren Afrikaanstaligen het Nederlands?
How do speakers of Dutch perceive Afrikaans, and vice versa: How do speakers of Afrikaans perceive Dutch?

Andere commentaar.
Any other comments?

Bijlage 2: lijst van informanten (met vermelding van moedertaal, functie/beroep en, eventueel, andere, relevante achtergrondgegevens)

Eureka Barnard, Afrikaanstalig, cultuurhistorica, directeur SASNEV (Suid-Afrikaanse Sentrum vir Nederland en Vlaandere)
Chrisna Beuke-Muir, Afrikaanstalig, docente Afrikaans en Nederlands aan de Universiteit van Namibië in Windhoek
Else Boekkooi, Afrikaanstalig, docente Nederlands aan de Rhodes Universiteit (Grahamstown) en de Nelson Mandela Metropolitan University (Port Elisabeth)
Stef Bos, Nederlandstalig, bekend zanger-tekstschrijver, deeltijds woonachtig in Zuid-Afrika
Wannie Carstens, Afrikaanstalig, hoogleraar en directeur van Die Skool vir Tale aan de NoordWes-Universiteit (campus Potchefstroom), tevens voorzitter van de Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns
Marieta Ferreira, Afrikaanstalig, hoofddocente Taal en Vertaling aan de Central University of Technology, Bloemfontein
Rufus Gouws, Afrikaanstalig, hoogleraar Afrikaanse Taalwetenschap aan het departement Afrikaans en Nederlands, Universiteit van Stellenbosch
Jooris van Hulle, Nederlandstalig, essayist en poëzierecensent, samensteller (met Riana Scheepers) van een bloemlezing Afrikaanse poëzie (*Verstaan my verlangste*)
Jacques van Keymeulen, Nederlandstalig, hoogleraar Nederlands, schreef samen met Annelies Verdoolaege *Grammatica van het Afrikaans* (2013)
Ernst Kotzé, Afrikaanstalig, emeritus hoogleraar Afrikaanse en Toegepaste Taalwetenschap aan de Nelson Mandela Metropolitan University in Port Elisabeth
Tom Lanoye, Nederlandstalig, bekend romancier, dichter en dramaturg, deeltijds woonachtig in Zuid-Afrika
Michael Le Cordeur, Afrikaanstalig, hoofddocent Didactiek van het Afrikaans aan de Universiteit van Stellenbosch, voorzitter van de Afrikaanse Taalraad
Helena Liebenberg, Afrikaanstalig, publiciste, essayiste en taalkundige, uitgever van o.m. de Afrikaanse Nieuwsbrief *Taaloord*
Tshikani Mabasa, Tsongatalig, adjunct-directeur en vertaler bij de Nationale Taaldienst, Departement Kunst en Cultuur, afdeling Vertalen
Renée Marais, Afrikaanstalig, programmadirecteur Vertaal- en Tolkenstudies, Hoofd Creatieve Taaldiensten, Universiteit van Pretoria
Kwena Mashamaite, Sepeditalig, MA Lexicologie Vrije Universtiteit Amsterdam, thans werkzaam aan de UNISA (University of South Africa), Pretoria
Heilna du Plooy, Afrikaanstalig, emeritus hoogleraar Afrikaanse en Nederlandse literatuur aan de NoordWes-Universiteit (campus Potchefstroom)
Avasha Rambiritch, Engelstalig, docente Academic Literacy, Universiteit van

Pretoria
Gerard Scholtz, Afrikaanstalig, oud-docent Afrikaans en Engels, journalist, auteur, tv-presentator
Piet van Sterkenburg, Nederlandstalig, emeritus hoogleraar Lexicologie Universiteit Leiden, auteur van *Moenie mounie / Niet mekkeren Zuid-Afrikaans met een glimlach* (2009)
Corlietha Swart, Afrikaanstalig, docente talen aan het departement Afrikaans en Nederlands, Duits en Frans, Universiteit van de Vrystaat (Bloemfontein)
Carina van der Walt, Afrikaanstalig, essayiste, journaliste, dichteres, sinds 2007 woonachtig in Nederland

Skryf- en tikriglyne

Taal

- Afrikaans of Nederlands/Vlaams. Gebruik die geldende spelling van hierdie tale.

Titel

- Titel links bo, outeur regs onder titel (vetdruk). Die outeur se affiliasie verskyn in kursief (nie vetdruk) onder die artikel, bokant die bronnelys.

Samevatting

- Vir opname in *TN&A* word daar 'n samevatting in Engels van maksimaal 150 woorde benodig. Dit verskyn ná die titel en outeursnaam. Daar moet nie 'n hofie "Abstract" of "Opsomming" wees nie. Vertaal asb. ook die titel van u bydrae na Engels.
- Die samevatting verskyn in kursief. Indien daar na boektitels verwys word in die samevatting, word dit nie gekursiveer nie, maar verskyn dit in gewone skrif.

Font en paragrafering

- Vir keuring: 12 punt, spasiëring 1,5.
- Vir setter: 12 punt, enkelspasiëring.
- Nie oop reëls tussen paragrawe nie, behalwe voor en na 'n blokparagraaf en voor 'n hofie.
- Die eerste paragraaf onder 'n afdelingtitel kom teenaan die kantlyn. Opvolgende paragrawe moet asseblief ingekeep word.

Afdelingnommers

- Gebruik asseblief die stelsel van 1, 1.1, 1.2, 2, 2.1, 2.2 ensovoorts.

Aanhalings

- By aanhalings word gekrulde dubbele aanhalingstekens gebruik, met gekrulde enkelaanhalingstekens vir 'n aanhaling binne 'n aanhaling. Voorbeeld:
- Hutcheon (1985: 74) skryf as volg: "Note that he said 'temporary' 'suspension' and not permanent destruction of 'prevailing norms'."
- By aanhalings val die leesteken slegs binne die aanhalingstekens wanneer dit deel vorm van die aanhaling. Indien slegs 'n gedeelte uit 'n sin aangehaal word, hoef daar nie 'n leesteken te kom voor die sluit-aanhalingstekens nie.
- Lang aanhalings (meer as 40 woorde) word in 'n blokparagraaf (belyn/gejusteer) geplaas, met 1 cm aan weerskante oop. Onderskei hierdie blokparagrawe deur middel van witreëls van die res van die teks. Geen

aanhalingstekens word in sulke gevalle gebruik nie, wel waar die aanhaling deel van die ingekeepte teksblok vorm. Gebruik in so 'n geval enkelaanhalingstekens. Die paragraaf wat op 'n blokparagraaf volg, word nie ingekeep nie.

Kopiereg

- Die outeur(s) van artikels moet asb. voordat 'n bydrae vir publikasie voorgelê word, toestemming verkry vir die gebruik van (beeld)materiaal waarop kopiereg berus en die nodige erkenning in 'n einnota verskaf.
- Alhoewel die redaksie kopieregkwessies kontroleer, lê die verantwoordelikheid en aanspreeklikheid in hierdie verband by die outeur(s).

Ander riglyne

- Gebruik vierkanthakies vir "[*sic*]" en kursiveer "*sic*".
- Gebruik vierkanthakies indien u kommentaar wil lewer, byvoorbeeld: [kursivering deur my].
- Gebruik vierkanthakies en drie stippels indien u woorde uitgelaat het uit 'n aanhaling.
- Moenie afkortings gebruik nie (skryf "onder meer" en nie "o.m." nie).

Verwysingsmetode

- Maak gebruik van die Harvard-sisteem van titelbeskrywing en verwysing.
- Verwysings in die teks word as volg aangedui: die naam (name) van die outeur(s), komma, jaar van publikasie, spasie en bladsynommers tussen hakies.

  Voorbeeld:
  (Lijphart-Bezuidenhout, 1984: 40-42). Andersins: Lijphart-Bezuidenhout (1984: 40-42) beweer dat [...]. Let op: spasie na dubbelpunt.

Bronnelys

- Die bronnelys verskyn onder die artikel, onder die outeursaffiliasie en bokant die endnote.
- Die hofie "**Bronnelys**" kom in vetdruk, nie belyn/gejusteer (die term "Bibliografie" word nie in Afrikaans gebruik nie); "References" in Engels; Nederlandse outeurs verkies term "Bibliografie".
- Alle publikasies waarna in die artikel verwys word, verskyn agteraan in die bronnelys.
- Bronnelys: Gebruik die outeur se van soos wat dit op die titelblad van die bron staan. Indien die voornaam daar voorkom, moet dit nie in die bronnelys afgekort word nie.

- Bronnelys: Van en naam/voorletters in vetdruk, links uitgehef (hangparagraaf, 1cm)
- Artikeltitels word nie gekursiveer nie en ook nie in die bronnelys tussen aanhalingstekens geplaas nie.

Voorbeelde:

Groeneboer, Kees. 1993. *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië: een taalpolitieke geschiedenis.* Leiden: KITLV.

Foster, Ronel. 2004. Poësie as herskrywing van die geskiedenis. Pirow Bekker se historiografiese metagedig "Apollo Smintheus". *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 11(2): 99-126.

- By Engelse bronne word soortname met hoofletters geskryf.
- Redaksionele kommentaar (vertaler, samesteller, ingelei deur, seisoenname in tydskrifnommers) in taal van artikel.
- Plekname in taal van artikel.
- Daar hoef nie aangedui te word welke druk/uitgawe u geraadpleeg het nie, maar dit sal waardeer word indien u die oorspronklike verskyningsdatum tussen hakies kan plaas.

Voorbeeld:

Bakhtin, Mikhail. 1988 (1940). From the Prehistory of Novelistic Discourse. In: Lodge, David (Ed.). *Modern Criticism and Theory. A Reader.* London & New York: Longman. P. 124-156.

Note

- Daar word van 'n stelsel van endnote gebruik gemaak; hulle verskyn onder die hofie "**Note/n**" onder die bronnelys. Links en regs belyn/gejusteer.
- Verwys in teks na endnote deur Arabiese syfers in boskrif: [1, 2, 3, 4].

SAVN
Suider-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek

Titel:	**Prof.**	**Dr.**	**Ds.**	**Mnr.**	**Mev.**	**Me.**

Voorletters en van: .....
Adres: .....
.....
..... **Kode:** .....

Tel. (W): ..... **(H):** ..... **(Sel):** .....
E-pos: .....

Besonderhede vir inbetaling:
Betaal u rekening elektronies in die bank of oor die internet in,

- naamlik op die volgende rekening:
  SAVN
  Banknaam: ABSA
  Bankrekeningnommer: 1190 154 676
  Taknaam: Ben Swartstraat, Wonderboom-Suid
  Takkode: 334 645 (nie nodig vir elektroniese betalings nie)
  Verwysingnommer: U van en voorletters
- E-pos of pos daarna die bewys van u betaling aan die SAVN se penningmeester, Dr Terrence Carney, by die onderstaande adres:
  E-posadres: carnetr@unisa.ac.za of kobie.dekamper@gmail.com
  Posadres: Afrikaans en Algemene Literatuurwetenskap, UNISA, Posbus 392, 0003, Pretoria.

Gaan ook na die SAVN webwerf, www.savn.org.za, vir inligting.

Kantoorgebruik			
Lidnr.	**Datum aangesluit**	**Kwitansienr.**	**Faktuurnr.**